

Makrosociální analýza a prognóza a její úloha v systému řízení společenských procesů: úvodní metodologické poznámky

FRANTIŠEK CHARVÁT
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Dosažený stupeň rozvoje socialistického tábora, mohutné tempo růstu společenské výroby a intenzivní proměny společnosti samé v procesech socialistické výstavby silně akcentují potřebu stále komplexnějšího a hlubšího poznání zákonitostí a mechanismů globálního společenského vývoje. Čím vyšších a rozsáhlejších cílů dosahujeme, tím naléhavější a složitější jsou otázky, které klade souhrnná analýza přítomnosti, tolik nezbytná pro skutečně vědecky založenou prognózu budoucího společenského vývoje a prostředků jeho dosažení. Jak ostatně zdůraznily zejména poslední sjezdy komunistických a dělnických stran socialistických zemí, řízení společenských procesů v období socialistické výstavby se stává stále složitější a jeho vědecká základna stále rozsáhlejší.

Řídit společenské procesy v období výstavby rozvinutých forem socialismu znamená cílevědomě zasahovat pouze do tvorby materiálních hodnot, do oblasti ekonomické aktivity, ale především cílevědomě rozvíjet společnost jako celek.

Z toho vyplývá celá řada závažných vědeckých problémů. Je známo, jak usilovnou pozornost věnuje soudobá marxistická společenská věda rozpracování makroekonomických analýz a prognóz a jak složité problémy v tomto procesu vznikají. Avšak ani perfektní makroekonomická analýza a výhled nestačí plně pokrýt celkovou situaci socialistické výstavby a její krátkodobé i perspektivní cíle.

Proto před naší společenskou vědou stojí v tomto směru minimálně tři závažné komplexní úkoly, na jejichž řešení podstatně závisí další úspěšný průběh řízení socialistické výstavby:

- rozpracování otázek podstaty a struktury vývojových forem vztahu ekonomických a sociálních procesů;
- rozpracování teorie makrosociální analýzy a prognózy organicky spjaté s makroekonomickými rozbory a výhledy dalšího vývoje socialistické společnosti;
- soustavné rozšiřování a prohlubování obsahu sociálně ekonomických kategorií jako gnoseologicko-metodologického nástroje makrosociálních úvah.

Je zřejmé, že se nejedná o tři separované komplexní úkoly, ale naopak o vzájemně se překrývající a podmiňující směry vědeckého úsilí.

V určitém shrnutí bychom je mohli ztotožnit s úsilím rozpracovat globální mechanismus společenského vývoje v jeho makroúrovni, v nalezení jeho modelu či struktury. Současná praxe společenské vědy v socialistických zemích dokazuje, že jde o aktuální tematiku, zejména v oblasti marxisticko-leninské sociologie. Jmenujme například v této souvislosti práce V. G. Afanasjeva (zejména pak jeho *Vědecké řízení společnosti*), který právě marxistickou sociologii ztotožňuje s celostním pohledem na společnost jako na globální samorídící se systémem, vycházející přitom z učení Marxe a Engelse o společensko-ekonomické formaci, či dále pozoruhodné snahy bulharských sociologů (S. Michajlov, V. Dobrijanov, Ž. Ošavkov) o vytvoření konceptu tzv. so-

ciologické struktury společnosti jako globální kategorie společenského vývoje apod.

Toto smysluplné směřování k vytvoření účinného a společensky nezbytného makropohledu na historický vývoj v jeho strukturovaných formách vyjadřuje bezesporu vysoce potřebný směr společenskovědního poznání. Přesto se však domníváme, že zasahuje doposud především jeho extenzivní dimenzi — snahou o neustálé zkomplexňování vědeckého pohledu — přičemž poněkud stranou zůstává jeho intenzivní komponenta. A právě souhrn problémů tohoto typu, jejich rámcová diskuse, včetně nastínění nepominutelných směrů jejich řešení (zejména ve smyslu gnoseologicko-metodologického prohlubování sociálně ekonomických kategorií a jejich vztahů), je cílem této stati.

1. Dialektika ekonomických a sociálních procesů

Vycházíme z přesvědčení, že rozvíjení teoretických a empirických forem makrosociální analýzy a prognózy je ve své podstatě podmíněno kvalitou a hloubkou chápání dialektického vztahu ekonomických a sociálních procesů. Přitom ovšem jsme si plně vědomi určitého zjednodušení složité situace spočívajícího v tom, že ekonomickými procesy chápeme v zásadě společenskou tvorbu materiálních a užitných hodnot (tedy vlastně základní a určující historickou aktivitu společnosti) a sociálními procesy veškeré procesy utváření společnosti samé (tedy mj. i produkci nemateriálních hodnot, politické, kulturní aktivity, jinými slovy souhrn procesů, jejichž výsledkem je sama společnost). Aniž bychom se nyní snažili o postižení složité struktury jak ekonomických, tak sociálních procesů, konstatujeme, že

- ekonomické procesy tvoří dynamické jádro sociálních procesů (historický charakter společnosti je dán historickým charakterem společenské výroby), tedy ekonomické procesy jsou podstatnou, determinující částí sociálních procesů;
- podstata (historická explikace) ekonomických procesů je dána celým souhrnem existujících sociálních procesů (historický charakter společenské výroby a jeho další rozvoj je určován dosaženým historickým charakterem společnosti).

Prvý princip bychom mohli nazvat jakýmsi *rozsahovým vymezením* vztahu ekonomických a sociálních procesů, druhý pak *významovým aspektem* jeho určení. Jestliže rozsahový aspekt „nadrážuje“ ekonomické procesy nad sociální, pak významové hledisko směr tohoto vztahu zcela převrací. Zde je právě ukryta hluboká dialektická podstata vztahu ekonomických a sociálních procesů v jeho celistvosti, vývojová protikladnost, která zůstává nepostřehnuta v popisných extenzivních přístupech (vymezujících jednotlivé oblasti historického pohybu pouhým výčtem, jako např. výroba, politika, duchovní kultura, komunikace apod.), stejně jako v jednostranných intenzivních gnoseologických postupech (omezujících se pouze empiricky fakticky nepostižitelnou konstantou poměrů geneze ekonomiky a utváření společnosti samé).

Odtud tedy vyplývá, že pro skutečně adekvátní tvorbu makrosociální analýzy i prognózy je nutné jako vůdčí gnoseologický princip respektovat dialektický vztah ekonomických a sociálních procesů. Zdůrazňujeme dialektický vztah, neboť by bylo chybou tvrdit, že postrádáme snahy o kombinaci makroekonomických analýz a prognóz s ostatními vědeckými poznatky tohoto typu. Co však chceme zdůraznit, je skutečnost, že k tomuto kontaktu (např. makroekonomických analýz a prognóz s analýzami a prognózami vědeckotechnického rozvoje, rozvoje lidských potřeb a směrů spotřeby, životní úrovně, politického systému) dochází doposud prostým sdružováním, superpozicí autonomně existujících společenskovědních oblastí. Tím je však vyčerpán pouze jediný směr rozvoje makrosociálních analýz a prognóz, a to v rozsahovém, prostorovém aspektu. Proto právě — omezíme-li se pouze na tento způsob dosažení makrosociálních pohledů — vyvstává celá řada nejen komunikač-

ních, ale především meritorních problémů. Tak například v konkrétních prognostických pracích vzniká za těchto okolností paradoxní situace, že zpracovatelé ekonomické prognózy požadují hotové výsledky prognostických úvah z oblasti perspektivního rozvoje potřeb a hodnotových orientací a naopak. Rovnocenné paralelní postavení dílčích analýz a prognóz, dané výhradně rozsahovým přístupem ke komplexní syntéze dílčích částí, vyvolává okamžité otázky po vnitřní struktuře makrosociálních úvah a predikcí, po jejich funkčně hierarchickém uspořádání, po jejich zahrnutí do dynamického modelu či mechanismu globálního společenského rozvoje.

Jak adekvátně řešit takto vzniklý problém? Většinou se volí řešení, které spočívá v naznačení struktury dílčích oblastí, aniž by však byl jakkoliv analyzován obsah syntetizovaných částí, lépe řečeno zjištěno jaké radikální změny v obsahu dílčích oblastí nutně předpokládá jejich syntéza, jejich zahrnutí do gnoseologických úvah směřujících ke komplexním poznatkům. Nejde totiž pouze o to „spojit“ jednotlivé dílčí oblasti schématem orientovaných šipek, naznačujících hierarchické či zpětnovazební vztahy, ale prozkoumat nakolik se mění tyto dílčí části v důsledku jejich organického zařazování do širšího celku.

Jinými slovy řečeno: stálá tendence (a jistě společensky oprávněná) spojovat dílčí teorie, kategorie do širších poznatkových souhrnů, nutně předpokládá i vnitřní pohyb, vývoj dílčích teorií a kategorií ve směru rozšiřování jejich obsahu. Proto makrosociální analytické i prognostické práce nemohou znamenat prosté shrnutí co nejširšího počtu společenskovědních poznatku, ale navíc i kvalitativně vyšší rozbor těchto slučovaných poznatků. Klíčovým principem jak onoho rozšiřování analytických a prognostických úvah, tak i onoho prohlubování (jakéhosi vnitřního rozšiřování) obsahu dílčích kategorií je právě — jak jsme ostatně již zduraznili výše — dialektický vztah ekonomického a sociálních procesů.

V dialektice „ekonomického“ a „sociálního“ se totiž podle našeho názoru nejkrystaličtěji vyjevuje tendence současného rozšiřování a prohlubování společenskovědních úvah. Ekonomická aktivita společnosti je základem sebeutváření společnosti samé, je řídícím prvkem historického vývoje.

Avšak ani ona není dějinně konstantní, ale naopak se rozvíjí, rozšiřuje právě natolik, nakolik daný společenský řád umožňuje ztotožňování se, sblížování „ekonomického“ se „sociálním“.

Významnou a doposud bohužel nedostatečně rozpracovanou kategorií je v tomto smyslu bohatá kategorie zespolečňování, která v reálném historickém vývoji vykazuje rozsáhlou strukturu a nelze ji tedy historicky jakkoli redukovat.

Socialistická společnost je životně spjata s neustálým zespolečňováním své základní historické aktivity, totiž společenské výroby. Tím se však otevírá prostor pro neustálé rozšiřování této aktivity, pro organické začleňování sociálních procesů stojících v nižších vývojových fázích společensko-historického pohybu mimo její rámec, právě do složitě strukturované základní dějinné aktivity společnosti jako celku. Nejmarkantnějším příkladem je v tomto směru vývojová spjatost zespolečňování výroby a začleňování vědy do výrobních procesů, přeměňování vědy ve výrobní sílu, a tedy faktické zespolečňování vědy samé.

Kategorie zespolečňování je vždy úzce vázána na procesy rozšiřující sféru společenské výroby. Mohli bychom formulovat jakýsi zákon nezbytného souladu „socializace ekonomického“ a „ekonomizace sociálního“. Není v této souvislosti planou připomínkou, že řada marxistických sociologů vyslovila své přesvědčení o dalším společensky i vědecky prospěšném rozvoji sociologie cestou její „ekonomizace“, a stejně tak řada ekonomů o rozvoji ekonomie cestou její „sociologizace“. Nejde v žádném případě o krasořečnické bonmoty, ale o pronikavou reflexi soudobých společenských a vědeckých potřeb, které se aktualizují právě na určitém stupni rozvoje socialistické společenské praxe.

„Sociologizace“ ekonomických úvah a kategorií neznamená pouze stálé rozšiřování jejich relevantního sociálního kontextu, ale i vnitřní sociální prohlubování jejich obsahu; v makroúrovni se jedná o sociální obsah kategorie národního důchodu, investic, spotřeby základních fondů, pracovních sil, jejich vzdělanosti a kvalifikovanosti, vnějších ekonomických vztahů apod.

„Ekonomizace“ sociologických úvah a kategorií rovněž neznamená pouhé nalézání podstat sociálních procesů v ekonomické oblasti, včetně analýzy zprostředkování této vývojové kauzality, ale i vnitřní prohlubování jejich obsahu o explicitní ekonomické jádro jejich dějinného určení; v makroúrovni se jedná o ekonomické jádro obsahu makrosociálních agregátů, jako je například sociálně třídní struktura společnosti (rozvoj pojmů výrobní vyspělosti tříd a sociálních skupin), demografická, vzdělanostní, kvalifikační struktura, životní způsob (rozvoj pojmů podmínek a prostředků života, politických postojů a účasti na řízení společenských procesů, kulturní tvorby a spotřeby apod.).

Jedině tímto způsobem je totiž možné dosáhnout organického sjednocování jednotlivých kategorií cestou jejich překrývání, jejich vzájemné dynamické interakce. Ve svém úběžniku vede tato tendence k situaci, kdy jednotlivé kategorie nebudou omezeny do hranic jedné disciplíny, ale naopak v obsahu každé z nich bude docházet k dynamickému interdisciplinárnímu sjednocování.

V každé kategorii pak vlastně bude obsažen zkoumaný celek ve své složité struktuře, pochopitelně v určité specifické formě, charakteristické pro tu či onu kategorii.

(V této souvislosti okamžitě vzniká otázka typologické klasifikace pojmů a kategorií nejen podle jejich rozsahových hledisek, ale především podle jejich vnitřní struktury, podle intenzity a forem vztahu dialektiky „ekonomického“ a „sociálního“ v jejich obsahu.)

Vyčerpávající poznávací výpověď o třídě či sociální skupině bude nezbytně zahrnovat vyčerpávající výpověď o ekonomické struktuře a její dynamice, stejně jako vyčerpávající výpověď o sociální struktuře společnosti apod.

I když jsme otázky dialektiky ekonomických a sociálních procesů jen nastínili v zásadních obrysech, je zřejmé, o jaký stěžejní princip dalšího integračního rozvoje společenských věd se jedná a jak je důležitý v prvé řadě pro makrosociální analýzy a prognózy v podmínkách výstavby socialismu.

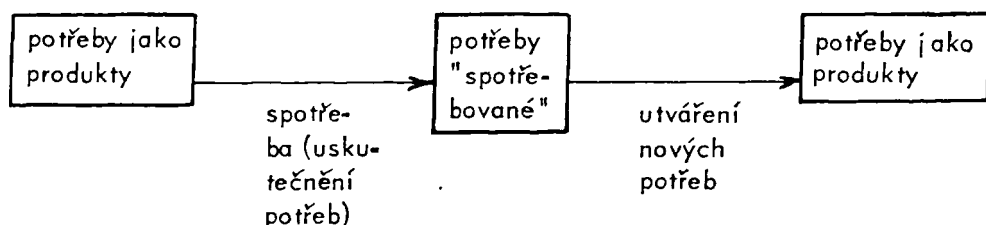
2. Makrosociální analýza a prognóza — nástroj studia společenského vývoje jako procesu rozšířené reprodukce

Jestliže předmětem makroekonomické analýzy a prognózy je rozvoj ekonomiky chápán jako proces rozšířené reprodukce v té či oné společnosti, pak makrosociální analýza a prognóza tento předmět nejen rozšiřuje (ve smyslu studia celospolečenského vývoje jako procesu rozšířené reprodukce), ale ve smyslu předchozích úvah i významně prohlubuje. Vazba makroekonomické či makrosociální analýzy a prognózy na pojem reprodukce podtrhuje jejich dynamický, vývojový charakter. V tomto směru makrosociální analýza a prognóza významně přispívá například k rozvoji sociologického zkoumání sociálně třídní struktury společnosti, kterou nechápe pouze jako produkt historického vývoje, ale jako subjekt jeho dalšího rozvoje, a tudíž i svého vlastního dějinného proměňování. Kategorie „rozšířeného reprodukčního cyklu“ není co do své aktivní poznávací působnosti omezena pouze na oblast ekonomickou (či lépe řečeno na její tradiční gnoseologické teritorium), ale významně přispívá k rozšíření a prohloubení studia veškerých makrosociálních agregátů, jako například sociálně třídní struktury společnosti, jejího politického systému, ale i kultury, ideologie či životního způsobu apod.

Studium jedné z klíčových sociálně ekonomických kategorií marxismu-leninismu, totiž kategorie potřeb, je-li oproštěno právě od jejího reprodukčního chápání, zůstává zákonitě v rovině více či méně nápaditých verbálních diskusních taxonomických úvah. Překonat tento zásadní nedostatek nedynamického chápání této kategorie je možné právě oním „reprodukčním přístupem“ k analýze jejího obsahu. V nejjednodušším pohledu to znamená uvažovat minimálně tři pohybové formy potřeb:

- potřeby jako reálné produkty minulého vývoje;
- potřeby jako produkty „spotřebované“ příslušným souhrnem činností;
- potřeby jako zdroje nových potřeb (viz obrázek 1).

Obrázek 1:

Sipky zde vlastně naznačují základní činnosti jako důležité komponenty dynamického, tj. reprodukčního chápání potřeb, jejich rozšířené reprodukce.

Je zřejmé, že reprodukční hledisko je nutné uplatňovat při makrosociální analýze a prognóze na veškeré makroagregáty, ale co víc — i na vztahy mezi těmito makroagregáty, neboť i ony jsou vlastně vyšším typem těchto makroagregátů, a tudíž je pro ně platné reprodukční hledisko.

Reprodukční princip velmi efektivně naznačuje cestu k vytvoření vývojové struktury pojmů, kategorií či jejich souhrnů nebo, chceme-li to tak říci, dynamických modelů či mechanismů jednotlivých sfér historického pohybu i jeho celku. Jistě nejde o snadnou záležitost, natož jakkoliv — byť i v dílčích aspektech — dořešenou.

Makrosociální analýza a prognóza, tento účinný nástroj studia společenského vývoje jako procesu rozšířené reprodukce, se bude rozvíjet zřejmě postupně, v jednotlivých etapách.

Podle našeho názoru je však již zřejmé, že bude nutno zkoumat tyto makroagregáty a jejich vztahy:

- veškerý souhrn ekonomických makroagregátů (národní důchod, investice, spotřeba, základní fondy, vědeckotechnický rozvoj, vnější ekonomické vztahy apod.);
- sociálně třídní strukturu společnosti, včetně demografické, vzdělanostní a kvalifikační diferenciaci populace;
- politický systém společnosti, včetně participační diferenciaci obyvatelstva na řízení sociálně politických procesů;
- kulturní systém společnosti, včetně diferenciaci populace podle tvorby a spotřeby kulturních hodnot;
- životní úroveň a životní způsob, včetně materiálních a duchovních podmínek života a jejich diferenciaci.

K tomu dvě podstatné poznámky. Jak je patrné, sociální makroagregáty jsou vyššího agregativního typu než uvedené makroekonomické agregáty. Z toho vyplývá, že bude nutné dezagregovat uvedené sociální makroagregáty do nižších kvantitativních makroagregátů (např. hodnotové vyjádření technologické, kvalifikační a vzdělanostní vyspělosti dělnické třídy, kvantitativní ohodnocení tvorby a spotřeby kulturních hodnot apod.).

Za druhé však bude nezbytné podrobit takto vytvořený souhrn makroagregátů procesu vnitřního obsahového rozšiřování, významového prohlubování (nikoli však nutně i v kvantitativních indikacích jejich obsahu, ale především kvalitativně a interpretačně) tak, aby bylo možné vytvořit globální model společenského pohybu, nezbytný pro analytické úvahy jak *ex post*, tak *ex ante*.

Takový postup, i když značně náročný a vyžadující dlouhodobé úsilí, je podle našeho názoru nezbytným předpokladem dalšího zkvalitňování a zefektivnění řízení společenských procesů a jejich perspektiv. Při rozpracování makrosociální analýzy a prognózy se však velmi brzy projeví její pozitivní vliv jak v prohloubení metodologického aparátu a poznatkových souhrnů makroekonomických analýz a prognóz, tak i v ideologicky závažné tematice globálního modelování světového vývoje a účinné kritiky zásadních nedostatků současných přístupů západní vědy k této tematice. Je totiž zřejmé, že studium globálních tendencí světového vývoje je zcela neadekvátní, neopírá-li se o makrosociální hodnocení, o predikci jak jednotlivých společností, tak i světa jako historického celku. A právě na tomto poli úloha socialistických společenských věd — a v jejich souhrnu i marxisticko-leninské sociologie — neustále vzrůstá.

Vyjáďřeme naše předchozí úvahy ještě v poněkud pozměněné formě. Pomocí reprodukčního přístupu (který bychom s určitou ilustrativní nadsázkou mohli nazvat také dynamickým systémovým přístupem) docházíme k pochopení vývojové struktury pojmů, kategorií, neboli jinými slovy postihujeme dané kategorie jako procesy. Dosavadní gnoseologické postupy (které jsme výše charakterizovali jako extenzivní) začleňovaly jednotlivé kategorie a pojmy do kontextu sociálních procesů (byť i se snahou o jejich stále širší rozsah), aniž by si však kladly otázku onoho „procesuálního chápání“ samotného obsahu těchto pojmů a kategorií. Zkráceně řečeno: začleňování kategorií do sociálních procesů opomíjelo procesuální charakter kategorií samých.

Je zcela přirozené, že v této souvislosti vyvstává otázka adekvátního vymezení kategorie sociálního procesu. Tato otázka není ostatně pro sociologii nikterak nová (z vědců, kteří si explicitě postavili takový problém, jmenujme např. L. v. Wieseho či J. Szezepaňského a celou řadu dalších). Avšak dosavadní sociologická práce s kategorií procesu se v naprosté většině vyznačuje opět značnou obecností a deskriptivností. Takové přístupy, které vymezují sociální proces jako kauzálně či funkčně zřetězený soubor sociálních jevů, jsou značně povrchní a gnoseologicky málo efektivní, což ostatně dokazuje i ta skutečnost, že další úvahy o sociálních procesech se v podstatě omezily na jejich klasifikace.

Kategorii sociálního procesu tak fakticky nebyl dán žádný obsah, žádná vnitřní struktura. Stala se ve skutečnosti pouhým všeobsažným názvem, neboť její vymezení i následná práce s ní postrádala rozhodující dialektickou dimenzi.

Vzpomeňme v této souvislosti Hegelových myšlenek o vývoji pojmu od jeho vlastního zrodu na cestě k jeho vlastnímu uskutečnění, tj. o negaci jako důležité fázi dalšího rozvoje poznání i daného pojmu samého. Nejde zde o nic jiného než o projekci základní kvality vývoje, resp. procesu, do roviny odrazu, i když v objektivně idealistické verzi. Nicméně ona posloupnost „zrod — negace — zrod“ je důležitým vývojovým principem, který nalézá své uplatnění ve společenskovědní dialektice a zejména pak v rozpracování kategorie sociálního procesu. Stručně řečeno: sociální

proces je vždy vznikáním něčeho vyššího (ve smyslu kvalitativní bohatosti). Je jasné, že jde fakticky o naplnění obsahu sociálního procesu dialektickým zákonem „negace negace“. V tomto směru je zmíněná Hegelova úvaha výpovědi o nutnosti procesuálního chápání i samotných kategorií a pojmů. V sociální realitě pak jde o to, že její každá část, kterou odráží kategorie sociálního procesu, má „reprodukční charakter“, neboli je ji nutno zkoumat jako proces reprodukce. Ostatně již výše jsme naznačili tuto skutečnost při rozboru kategorie potřeb. Tento přístup je však možno uplatnit i při vymezování dynamické struktury dalších sociologických kategorií a pojmů, jako například třída, sociální skupina, zájem, postoj atd.

Takovým přístupem jednak rozvíjíme procesuální podstatu obsahu sociologických kategorií a pojmu, jednak přispíváme k rozvoji samotné teorie sociálních procesů, a to nikoli pouze s názvoslovným, ale skutečně poznávacím efektem.

Procesuální chápání sociologických kategorií a pojmů znamená významný krok v rozvoji společenskovední dialektiky, tedy oblasti, které náleží z hlediska potřeb dalšího rozvoje socialistické společenské praxe přední místo. Je navíc neopominutelným metodologickým předpokladem a základem adekvátních makrosociálních analýz a prognóz. Poskytuje mimo jiné i zcela nové přístupy a možnosti analýzy a tvorby sociálních indikátorů, jejich procesuální systematizaci a interpretaci. Proto také podle našeho názoru představuje základní trajektorii dalšího rozvoje marxisticko-leninského sociologického poznání v souladu s náročnými potřebami současné společenské praxe socialismu.

**Ke kritice
současných buržoazních koncepcí
účasti pracujících na řízení
socialistické a kapitalistické výroby***

NIKOLAJ MICHAJLOVIČ BLINOV
Moskva

V posledních letech se buržoazně reformističtí ideologové pokoušejí oslabit v očích mas na Západě přitažlivost příkladu socialistické demokracie tím, že falšují její úspěchy v socialistických zemích, kde jsou pracující skutečnými hospodáři podniků. Pokusy buržoazie diskreditovat tvůrčí aktivitu dělnické třídy SSSR ve všech oblastech ekonomického a sociálně politického života společnosti jsou přímou provokací pracujících kapitalistických zemí, kteří spojují své naděje s vítězstvím a s úspěchy socialismu.

Západoněmečtí liberálové v čele s V. Eickepem popírají, že se v socialistických zemích zvyšuje úloha pracujících na řízení výroby. Tvrdí, že sovětská společnost zužuje demokratické základy řízení výroby a postupně snižuje roli a význam společenských organizací pracujících. V současné „sovětologii“ jsou velmi rozšířeny koncepce „totalitního státu“ a „totalitně dirigované ekonomiky“, založené, podle slov buržoazních ideologů, na diktatuře strany a státu nad proletariátem, nad sovětskou dělnickou třídou: „97 miliónů neškolených dělníků a masa družstevníků s rodinami stojí jako občané s nejhorším ekonomickým a sociálním statutem prakticky mimo společenský život, který je utvářen stranou a státem“ (1) [Aus Politik 1969 : 7].

V rozporu s tvrzením autoru těchto koncepcí je princip „totalní“ centralizace řízení socialismu cizí. Vysoká úroveň výrobních sil vyžaduje co nejširší účast členů společnosti na řízení národního hospodářství na všech úrovních a závazně demokratický postup při sestavování plánů. Jen taková účast, založená na společenském vlastnictví, zajišťuje skutečnou moc jedinců nad společenskou výrobou a poskytuje prostor k rozvoji výrobních sil v zájmu celé společnosti i každého jednotlivce.

V buržoazní ideologii je velmi rozšířena koncepce, podle níž není v SSSR v současných podmínkách možné demokratické řízení, neboť „byrokratická technická elita“ nevyhnutelně soustřeďuje ve svých rukách moc a řízení. Překážku účasti pracujících na řízení výroby představuje vědeckotechnická revoluce, která vyžaduje, aby řídicí funkce vykonával úzký kruh specialistů-manažerů [Galbraith 1968]. K tomu je třeba uvést dvě kritické poznámky. Za prvé, v kapitalistických zemích byli dělníci odstraněni z řízení výroby ještě před začátkem vědeckotechnické revoluce. A za druhé, v uvedené koncepci se zkoumá jen organizačně technická stránka výroby a nepovšimnuta zůstává sociálně ekonomická stránka, která je v SSSR realizována pod vedením dělnické třídy a její strany samými pracujícími na základě

* Podkladem kritické analýzy je převážně literatura francouzská.

(1) A. Sturmthal „vysvětluje“, že dělnické řízení existovalo v SSSR pouze na počátku dvacátých let, kdy listopadový dekret 1917 pověřil závodní výbory kontrolou nad všemi podniky. „Nieméně v dalších letech byly

výbory přetvořeny v odborové sekce a jako takové se staly součástí známé trojky, skládající se z ředitele, stranického sekretáře a předsedy odborové organizace, kteří řídili podnik. Později byla trojka zrušena a veškerá moc se ocitla v rukách jediného ředitele.“ [Sturmthal 1967 : 51].

směrnice a norem, jež vypracovali spolu se svými představiteli, pod jejich účinnou kontrolou a za jejich bezprostřední účasti.

Nepřátelé socialismu nejen popírají možnost demokratizace řízení v SSSR, nýbrž i kategoricky prohlašují, že „po smrti V. I. Lenina a po vytvoření byrokratické vrstvy na všech úrovních řízení státu a sovětské ekonomiky ustoupila otázka dělnické kontroly a účasti pracujících na řízení výroby do pozadí a později upadla v zapomnění“. Opatření strany a vlády zajišťující výchovu pracujících jako hospodářů ve vztahu k podniku neměla, podle jejich mínění, žádné výsledky. „Pocit účasti a společného zájmu podniku a pracujících nepronikl do vědomí pracujících mas: zaměstnanců, mistrů a dělníků“, píše francouzští ekonomové E. Egnell a M. Peissik. Daniel Chauwey, který zkoumá problematiku samosprávy, se pokouší vydávat participaci sovětských dělníků za jakýsi nový sociální fenomén, který vznikl v padesátém roce trvání SSSR. E. Mandel tvrdí, že „zvržité a tyranie uplatňované vůči pracujícím SSSR“ mohou být odstraněny pouze rozvojem svobodné iniciativy a aktivity výrobců při oslabení kontroly shora, čímž popírá existující účast pracujících na řízení výroby. Uvedení ideologové ignorují velké změny, k nimž v Sovětském svazu došlo od dob bojů závodních výborů za zřízení dělnické kontroly. Zastupitelské orgány dělníků, závodní výbory, byly vystřídány novými organizačními formami účasti pracujících na řízení výroby: stálými výrobními poradami, tvůrčími skupinami zavádění vědecké organizace práce, soudružskými soudy a společenskými kádrovými odděleními, do nichž je zapojeno velké množství pracujících. Ale na řízení výroby se nepodílejí jen členové těchto orgánů. Další milióny pracujících posuzují a řeší výrobní otázky na schůzích. Potvrzují to výsledky sociologických výzkumů prováděných v průmyslových podnicích.

Důležitou formou aktivní účasti pracujících na řízení výroby je socialistické soutěžení. Rozmanitost forem soutěžení vytváří podmínky pro projevy tvůrčí iniciativy lidí na všech úsecích a úrovních národního hospodářství. Buržoazní ideologové projevují zvýšený zájem o tento sociální fenomén, pokoušejí se ho očernit a vyhledávají jeho negativní důsledky. Spatřují smysl socialistického soutěžení jen v realizaci některých výrobních úkolů v krátkých lhůtách a v dosažení maximálních výsledků v dané době [Egnell—Peissik 1974], avšak ignorují jeho sociální a výchovnou funkci. Zvláště často mluví o „nuceném charakteru“ socialistického soutěžení. Například P. Gélard tvrdí, že jedinec v sovětské společnosti už nemá svobodnou vůli, že je třídním homologem, jehož silami, schopnostmi a intelektem disponuje společenský systém. Nerozhoduje o svém volném čase, o své práci a o své rodině. Odbory, strana a Komsomol ho nutí, aby se účastnil soutěžení. T. Lowit, který se zabývá studiem sovětských odborů, takovým názorům přizvukuje: „Soutěžení je pro jedny stimulem, pro jiné prostředkem nátlaku na přijetí socialistických závazků“ [Lowit 1971 : 130]. Při zdůrazňování nuceného charakteru socialistického soutěžení dělají buržoazní ideologové „objevy“, jejichž absurdnost je zcela nepochybná. Vzpomínaný P. Gélard vypráví francouzskému čtenáři: „Když se pracující nepodílí na soutěžení, dívají se na něho jako na páriu. Navíc nebude mít dostatek existenčních prostředků, nedostane se do zotavovny, nebude moci jet na dovolenou a konečně nebude mít žádnou možnost dostat se výš na společenském žebříčku. Jestliže naproti tomu je ochoten hrát si s ohněm a zapojí se do soutěžení, má naději, že se stane členem strany“ [Gélard 1965 : 201]. K tomu je třeba poznamenat, že socialistické soutěžení má naopak humánní charakter, který se projevuje v jeho zaměření na všestranný rozvoj osobnosti, na vytvoření příznivých podmínek pro tvůrčí práci a naprosto ne v potlačování svobody osobnosti. V rozvoji socialistického soutěžení se jasně projevuje vědomí pracujících, že jsou skutečnými hospodáři výroby — přes tvrzení buržoazních ideologů o „indiferenci sovětských dělníků vůči svému postavení „hospodáře““ [Egnell—Peissik 1974 : 159].

Někteří západní vědci, kteří se zabývají zkoumáním participace, nepopírají účast sovětských dělníků na řízení. Uznávají ji a charakterizují její základní formy a úroveň, přitom však hrubě překrucují úlohu společenských organizací při zapojování svých členů. D. Chauwey, P. Gélard a další „ochránci“ dělnické třídy tvrdí, že masové organizace jsou v rukách strany a státu prostředkem, který vštěpuje pracujícím přesvědčení o převaze socialismu a který je umožňuje kontrolovat, vychovávat a řídit. „Masové organizace mají jen nepatrné možnosti“, píše Gélard, „a klamou masy“ [Gélard 1965 : 196]. Buržoazní autoři pomlouvají zvláště sovětské odbory: „Jestliže strana vede kolektiv, který se podílí na řízení podniku a buduje komunismus, jestliže chrání zájmy pracujících, pak odbory, uzavírající každoročně smlouvy o organizaci a podmínkách práce, plní administrativní funkce“ [Egnel—Peissik 1974]. Podobné mínění má i P. Gélard: „Sovětské odbory už nejsou mluvčími mas — jsou jenom vykonavateli“ [Gélard 1965 : 199]. Jiní „sovětologové“ obviňují odbory z formalismu. Praxe socialistické výstavby podobné výmysly vyvrací. Sovětské odbory jsou důsledně demokratické. Soustřeďují kolem čtyřiceti miliónů pracujících, z nichž pět miliónů řeší otázky řízení v soustavě závodních a podnikových výborů [Otázky 1974 : 65]. Sovětské odbory rozvíjejí aktivitu a iniciativu dělníků a zaměstnanců, podílejí se na hospodářské výstavbě a na vypracování zákonů, které se vztahují k otázkám výroby, životního způsobu i kultury, a bojují za jejich důsledné zachovávání.

Soudy buržoazních kritiků komunismu o úloze společenských organizací v SSSR při zapojování pracujících do řízení často vedou k výmyslu o jejich podřízenosti sovětské stranické „elitě“, která omezuje účast dělnické třídy na řízení prostřednictvím odborů a stálých výrobních porad. V důsledku toho sami výrobci prý „mizí“ ze systému řízení. „Ředitel“, píše Chauwey, „zastupuje stát, který řídí komunistická strana, a osazenstvo podniku je zastupováno odborovou organizací, kterou řídí strana . . . V tomto „dělnickém řízení“ chybí jen maličkost — pracující“ [Chauwey 1970 : 67]. V odpověď na tento výmysl stačí poukázat na to, že 41,6 % komunistů jsou dělníci a 13,9 % jsou zemědělství družstevníci [Materiály 1976]. Jako volení členové pracují v komisích závodních a podnikových výborů a v stálých výrobních poradách. Jako avantgarda dělnické třídy a všech ostatních společenských skupin vyjadřují také mínění, návrhy a požadavky svých bezpartijních soudruhů, s nimiž jsou v každodenním pracovním styku. Na veřejných stranických schůzích se nečlenové strany bezprostředně účastní posuzování vznesených otázek. Z toho vyplývá, že politika strany a sovětské vlády, a to i politika ekonomická, je diktována základními zájmy pracujících. „Je vytvářena představiteli pracujících ve volených orgánech za široké účasti mas při posuzování důležitých plánů a usnesení. Pracující se aktivně podílejí na kontrole plnění přijatých usnesení“ [Brežněv 1970 : 272—273].

Jednou z tendencí v překrucování skutečné povahy účasti pracujících na řízení výroby je tedy snižování úlohy a významu masových společenských organizací pracujících. Druhou tendencí jsou projevy „péče“ o svobodu osobnosti a o rozvoj „skutečné demokracie“, vyjádřené v teoriích „deetatizace“. Autoři těchto teorií vystupují proti uplatnění zásady centralizace a regulace v řízení společenské výroby a požadují rozdělení řídicí pravomoci mezi různé odborové organizace. Tyto teorie jsou pokusem omezit socialistickou demokracii na demokracii výrobní. Jejich uskutečnění by odtrhlo jednotlivé kolektivy od politické organizace společnosti a socialistického státu, jenž by se změnil v mechanický souhrn „samosprávných“ kolektivů. V. I. Lenin hájil myšlenku širokého začleňování pracujících do řízení výroby, avšak podobné teorie o přechodu „železnic do rukou železničářů a kožedělných závodů do rukou kožařských dělníků“ [Lenin 1956 : 40] označil jako groteskní. Ekonomickou základnou socialistické demokracie řízení může být jen jedna forma vlastnictví — společenská.

Mnozí buržoazní ideologové, kteří své vědecké zájmy podřídili apologetice imperialismu, tvrdí, že „účast pracujících na řízení výroby, která dlouho vypadala jako socialistická idea, získala nyní domovské právo v kapitalistických zemích“ [Sturmthal 1967 : 5]. Téma „účasti“ je proto v poslední době jedním z ústředních témat západní průmyslové sociologie a sociologie organizace.

Účast pracujících na řízení výroby je v definici některých buržoazních sociologů „uvědomělou účastí pracujících na organizování profesní činnosti, na životě podniku a na řízení ekonomiky“ [Le Peuple 1974 : 12] a podle definice jiných je výrazem odpovědnosti pracujících, avšak bez podstatného omezení práv podnikatelů.

V dnešní buržoazní sociologii se zřetelně rysují tři typy koncepce účasti. Je to především americká koncepce „částečné“ účasti (L. Newman, S. Patman)(2). K druhému typu patří sociálně reformistické a buržoazně liberální koncepce „institucionalizované“ účasti, které rozvíjejí především francouzští, západoněmečtí, italské a skandinávští sociologové André Gorz, Maurice Montuclard, Alain Touraine, Michel Crozier, Otto Blume, Friedrich Fürstenberg, Karl Otto Hendrich, Wino Blücher, Kurt Schumacher a další.(3) „Institucionalizovaná“ účast předpokládá vytvoření stálých orgánů, jejichž úkolem je nejen urovnávat rozpory, nýbrž i sbližovat názory představitelů práce a kapitálu a podporovat „společnou snahu partnerů o dosažení všeobecně přijatelného vzorce“ [Osipov 1964 : 140—146]. Obvykle se projevuje dvěma způsoby. Prvním je poskytnutí určité pravomoci orgánům zastupujícím dělníky (ve Francii delegátům zaměstnanců a podnikovým výborům, v NSR a v Itálii podnikovým radám). Druhý spočívá v zařazení představitelů pracujících do řídicích orgánů podniků a firem.

Třetí typ koncepce účasti rozvíjejí sociologové v Anglii, v Austrálii a na Novém Zélandě. Je to koncepce „autonomní“ účasti, jejímž iniciátorem je H. Klegg. Jeho pojetí je založeno na třech zásadách: 1. orgány zastupující dělníky jsou nezávislé na podnikatelích i na státu, 2. jenom tyto orgány jsou představiteli zájmů pracujících, 3. demokracie je nezávislá na formě vlastnictví.(4) Formulace posledního principu zřetelně ukazuje na třídní příslušnost autorů. K stoupencům koncepce „autonomní“ účasti patří U. Daniel a N. McIntosh.

Tento krátký přehled nás vede k závěru, že se v současnosti na Západě navrhuje a používají velmi různorodé typy účasti, které připouštějí — ne-li v podstatě, tedy formálně — určitou účast pracujících na řízení kapitalistických podniků. Hlavní příčinou zvýšeného zájmu o tuto otázku je naděje vědců a podnikatelů, že „participace dělníka na řízení uklidní znepokojený svět, pomůže převázat rány kapitalismu a dodá mu nové síly i nového ducha. Konflikty a dezorganizaci, které se projevují v průmyslovém životě příliš otevřeně, pak vystřídá pocit spoluúčasti na podnikových záležitostech a na celkové odpovědnosti“ [Morning 1974].

Přes svou různorodost mají koncepce „účasti“ vypracované buržoazními vědci jediný cíl: odvrátit revoluci, zmenšit přitažlivost socialismu a přispět k integraci dělnické třídy a kapitalistické společnosti. Francouzské buržoazní koncepce to jasně potvrzují. Na počátku šedesátých let vystoupili na stránkách časopisů se svými poje-

(2) Byla podrobena kritice v kolektivních monografiích sovětských vědců [Sovremennyy 1976; Idejno-političeskije 1975] a v práci S. Epštejna [Epštejn 1972].

(3) Viz kritiku těchto koncepcí v [Lobanov 1973; Andrejčenko 1976].

(4) Danou koncepcí podrobně analyzuje V. M. Cuguenko. „Všechny tyto teorie o různých

„zdrojích vlády“ a „nátlakových skupinách“, o „nezávislých odborových svazech“ a v soulase s tím o rozvoji „industriální demokracie“ fakticky slouží k zastření smyslu významové hlavní teze o „usměrnění“ odborových svazů „racionální“ politikou managementu“ [Cuguenko 1976 : 60—61].

tími participace Y. Delamotte a M. Montuclard a setkali se s velkým ohlasem. Téměř bezprostředně poté následovala polemika o reformě podniku, kterou navrhl významný veřejný činitel F. Bloch-Lainé. Obsazení závodů a továren pracujícími v květnu a červnu roku 1968, které se stalo zkušebním kamenem dělnické samosprávy, podnítilo rozhořčené diskuse o otázce účasti. „Problém participace“, psal v těch letech M. Crozier, „je jednou z klíčových otázek postindustriálních společností. Představuje ve skutečnosti jaksi rub všech otázek moci, inovací a vývoje“ [Crozier 1970 : 77]. Ve francouzské průmyslové sociologii a sociologii organizace vzniklo v posledních letech mnoho teorií účasti. Patří k nim koncepce „vyprovokované“ a „konfliktní“ účasti Y. Delamotta, pojetí „závislé“ účasti A. Touraina, teorie „antagonistické účasti“ A. Gorze a „racionální a uvědomělé“ účasti M. Croziera. Jejich autoři náležejí k liberálnímu nebo k radikálnímu směru ve francouzské sociologii, a proto nejsou ve svém vztahu k účasti jednotní.

Podle koncepce A. Touraina postindustriální společnost nabízí námezdnímu pracovníkovi jen „závislou“ účast, která se zakládá na absolutní kontrole podnikatelů nad informacemi. Dělník bojující za to, aby dostal informace, bojuje současně proti „závislé“ účasti a za účast. Jež se bude rozšiřovat tou měrou, jak budou rozvíjeny kolektivní smlouvy, jak budou dělníci zapojováni do poradních orgánů a jak si vytvoří určité možnosti samosprávy. A. Gorz rozvinul koncepci „antagonistické“ účasti. Termín přejal od italského sociologa Lelia Bassa, aby jím lépe vyjádřil zaměření třídních organizací. Odlišuje tento typ participace od „popírající“ účasti, neboť se domnívá, že „antagonistická“ účast se neomezuje na nesouhlas dělníků. Nýbrž zahrnuje i pozitivní návrhy, jež mohou být uskutečněny v rámci kapitalistického systému.

M. Crozier, představitel sociologie organizace, navrhuje typ účasti, která je podle něho jedinou alternativou krize kapitalistického systému a jediným prostředkem boje proti ní. Nazývá ji „uvědomělou a racionální“ účastí. V jeho očích je jediným typem účasti schopným „ozdravit“ kapitalismus (ve skutečnosti posílit vykořisťování ve skrytých formách).

Všechny uvedené koncepce popisují a rozlišují různé úrovně vztahů mezi těmi, kdo řídí podniky za účelem zisku, a těmi, kteří přinášejí do podniku svou fyzickou sílu a znalost.

M. Crozier rozlišuje tři typy takových vztahů a v souladu s tím tři úrovně participace námezdních pracovníků v rámci podniku. První typ vztahů je charakterizován relativní vzájemnou nezávislostí stran a vede k situacím, v nichž se námezdní pracovník nepodřizuje nebo odmítá jakékoli jednání, aby unikl konfliktům nebo závislosti. Pro druhý typ vztahů podnikatele a námezdních pracovníků, jenž se vyznačuje bezprostředním vzájemným ovlivňováním, je typické částečné přijímání cílů podniku a určitá účast pracujících na jejich realizaci.

Pro třetí úroveň vztahu řídicího a podřízených je charakteristické přesunutí důrazu od vyjednávání na vyšší úrovni (podnikatelé — odborový svaz) ke každodenním vztahům na pracovišti. Činnost zástupců cechů a závodních výborů, provázející tento typ vztahů, pomáhá rozvíjet „aktivní účast na rozhodování na různých úrovních, počínaje cechem a konče ekonomickou politikou“ [Preuves 1958 : 53]. M. Crozier projevuje jistý realismus při analýze úrovně participace, zároveň však zastírá skutečnou povahu třídních rozporů v kapitalistickém podniku a zkresluje reálný fakt třídního boje, který tam probíhá.

Také A. Touraine rozlišuje tři úrovně účasti. Avšak na rozdíl od M. Croziera nevychází při jejich popisu ze vztahů podnikatelů a námezdních pracovníků, nýbrž ze vztahů pracujících k podniku.

Participace může být nepatrná, jestliže dělník zaujímá ve vztahu k podniku odmítavou pozici. Odmítnutí může být podle Touraina konformní nebo konfliktní. Kon-

formní odmítnutí odpovídá krajně nízké úrovni profesních očekávání. Základem konfliktního odmítnutí je neshoda profesních očekávání s možností podniku. Touraine se pouští do podobných úvah a ponechává stranou skutečné příčiny odmítnutí účasti, jejichž odhalení by odporovalo jeho úkolu zastírat třídní protiklady, jež jsou pro skutečnou účast pracujících nepřekonatelnou hrází.

Osobní cíle pracovníků se mohou, podle Touraina, shodovat s cíli podniku. Za těchto okolností pracovníci hlouběji srůstají s podnikem a podílejí se na jeho řízení. Sotva můžeme nepoznamenat: Je taková účast vůbec uskutečnitelná?

Při rozboru vztahu dělníků k podniku Alain Touraine tedy podrobuje analýze nikoli materiální zájmy pracujících a podnikatelů, nýbrž jen „odlišný postoj různých skupin k sociálním hodnotám“ [Touraine 1969 : 197]. Považuje za nutné zkoumat názory a mínění účastníků výrobních vztahů, nikoli však tyto vztahy samy jako výraz materiálních zájmů.

Jestliže tedy v anglických a západoněmeckých koncepcích je ústředním problémem stanovení hranic účasti, pak ve francouzských pojetích převládá popis úrovně participace. Francouzští sociologové je přesně rozlišují, avšak neanalizují do hloubky podmínky, za nichž jsou pracující na té či oné úrovni začleňováni do podniku. Neuvědomují si, že existuje hranice mezi prostou účastí v podniku ve formě odmítnutí, vzbouření a konfliktu a mezi účastí pracujících na řízení, na rozhodování. Avšak hlavní vada úvah o úrovních účasti je v tom, že neodhalují antagonistickou podstatu vztahů podnikatelů a námezdních pracovníků v kapitalistickém podniku.

Všeobecným znakem zkoumaných koncepcí je jejich snaha „překonat“ odcizení iluzorní účasti. Buržoazní sociologové vědí, že odcizení je brzdou ekonomického rozvoje, ale zapomínají přitom, že je neoddelitelně spjato s přivlastňováním nadhodnoty kapitalisty. V důsledku toho splývá v koncepcích participace iluzorní účast pracujících na řízení výroby s jejich faktickým bezprávím a neomezenou mocí podnikatelů.

A. Touraine označuje termínem odcizení všechny formy, jimiž pracující ztrácejí kontrolu nad výrobou. Rozlišuje čtyři formy odcizení — ekonomické, politické, technicistní a byrokratické —, ale marně bychom u něho hledali otevřené objasnění těchto forem. A přece jak technicistní, tak ekonomické odcizení má společenské příčiny. Technika jako nesporný sociální faktor nemůže působit na společnost nezávisle na společenských vztazích. Její vliv závisí na sociálně ekonomických podmínkách a na politickém zřízení země. V podmínkách kapitalistické výroby technika slouží k ždímání nadzisků za cenu intenzifikace práce a krajního přetěžování dělníka, který se stává pouhým doplňkem stroje.

Odcizení podle Touraina vyplývá ze snahy vládnoucí třídy vytvořit iluzi „daného“, předem určeného uspořádání a ze „závislé“ účasti podřízené třídy. „Odcizení“, píše A. Touraine, „je vyloučení sociálního konfliktu pomocí ‚závislé‘ účasti“ [Touraine 1969 : 15]. Jestliže si podřízená třída začíná uvědomovat své odcizení, závislost se stává konfliktem a účast popíráním. Podobné Tourainovy závěry jsou důsledkem zúženého chápání odcizení. Dějiny dosvědčují a praxe potvrzuje, že klíč k objasnění struktury odcizení je třeba hledat v třídní podstatě dělbý práce. Marx už v *Ekonomicko-filosofických rukopisech z roku 1844* řešil problém odcizení na základě analýzy ekonomických procesů kapitalismu a především celého třídně antagonistického způsobu výroby. Ukázal, že základem každého odcizení je odcizení práce jako nutný důsledek soukromého vlastnictví. Klasikové marxismu chápali překonávání odcizení jako uvědomělou a cílevědomou činnost dělnické třídy, která zakusila všechny těžkosti ujařmené práce a vystupuje jako skutečná revoluční síla schopná plně překonat odcizení. K odstranění politického, byrokratického a technicistního odcizení je proto zcela nedostatečné vnutit pracujícím účast.

A. Touraine není s to odmítnout třídní boj, jehož cílem je skoncovat s odcizením, a spojuje ekonomické požadavky s odporem námezdních pracovníků k politickému, technicistnímu a byrokratickému odcizení. Oslabení byrokratického odcizení vede k závislosti na ekonomických požadavcích. Jak se oslabují různé typy odcizení — a jako první politické — požadavky se rozvíjejí, zaměřují se na cíle podniku a jsou namířeny proti vedení a správě podniku. Touraine mluví o požadavku řízení.

Svráznost tohoto požadavku přiměla A. Touraina, A. Gorzo, C. Duranda a M. Montuclarda charakterizovat ho jako kvalitativní. Tím ho odlišují od kvantitativních ekonomických požadavků, jejichž význam tím snižují. Touraine se domnívá, že místo omezených požadavků, zejména ekonomických, vznášených ve jménu spotřeby, se vytyčují požadavky kolektivních smluv a účasti. To zasluhuje dvě kritické poznámky. První se týká oddělování ekonomických požadavků od politických. Boj dělnické třídy za její životně důležité ekonomické požadavky je těsně spjat s politickým bojem za demokratické svobody a protimonopolistické přeměny. Pro současnou etapu třídních bojů je charakteristické „stupňování ekonomického boje až k otevřeným vystoupením proti celému systému státně monopolistického zřízení“ [Brežněv 1970 : 486]. Druhá poznámka: Požadavek „účasti“ je zcela nepodložené zařazen do sféry politického boje. Ve skutečnosti je boj za účast na řízení součástí ekonomického boje, činí ho efektivním a vytváří podmínky pro úspěšné splnění tradičních požadavků. Proti nepřirozenému dělení požadavků na „kvalitativní“ a „kvantitativní“ svědčí odpovědi, které francouzští buržoazní sociologové dostali při výzkumu od odborových funkcionářů. Většina z dotázaných považovala za nezbytné dosáhnout reálnou účast na řízení výroby za podmínky, že budou uspokojeny požadavky pracujících na zlepšení materiálního postavení [Durand 1970 : 73].

Nejzranitelnějším místem v koncepcích účasti pracujících na řízení jsou metody, které sociologové navrhuji k jejich uskutečnění.

Pojetí účasti mají přesně stanovený sociální cíl — odvést pracující od boje proti buržoazii za revoluční přetvoření světa. Ať už francouzští průmysloví sociologové a sociologové organizace vypracovávají jakékoli formy účasti, všechny ústí v sociální demagogii a v přikrašlování svrchované moci podnikatelů demokratickou frazeologií.

„Účast,“ píše M. Crozier, „je uplatnění demokracie v podnicích“ [Crozier 1970 : 106]. To je optimistické tvrzení. Ale podívejme se, jak se tato demokracie uskutečňuje. Sociolog nepovažuje za možné dosáhnout participace dobrovolnou dohodou představitelů kapitálu s pracujícími, neboť právo na účast má daleko od toho, být dárkem, který se dává podřízeným. Pro realizaci „uvědomělé a racionální účasti“, kterou navrhuje, je nezbytné, aby organizace přešly od stroze byrokratického modelu k pružnějšímu, otevřenějšímu, založenému na mobilitě, konkurenci a vyjednávání. Tento přechod je podmíněn také rozvojem jedince. „Účast je možná jen potud, pokud se současný člověk stane náročnějším, svobodnějším a schopným akceptovat kolektivní odpovědnost.“ Jako představitel liberálního směru v sociologii, nemůže Crozier při vytváření participace, kterou navrhuje, nedoufat v rozvíjení svobody osobnosti.

Ale jakou cestou se má rozvoj svobodné osobnosti uskutečnit? Postačí k tomu zvýšit vzdělání pracujících a úroveň kultury? Jaká cena se platí za svobodu? Crozier navrhuje bojovat za svobodu, aniž se změní základy buržoazní společnosti: „Tento boj se rozhodně nemá vést proti vývoji postindustriální společnosti, nýbrž tak, že se opřeme o možnosti, které nám tato společnost nabízí“ [Crozier 1970 : 88]. Žádných revolucí není třeba, uzavírá sociolog. Reformy řízení a podniku stačí, aby se „racionalizoval“ existující kapitalistický systém. Francouzští marxisté odpovídají sociologům podobným Crozierovi: „Není svobody, není-li zachováno právo na práci a není-li práce prostředkem k zabezpečení slušného života ve vhodném bytě, k po-

skytnutí vzdělání dětem pracujících a k dosažení účasti na rozhodování na všech úrovních“ [L'Humanité 1976].

Typ účasti, který navrhuje Crozier, má odstranit závady v mechanismu řízení a sloužit „racionalizaci“, jež je odrůdou jakéhosi kapitalistického „neoliberalismu“. Taková účast nesměruje k debyrokratizaci různých organizací, což by zajistilo demokratickou perspektivu, ale má zbavit státně monopolistický kapitalismus starých byrokratických forem, které se staly železným obojkem nasazeným řízení a kontrole. V souladu s tím M. Crozier orientuje pracující nikoli na boj s kapitalistickým vykořisťováním a za vytvoření beztřídní společnosti, ale na protest proti „systému lidských vztahů, proti stylu činnosti a způsobu řízení, jímž trpí“ [Crozier 1970 : 170].

Strategii revolučních reforem, zaměřených k uskutečnění „antagonistické účasti“, přikládá velký význam A. Gorz. Ve svých úvahách o reformách se pokouší distancovat se od reformismu. To, „co odlišuje reformu reformistického ducha“, píše tento sociolog, „od nereformistického ducha — je otázka „dělnické moci““ [Gorz 1969 : 93], jež uvádí pracující do ofenzivy a zvyšuje úroveň jejich uvědomění i kompetence. „Vybojování a rozšíření dělnické moci je prvním cílem.“ Podobně jako Crozier domnívá se i Gorz, že tato moc nemůže být dosažena kompromisem: realizuje se pod náporem zdola za nejvyšší aktivity mas. A dokonce tehdy, je-li vybojována, může být rozvíjena jen stálou iniciativou pracujících. Snaží se překročit hranice podniku, protože politika monopolů je těsně spojena s ekonomickou politikou státu. Gorz v závěru svých úvah tvrdí, že „existují jen antikapitalistické reformy, jež jsou synonymem revoluce“ [Gorz 1969 : 93]. V. I. Lenin mnohokrát opakoval, že jen začleněním pracujících do třídního ekonomického a politického boje lze udělat z reformem „nevybočujících z mezí daného řádu opěrné body dělnického hnutí, které směřuje k úplnému osvobození proletariátu“ [Lenin 1957 : 445 (15)].

Nehledě na tvrzení francouzských buržoazních sociologů o demokratickém charakteru cest vedoucích k realizaci *participace*, vidíme, že praktické prostředky jimi navrhované ponechávají velkému kapitálu monopolní právo rozhodovat o nejdůležitějších otázkách života země a nezacházejí za rámec buržoazní demokracie.

Posuzujeme-li reakčnost a neudržitelnost buržoazně reformistických koncepcí „účasti“, musíme si povšimnout dvojakosti a zmatku ve vědomí jejich autorů, kteří na jedné straně už nemohou hájit kapitalismus v jeho nezměněné podobě a jsou často nuceni přiznat archaičnost autoritativní vlády podnikatelů a monopolů a na druhé straně odmítají vidět kořeny této vlády v soukromokapitalistické formě vlastnictví výrobních prostředků.

Při objasňování funkce podobných teorií napsal V. I. Lenin, že imperialistická buržoazie se nemůže obejít bez mas a masy „vést bez široce rozvětveného, soustavně uplatňovaného a pevně vybudovaného systému lichotek. Lži, podvodů, kejklřství s módními a populárními hesly a slibování dělníkům vpravo i vlevo všemožných reforem a všemožných výhod, jen aby upustili od revolučního boje za svržení buržoazie, není možno“ [Lenin 1957 : 122 (23)].

Literatura

Andrejčenko, G. A.: *O někotorych koncepcijach učastija trudaščichsja v upravlenii proizvodstvom vo francuzskoj buržuaznoj sociologii*. In: Sociologičeskije issledovaniya, Moskva 1976.

Aus Politik und Zeitgeschichte. Freiburg 1969; č. 7.

Brežněv, L. I.: *Leninskim kursom. Reči i statji*. III. díl. Moskva, Politizdat 1970.

Crozier, M.: *La société bloquée*. Paris, Ed. du Seuil 1970.

Čuguenko, V. M.: *Proizvodstvo, demokratija, ideologičeskaja borba*. Moskva 1976.

- Durand, C.: *La conscience ouvrière et action syndicale*. Paris 1970.
- Egnell, E. — Peissik P.: *L'URSS. L'entreprise face à l'Etat*. Paris 1974.
- Epštejn, S.: *Industrialnaja sociologija v SŠA*. Moskva 1972.
- Galbraith, J. K.: *The New Industrial State*. Boston, Houghton Mifflin 1967.
- Gélard, P.: *Les organisations de masse en Union Soviétique*. Paris, Cujas 1966.
- Gorz, A.: *Réforme et révolution*. Paris 1969.
- Idejno-političeskiye tečenija imperalizma. Moskva 1975.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Díl 15. Praha, SNPL 1957. Díl 23. Praha, SNPL 1957. Díl 25. Praha, SNPL 1956.
- L'Humanité*. Paris, 15. I. 1976.
- Le Peuple*. Paris, 15.—31. X. 1974.
- Lobanov, V. I.: *Borba trudjaščichsja i profsojuzov FRG za učastije v upravlennii proizvodstvom*. Moskva 1973.
- Lowit, T.: *Le syndicalisme de type soviétique*. Paris 1971.
- Materialy XXV. sjezda KPSS*. Moskva, Politizdat 1976.
- Morning Star*. London, 25. VII. 1974.
- Osipov, G. V.: *Sovremennaja buržuaznaja sociologija*. Kritičeskij očerk. Moskva, Nauka 1964.
- Otázky míru a socialismu*. Praha 1974; č. 2.
- Preuves*. Paris 1958; Nov.
- Sovremennyy kapitalizm i rabočij klass*. Moskva 1976.
- Sturmthal, A.: *La participation ouvrière à l'Est et à l'Ouest*. Paris 1967.
- Touraine, A.: *La société post-industrielle*. Paris 1969.

Struktura opatření v komplexních programech péče o pracující

MILOSLAV TOMŠÍK
Vysoká škola ekonomická, Praha

Komplexní programy péče o pracující (resp. plány sociálního rozvoje) jsou sestavovány v jednotě programových cílů, ukazatelů a opatření. Systém opatření tvoří nejdůležitější část komplexního programu, vyjadřuje způsoby, jimiž bude zabezpečena realizace programových cílů a ukazatelů.

V *Pokynu pro sestavování komplexního programu péče o pracovníky na léta 1976—1980* se výslovně uvádí, že opatření „vyjadřují způsoby, jimiž bude dosaženo programových cílů a ukazatelů v jednotlivých letech 6. pětiletého plánu. Tato opatření jsou povahy politicko-organizační (včetně pracovní a společenské aktivity pracovníků), racionalizační, personální, finanční a materiální“. [Pokyn 1975 : 3].

Opatření jsou zařazena jako čtvrtá část komplexního programu (po úvodní souhrnné části, programových cílech a ukazatelích). Vztahují se k těm *základním oblastem činnosti*, na které se komplexní programy zaměřují a které jsou vymezeny v kapitole III. uvedeného „Pokynu“. Jedná se o:

1. zkvalitňování sociální struktury pracovních kolektivů,
2. zlepšování pracovních podmínek,
3. zlepšování životních podmínek,
4. rozvíjení péče o některé skupiny pracovníků, rodinné příslušníky a důchodce,
5. rozvoj pracovní iniciativy a zvyšování politické aktivity pracovníků.

Obdobné je pojetí soustavy opatření jako součásti plánů sociálního rozvoje v metodických pokynech pro experimentální ověření sestavování a realizace těchto plánů v některých našich vybraných podnicích. Náměty na opatření uvedené v této experimentální metodice jsou seskupeny rovněž podle jednotlivých obsahových částí (resp. oblastí činnosti) plánu. Uvádí se, že „... pro jednotlivé úkoly se stanoví jejich charakteristiky, etapy realizace, formy jejich hmotného, finančního, kádrového a organizačního zabezpečení a funkční a osobní zodpovědnost za jejich realizaci“. [Metodika 1975 : 114].

Závažnost soustavy opatření zdůrazňuje i nejnovější sovětská metodika sociálního plánování: „Plán sociálního rozvoje pracovního kolektivu obsahuje komplex opatření zaměřených na dosažení plánem stanovených sociálních cílů na základě rozvoje výroby, vědy a techniky.“ [Planirovanije 1975 : 4]. V té části práce, věnované organizaci vypracování plánu, je povaha soustavy opatření charakterizována takto: „Hlavní kvalitativní ukazatele a opatření je třeba po zdůvodnění rozdělit do skupin v soustavu, v níž se zevšeobecní hlavní úkoly, stanoví termíny pro jejich splnění a uvede, kdo za ně zodpovídá (útvary podniku, společenské organizace nebo jednotlivé osoby).“ [Planirovanije 1975 : 135]. Z toho, co bylo uvedeno, je zřejmé, že s formulací každého opatření jsou spojeny určité nároky:

— hmotné, finanční, organizační a kádrové zabezpečení jeho realizace,

- termín realizace (resp. její dílčí etapy),
- odpovědnost za realizaci.

Tyto nároky lze současně chápat jako *základní kritéria*, podle nichž je možné *provádět analýzu přijatých opatření*. Z hlediska zabezpečení realizace opatření se tedy může jednat o opatření bez výraznějších nároků na hmotné, finanční prostředky i na kádry, nebo o opatření, jejichž realizace určité vynaložení těchto prostředků předpokládá. Z hlediska termínu realizace se v zásadě může jednat o opatření krátkodobé či dlouhodobé povahy. Odpovědnost za realizaci opatření může být v podstatě buď individuální, nebo kolektivní. Tato hlediska analýzy je možné dále v uvedených základních skupinách vnitřně členit. Při jejich respektování může rozbor soustav opatření ukázat:

- množství prostředků*, jimiž jednotlivé podniky a hospodářské organizace disponují pro realizaci opatření obsažených v komplexních programech péče o pracující (včetně existujících odvětvových a oborových specifik),
- míru perspektivnosti úkolů*, které si podniky kladou (to, do jaké míry mají vytvořenu dlouhodobou koncepci sociálního rozvoje zahrnující i postupné řešení stávajících problémů),
- míru, v níž jsou jednotlivé řídicí orgány a pracovní kolektivy zapojeny do procesu realizace komplexních programů* péče o pracující (zda se nejedná pouze o záležitost týkající se úzkého okruhu osob, zda je vytvářen potřebný prostor pro aktivní účast celého pracovního kolektivu).

Existuje však ještě jedno významné hledisko, hledisko *obsahového zaměření formulovaných opatření*. Uplatnění tohoto hlediska při rozboru soustavy navrhovaných opatření umožňuje:

- posoudit míru závaznosti metodických pokynů, které v kapitole III. detailně vymezují hlavní úkoly hospodářských organizací v oblasti péče o pracující;
- posoudit komplexnost v přístupu k řešení otázek souvisejících s péčí o plánovitý rozvoj podnikového pracovního kolektivu;
- formulovat hypotézy týkající se:
 - aktuálnosti řešení určitých problémů v podmínkách naší hospodářské praxe;
 - odvětvových, oborových a místních specifik v řešení těchto problémů;
 - přípravenosti praxe (vytvoření potřebných materiálních, organizačních a kádrových předpokladů) na plnění určitých úkolů, resp. provádění určitých činností;
 - podílu jednotlivých orgánů či organizací na přípravě i realizaci komplexního programu péče o pracující;
 - vazeb komplexních programů na další v podniku zpracovávané dokumenty, resp. plány mimopodnikových orgánů.

U 16 komplexních programů péče o pracující, zpracovaných v podnicích různých oborů a odvětví, byl proveden empirický rozbor struktury opatření. Nejedná se o rozbor, jehož výsledky by mohly být považovány za reprezentativní — závěry mají podobu hypotetických tvrzení, jejichž potvrzení či vyvrácení je možné na základě podobně zaměřených rozborů reprezentativní povahy.

Celkem bylo v těchto 16 komplexních programech formulováno 1012 opatření (viz tab. 1).

V průměru za celý soubor připadá na jeden komplexní program 63 opatření — z toho se 12 opatření týká zkvalitňování sociální struktury, 22 opatření zlepšování pracovních podmínek, 14 opatření zlepšování životních podmínek, 11 opatření se zaměřuje na péči o zvláštní skupiny pracovníků a 4 na rozvoj pracovní iniciativy a politické aktivity pracovníků.

Tabulka 1. Struktura opatření v analyzovaných komplexních programech

Podnik patří do odvětví (oboru)		Opatření týkající se											
		zkvalitňování sociální struktury		zlepšování pracovních podmínek		zlepšování životních podmínek		rozvíjení péče o některé skupiny pracovníků		rozvoj pracovní aktivity a poli- tické iniciativy		Celkem	
		abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
hornictví		11	25,5	10	23,4	12	27,9	5	11,6	5	11,6	43	100,0
hutnictví		7	7,9	48	54,5	25	28,4	8	9,2	—	—	88	100,0
hutnictví		21	18,9	29	26,1	17	15,3	36	32,4	8	7,3	111	100,0
strojírenství		18	30,5	13	22,0	9	15,3	14	23,7	5	8,5	59	100,0
strojírenství		14	19,4	38	52,8	12	16,7	8	11,1	—	—	72	100,0
strojírenství		10	13,3	33	44,0	14	18,7	12	16,0	6	8,0	75	100,0
strojírenství		13	17,8	30	41,1	16	21,9	7	9,6	7	9,6	73	100,0
strojírenství		9	12,5	9	12,5	26	36,1	28	38,9	—	—	72	100,0
energetika		20	27,8	34	47,2	8	11,1	4	5,6	6	8,3	72	100,0
spotřební průmysl		20	39,2	13	25,5	9	17,6	5	9,8	4	7,9	51	100,0
stavebnictví		5	7,6	32	48,5	13	19,7	9	13,6	7	10,6	66	100,0
stavebnictví		17	28,8	18	30,5	17	28,8	3	5,1	4	6,8	59	100,0
doprava		7	21,2	5	18,8	8	26,7	7	23,3	3	10,0	30	100,0
místní hospodářství		9	23,1	14	35,9	7	17,9	5	12,8	4	10,3	39	100,0
zahraniční obchod		5	8,6	11	19,1	15	25,8	26	44,8	1	1,7	58	100,0
zahraniční obchod		11	25,0	18	40,9	8	18,1	5	11,3	2	4,7	44	100,0
Celkem	abs.	197		355		216		182		62		1012	
	rel.	19,4		35,0		21,4		18,0		6,2		100,0	
x̄		12		22		14		11		4		63	

Z údajů v tabulce je možno vyvodit následující *závěry obecnější povahy*:

1. Ne ve všech případech *bylo respektováno obsahové zaměření komplexních programů dané „Pokyny“* (3 ze 16 podniků nerozpracovaly do konkrétních opatření oblast rozvoje pracovní iniciativy a politické aktivity).
2. Výrazně *vyšší pozornost* je v komplexních programech věnována problematice *zlepšování pracovních podmínek* (více než jedna třetina stanovených opatření), *opomíjena je oblast rozvíjení pracovní iniciativy a politické aktivity*.
3. Zdá se, že jednotlivé oblasti činnosti vystupují v podmínkách jednotlivých podniků do popředí *s rozdílnou mírou aktuálnosti*. Z celkového počtu 16 podniků se ve 2 případech největší podíl opatření týká zkvalitňování sociální struktury, v 9 případech opatření ke zlepšování pracovních podmínek, ve 2 případech opatření ke zlepšování životních podmínek a ve 3 případech opatření k rozvíjení péče o některé kategorie pracovníků.

Aktuálnost řešení problémů vztahujících se k jednotlivým oblastem činnosti specifikují další údaje týkající se opatření s nejvyššími frekvencemi výskytu v rámci jednotlivých oblastí (viz tab. 2).

Tabulka 2. Nejčteněji zastoupené podskupiny opatření

Opatření týkající se	Zastoupení	
	absolutní	relativní (v %)
výstavby a údržby bytů	81	8,00
úprav osvětlení, odstraňování hlučnosti, prašnosti	73	7,21
zvyšování bezpečnosti a ochrany zdraví při práci	71	7,01
zlepšení zdravotních služeb	63	6,22
zvýšení úrovně závodního stravování	59	5,83
výstavby a údržby pracovních prostorů	58	5,73
rekreace pracovníků a jejich rodin	58	5,73
péče o mladé pracovníky	44	4,33
péče o důchodce	38	3,72
sportovní akce	34	3,35
zvyšování kvalifikace dělníků	33	3,25
péče o zaměstnané ženy a matky s dětmi	32	3,16
výstavby a úprav hygienických zařízení	31	3,06
zvyšování kvalifikace THP	31	3,06
Nejčteněji zastoupená opatření celkem	706	69,67
Zbývající opatření celkem	306	30,33
Opatření celkem	1012	100,00

Konkrétně se jedná o dva druhy opatření týkající se zkvalitňování sociální struktury (zvyšování kvalifikace dělníků a zvyšování kvalifikace technicko-hospodářských pracovníků), šest druhů opatření zaměřených na zlepšování pracovních podmínek (úpravy osvětlení, odstraňování hlučnosti, prašnosti, zvy-

šování bezpečnosti a ochrany zdraví při práci, zlepšení zdravotních služeb, zvýšení úrovně závodního stravování, výstavby a údržby pracovních prostor a výstavby a údržby hygienických zařízení), tři druhy opatření týkající se zlepšování životních podmínek (výstavba a údržba bytů, zajišťování rekreace pracovníků a jejich rodin, pořádání sportovních akcí) a tři druhy opatření orientované na rozvíjení péče o některé kategorie pracovníků [péče o mladé pracovníky, důchodce a o zaměstnané žany a matky s dětmi].

Celkem bylo v těchto 14 podskupinách opatření formulováno 706, tj. 70 % všech opatření obsažených v analyzovaných komplexních programech. Zbytek, tj. 306 [30 %] opatření připadá na zbývajících 22 podskupin opatření, které bylo možné v rámci jednotlivých oblastí vydělit.

Skupinu *opatření týkajících se zkvalitňování sociální struktury* bylo možné rozdělit do deseti dílčích podskupin. Téměř třetinu všech opatření této oblasti činnosti tvoří opatření zaměřená na zvyšování kvalifikační struktury dělníků [16,7 %] a zvyšování kvalifikační úrovně technicko-hospodářských pracovníků [15,7 %].

Tabulka 3. Opatření ke zkvalitňování sociální struktury pracovních kolektivů

Podnik patří do odvětví (oboru)		Opatření týkající se									Celkem	
		náboru pracovníků	zaškolování pracovníků	adaptace nových pracovníků	výchovy a výuky učňů	zvyšování kvalifikační úrovně dělníků	zvyšování kvalifikační úrovně THP	průpravy středoškoláků a vysokoškoláků	přípravy kádrových rezerv	cyklické průpravy a školení vedoucích		snížování nežádoucí fluktuace
		abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.		abs.
hutnictví	2	1	—	2	1	3	—	1	—	1	11	
hutnictví	1	2	2	—	—	1	—	—	—	1	7	
hutnictví	3	2	—	—	—	6	4	1	2	2	21	
strojírenství	—	—	2	1	4	3	—	2	2	4	18	
strojírenství	3	2	1	—	2	1	3	—	—	2	14	
strojírenství	1	—	1	—	1	—	2	2	2	1	10	
strojírenství	3	—	—	—	1	1	1	1	—	4	13	
strojírenství	—	1	—	1	2	1	1	1	2	—	9	
energetika	2	—	—	2	5	3	1	2	1	4	20	
spotř. průmysl	—	4	2	6	2	—	1	1	4	—	20	
stavebnictví	—	—	1	—	1	3	—	—	—	—	5	
stavebnictví	2	1	2	1	3	2	3	1	1	1	17	
doprava	—	—	—	—	2	1	—	1	3	—	7	
místní hospodářství	3	—	—	—	2	2	1	—	—	1	9	
zahraniční obchod	—	—	—	—	—	2	—	1	1	1	5	
zahraniční obchod	—	2	—	—	1	4	2	2	—	—	11	
Celkem	abs.	20	15	11	16	33	31	16	16	17	22	197
	rel.	10,2	7,7	5,6	8,1	16,7	15,7	8,1	8,1	8,6	11,2	100,0

Údaje obsažené v tabulce 3 svědčí o tom, že v rámci této skupiny opatření existuje mezi jednotlivými podniky značná nevyváženost. Je ji možné spatřovat především v tom, že v devíti podnicích nebylo formulováno jediné opatření týkající se výchovy a výuky učňů, v komplexních programech sedmi podniků zcela chybí opatření týkající se cyklické průpravy a školení řídicích hospodářských pracovníků, šest podniků pak ve svých komplexních programech zcela pominulo problematiku přípravy středoškoláků a vysokoškoláků atd. Došlo k tomu přesto, že úkoly v oblasti výchovy učňů a zvyšování způsobilosti vedoucích pracovníků k řízení byly jmenovitě vymezeny v „Pokynu“ v příslušné části kapitoly III., konkretizující úkoly hospodářských organizací v oblasti zkvalitňování sociální struktury pracovních kolektivů.

V rámci skupiny *opatření orientovaných na zlepšování pracovních podmínek* bylo možné vydělit šest dílčích podskupin opatření (viz tab. 4). Dvě nejčetnější

Tabulka 4. Opatření ke zlepšování pracovních podmínek

Podnik patří do oboru (odvětví)	Opatření týkající se						Celkem	
	zvýšení bezpečnosti a ochrany zdraví při práci	úprav klimatizace, osvětlení, odstraňování hluchnosti, prašnosti	zlepšení zdravotnických služeb	zvýšení úrovně závodního stravování	výstavby a úprav nových pracovních prostor	výstavby a úprav hygienických zařízení		
	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.		
hornictví	4	2	2	1	—	1	10	
hutnictví	8	9	9	6	13	3	48	
hutnictví	4	3	5	6	5	6	29	
strojírenství	5	—	5	3	—	—	13	
strojírenství	11	2	13	8	4	—	38	
strojírenství	2	9	5	10	2	5	33	
strojírenství	7	6	8	3	4	2	30	
strojírenství	4	—	3	1	—	1	9	
energetika	2	17	—	—	10	5	34	
spotřební prům.	1	5	3	1	2	1	13	
stavebnictví	8	7	3	8	5	1	32	
stavebnictví	5	4	2	3	2	2	18	
doprava	3	—	—	1	—	1	5	
místní hospodářství	5	1	2	5	1	—	14	
zahr. obchod	1	3	1	1	3	2	11	
zahr. obchod	1	5	2	2	7	1	18	
Celkem	abs.	71	73	63	59	58	31	355
	rel.	20,0	20,6	17,7	16,6	16,4	8,7	100,0

podskupiny představují opatření týkající se úprav klimatizace, osvětlení, odstraňování hluchosti a prašnosti a opatření ke zvyšování bezpečnosti a ochrany zdraví při práci.

Nevyváženost uvnitř této skupiny opatření není proti předchozí skupině vysoká, i když i zde se setkáváme s tím, že některé podniky v některých podskupinách neuvádějí ani jediné opatření. Například čtyři podniky neformulovaly ani jediné opatření týkající se výstavby, resp. úprav pracovních prostor, tři podniky pak ve svých komplexních programech zcela opomenuly potřebu úprav a zlepšování hygienických zařízení.

Skupina opatření ke zlepšování životních podmínek se skládá (stejně jako předchozí) z šesti dílčích podskupin (viz tab. 5).

Tabulka 5. Opatření ke zlepšování životních podmínek

Podnik patří do oboru (odvětví)	Opatření týkající se						Celkem
	výstavby a údržby bytů	rekreace pracovníků a jejich rodin	sportovních akcí	kulturních akcí	výstavby a provozu dětských zařízení	zlepšování životního prostředí	
	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.
hornictví	6	2	1	—	1	2	12
hutnictví	4	3	10	1	—	7	25
hutnictví	5	4	5	2	1	—	17
strojírenství	6	—	1	—	2	—	9
strojírenství	6	5	—	—	1	—	12
strojírenství	8	2	—	—	2	2	14
strojírenství	9	2	4	1	—	—	16
strojírenství	9	10	3	2	2	—	26
energetika	2	5	—	—	1	—	8
spotř. průmysl	2	1	3	—	2	1	9
stavebnictví	6	5	1	1	—	—	13
stavebnictví	4	4	4	4	1	—	17
doprava	3	4	—	—	1	—	8
místní hospodářství	2	2	1	1	—	1	7
zahr. obchod	6	6	1	1	1	—	15
zahr. obchod	3	3	—	—	2	—	8
Celkem	abs.	81	58	34	13	17	216
	rel.	37,4	27,2	15,7	6,0	7,7	100,0

Z tabulky 5 je patrné, že více než polovinu opatření této skupiny tvoří opatření týkající se výstavby a údržby bytů (37,4 %) a rekreace pracovníků a jejich rodin (27,2 %). Nejvíce opomíjenými oblastmi jsou péče o zlepšování životního prostředí (11 podniků nerozpracovalo tuto oblast do konkrétních opatření) a pořádání sportovních a kulturních akcí (nerozpracovalo v prvním případě 5, v druhém 8 podniků). Metodický pokyn však staví úkoly týkající se tvorby a ochrany životního prostředí v této oblasti na první místo, rovněž vytváření podmínek pro vhodné využívání volného času se v nich uvádí jako jmenovitý úkol.

Pokud jde o opatření týkající se rozvíjení péče o některé skupiny pracovníků, dělí se v analyzovaných komplexních programech do osmi podskupin (viz tab. 6).

Tabulka 6. Opatření k rozvíjení péče o některé skupiny pracovníků

Podnik patří do oboru (odvětví)		Opatření týkající se								Celkem
		péče o zaměstnané matky a matky s dětmi	péče o děti zaměstnanců	péče o mladé pracovníky	péče o důchodce	péče o osoby se změněnou pracovní schopností	péče o těžko adaptabilní osoby	poradenská činnost	péče o nové pracovníky	
		abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	
hornictví	1	—	—	3	1	—	—	—	5	
hutnictví	2	5	—	1	—	—	—	—	8	
hutnictví	4	2	5	8	9	1	3	4	36	
strojírenství	2	3	8	1	—	—	—	—	14	
strojírenství	1	—	5	1	1	—	—	—	8	
strojírenství	2	1	3	4	—	1	1	—	12	
strojírenství	2	2	1	—	1	1	—	—	7	
strojírenství	4	3	10	6	2	—	—	3	28	
energetika	—	—	1	3	—	—	—	—	4	
spotř. průmysl	2	—	1	1	—	—	1	—	5	
stavebnictví	2	1	1	1	1	1	—	2	9	
stavebnictví	—	1	1	—	—	—	1	—	3	
doprava	1	—	4	1	—	—	—	1	7	
místní hospodářství	1	2	—	1	—	—	1	—	5	
zahr. obchod	6	2	4	7	2	—	1	4	26	
zahr. obchod	2	—	—	—	—	—	1	2	5	
Celkem	abs.	32	22	44	38	17	4	9	16	182
	rel.	17,6	12,0	24,2	20,9	9,3	2,2	4,9	8,9	100,0

Nevyváženost této skupiny opatření se projevuje v tom, že v každé z dílčích podskupin existují podniky, které ji do vlastních komplexních programů vůbec nezahrnují. Týká se to především péče o těžko adaptabilní osoby (12 podniků), péče o nové pracovníky (9 podniků), péče o osoby se změněnou pracovní schopností (9 podniků) a rozvíjení poradenské činnosti (rovněž 9 podniků).

Opatření poslední oblasti činnosti, zaměřená na *rozvíjení pracovní iniciativy a politické aktivity*, se dělí do šesti podskupin. 60 % opatření zde tvoří dvě podskupiny — rozvíjení socialistické soutěže a rozvíjení zlepšovatelského a vynálezického hnutí (viz tab. 7).

Nevyváženost v rámci této skupiny opatření je značná. Opatření první podskupiny nerozpracovalo ve svých komplexních programech celkem 10 podniků, druhé 4, třetí 9, čtvrté 11, páté 6 a konečně česté dokonce 12 podniků.

Z provedeného rozboru je možné vyvodit tyto *zobecňující závěry*:

a) Zpracované komplexní programy nesplňují vždy požadavky „Pokynů“. Překvapující je například skutečnost, že 3 ze 16 sledovaných podniků vůbec

Tabulka 7. Opatření k rozvoji pracovní iniciativy a politické aktivity

Podnik patří do oboru (odvětví)		Opatření týkající se						Celkem
		účasti pracu- jících na řízení	rozvíjení socialis- tické soutěže	hnutí BSP	komplex- ních rac. brigád.	zlepšova- telského hnutí	brigád- nických hodin	
		abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.	abs.
hornictví		2	1	1	—	1	—	5
hutnictví		—	—	—	—	—	—	—
hutnictví		—	2	1	1	4	—	8
strojírenství		1	1	1	1	1	—	5
strojírenství		—	—	—	—	—	—	—
strojírenství		1	2	1	1	—	1	6
strojírenství		—	4	1	—	1	1	7
strojírenství		—	—	—	—	—	—	—
energetika		—	3	2	—	1	—	6
spotř. průmysl		—	2	—	1	—	1	4
stavebnictví		—	4	1	—	1	1	7
stavebnictví		1	1	—	1	1	—	4
doprava		1	2	—	—	—	—	3
místní hospodářství		1	1	—	—	2	—	4
zahr. obchod		—	—	—	—	1	—	1
zahr. obchod		—	1	—	—	1	—	2
Celkem	abs.	7	24	8	5	14	4	62
	rel.	11,3	38,7	12,9	8,0	22,6	6,5	100,0

nerozpracovaly do konkrétních opatření oblast rozvíjení pracovní iniciativy a politické aktivity pracovníků.

b) Opatření rozpracovaná v jednotlivých oblastech činností nejsou vyvážená — u řady podniků chybí opatření zaměřená na zdokonalování podstatných stránek péče o všestranný rozvoj podnikových pracovních kolektivů. Jedná se například o výchovu a výuku učňů, přípravu řídicích hospodářských pracovníků, kádrových rezerv, zlepšování životního prostředí, vytváření podmínek pro účelné trávení volného času pracovníků, péče o některé skupiny pracovníků (především o těžko adaptabilní pracovníky a osoby se změněnou pracovní schopností, rozvíjení poradenské činnosti atp.)

c) Výše uvedené skutečnosti naznačují, že:

- pro provádění některých činností nejsou zatím na podnicích vytvořeny potřebné organizační a kádrové předpoklady (týká se to především poradenské činnosti a s ní spojených náročných úkolů pokud jde o péči o některé zvláštní skupiny pracovníků),
- ne ve všech případech se podařilo účinně zapojit do prací souvisejících se sestavováním komplexních programů péče o pracující společenské organizace, zejména orgány a organizace ROH (svědčí o tom zejména výsledky rozboru týkající se páté oblasti úkolů a činností zahrnovaných do komplexních programů — rozvíjení pracovní iniciativy a politické aktivity pracovníků),

— ve většině případů zatím chybí vazby komplexních programů na plány teritoriální povahy, resp. na volební programy Národní fronty. Dokladem toho je velmi nízký počet opatření týkajících se úprav a zlepšování životního prostředí a závazků na odpracování brigádnických hodin při plnění volebních programů Národní fronty.

d) Pozitivním rysem analyzovaných komplexních programů je jejich zaměření na realizaci řady opatření směřujících k řešení společensky závažných problémů — péče o adaptaci mladých pracovníků, zlepšování péče o ženy a matky s dětmi, výstavba podnikových bytů, rozvíjení forem rekreace a zlepšování v podstatě všech základních hmotných aspektů pracovních podmínek.

Literatura

Metodika plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů v průmyslových podnicích. Bratislava, ČSVÚPSV 1975.

Planirovanije socialnogo razvitiija kollektiva predprijatija. Moskva, Profizdat 1975.

Pokyny pro sestavování komplexních programů péče o pracující na léta 1976–1980. Praha, Odborář 1975, č. 13 (Příloha).

Резюме

Томшик М.: Структура мероприятий в комплексных программах заботы о трудящихся

Статья посвящена эмпирическому анализу систем мероприятий, сформулированных в 16 комплексных программах заботы о трудящихся, разработанных на 1976–1980 гг. в чехословацких предприятиях разных отраслей и специализаций. Эти системы мероприятий представляют собой важнейшую часть комплексных программ, выражают способы, какими будет обеспечиваться осуществление принятых программных целей и показателей.

В проведенном анализе центральным аспектом является аспект направленности намеченных мероприятий. Такой подход позволяет оценить, в какой степени при разработке комплексных программ были учтены обязательные методические указания и в какой степени соблюдается принцип комплексности в подходе к решению вопросов, связанных с заботой о планомерном развитии трудовых коллективов предприятий. Затем на основании такого подхода можно сформулировать определенные гипотезы по таким вопросам, как актуальность решения определенных проблем в условиях нашей экономической практики, при наличии отраслевой, территориальной и т. п. специфики при решении этих задач, об участии отдельных органов и организаций в подготовке и осуществлении комплексных программ заботы о трудящихся и т. д.

На основе анализа можно сделать некоторые обобщающие выводы:

а) Положительной чертой рассматриваемых комплексных программ является их ориентация на общественно важные проблемы. Речь идет прежде всего о воздействии на приспособление молодых работников, об улучшении заботы о трудящихся женщинах, о строительстве квартир для работников предприятий и улучшении по существу всех основных аспектов трудовых условий.

б) Разработанные комплексные программы не всегда соблюдают структуру, определенную изданными методическими указаниями. Это проявляется прежде всего в том, что в 3 комплексных программах сфера развития трудовой инициативы и политической активности трудящихся не разработана в систему конкретных мероприятий.

в) Мероприятия, предусмотренные отдельными комплексными программами, охватывают всю сферу деятельности неравномерно. Хотя, возможно, этот факт и обусловлен специфическими проблемами, которые приходится решать отдельным предприятиям, все же приходится считать недостатком, что в ряде комплексных программ совершенно не предусмотрены мероприятия по совершенствованию некоторых существенных сторон заботы о всестороннем развитии трудовых коллективов. Это касается, напр., подготовки учеников, отбора и подготовки кадровых резервов, повышения квалификации руководящих хозяйственных работников, улучшения жизненной среды, создания условий для желательного времяпрепровождения в свободное время, заботы о некоторых группах трудящихся.

Summary

Tomšík M.: Structure of Measures Taken in Complex Workers' Welfare Programmes

The present paper is devoted to the empirical research into the system of measures formulated in sixteen complex workers' welfare programmes worked out for the years 1976–1980 in enterprises belonging to various departments and production branches. The mentioned systems of measures form the most significant part of complex programmes, giving expression to the methods securing the realization of set programme goals and indicators.

The basic viewpoint applied in the effected analysis is that of the content orientation of the formulated measures. Its application makes it possible to evaluate, on the one hand, the extent to which the issued binding methodological instructions have been kept in working out the complex programmes, and, on the other hand, the observance of the principle of complexity in approaching the solution of problems arising in connection with the care of the planned development of the enterprise working collective.

Moreover, it is possible on its basis to formulate certain hypotheses concerning e. g. the urgency of solving particular problems under the conditions of our economic practice, the departmental, branch and local specificities in solving these problems, the share of individual organs and organizations in the preparation and realization of complex workers' welfare programmes, etc.

The following generalizing conclusions could be drawn from the examined analysis:

a) One of the positive features of the complex programmes under analysis is their orientation to the solution of socially actual problems. This particularly refers to influencing the adaptation of young workers, improving the care of employed women, building enterprise flats and bettering all the basic material aspects of working conditions in general.

b) In all the cases involved, the elaborated complex programmes are lacking the structure required by the issued methodological instructions. This manifests itself primarily in the fact that the area of the development of the workers' working initiative and political activity has not been included in the measures contained in three complex programmes.

c) The measures worked out within the framework of individual complex programmes are not balanced. Even if this fact may be conditioned by the specific problems faced by individual enterprises, it must be reckoned as detrimental that, in a number of complex programmes, measures aimed at improving the fundamental aspects of the care of an all-round development of enterprise working collectives are entirely absent. This involves, for instance, the education and training of apprentices, the selection and preparation of cadre reserves, the additional schooling of managerial economic staff, the improvement of the living environment, the creation of conditions for a goal-directed utilization of leisure, and the care of certain groups of workers.

Sociální vztahy a výkonnost pracovních kolektivů

JAROSLAV KOLÁŘ

Vysoká škola ekonomická, Praha

JOSEF ŠPAÑHEL

Výzkumný ústav ekonomiky paliv
a energetiky, Praha

Pracovní kolektivy jsou základem organizace socialistické společnosti. Jsou ohniskem sociálních vztahů, v nichž se vytvářejí vztahy mezi lidmi i vztahy lidí k práci. Studium sociálních vztahů v pracovních kolektivech má dva hlavní cíle: ukázat jak se formují základní společenské skupiny a jak sociální vztahy ovlivňují pracovní výkonnost. Těžiště našeho zájmu bude v analýze vlivu sociálních vztahů na pracovní výkonnost. I když to není jediné kritérium pro posuzování sociálních vztahů, je to kritérium velmi důležité. V tomto zkoumání se plně projevuje sociotechnická funkce ekonomické sociologie, její přínos pro organizaci a řízení pracovních kolektivů. Jde však také o prohloubení teoretického přístupu k výzkumu sociální mikrostruktury. Vliv sociálních vztahů v pracovních kolektivech na stabilitu pracovníků, na jejich vztah k práci i na jejich fyzické a duševní zdraví se běžně uznává. Systematický výzkum těchto souvislostí však dosud pokročil jen málo.

Problematika sociálních vztahů v pracovních kolektivech je oblastí, v níž se sociologie sblíží se sociální psychologií. Proto se naše stat opírá také o sociálně psychologický výzkum, hlavně o uplatnění sociometrické metody při zkoumání struktury hornických pracovních kolektivů. Zřejmě jsou v souvislosti s etikou. Chceme ukázat, jak se v pracovních kolektivech projevuje socialistická morálka ve vztahu k práci i ve vztahu k lidem.

1. Teoretická východiska

Většina buržoazních průmyslových sociologů definuje předmět svého zkoumání jako sociální vztahy v pracovní činnosti. E. Mayo hovoří o „sociologii výrobních vztahů“ [Miller 1969]. D. C. Miller a W. H. Form říkají, že se zabývají „sociologií pracovních vztahů“ [Miller 1964]. R. Dahrendorf uvádí, že „průmyslové vztahy tvoří ústřední bod zkoumání průmyslové sociologie“ [Dahrendorf 1965]. Každý tedy používá jiného pojmu a jinému pojmu musí také odpovídat jiný obsah. E. Mayo se zabývá formální a neformální strukturou průmyslového podniku. Opomíjí však vztah podnikatelů a odborových organizací. D. C. Miller a W. H. Form již kromě pozic a rolí ve formální i neformální organizaci analyzují i vztahy průmyslu a společnosti, vztahy podniku a komunity. Úloha odborových organizací stojí v popředí jejich zájmu. R. Dahrendorf zastává podobné stanovisko jako D. C. Miller a W. H. From, analyzuje pak především konflikty mezi podnikateli a „štábem“ na straně jedné a organizovanými dělníky na straně druhé.

V marxistické sociologii jsou kromě formálních a neformálních vztahů v průmyslových podnicích analyzovány i formy účasti pracujících na řízení a úloha politických organizací v sociálním systému průmyslových podniků. Podniky jsou chápány jako součást celkové organizace společnosti a jejich funkce jsou studovány také v souvislosti s vývojem komunit, v nichž pracují. Utřídit základní pojmy marxistické průmyslové sociologie se snaží V. G. Podmarkov, který rozlišuje:

1. industriální vztahy ve společnosti, spojující průmysl s celou společností;
2. sociální vztahy v průmyslu, vyjadřující specifiку různých odvětví;
3. „lidské vztahy“ v podniku.

Za základ sociologického studia pokládá podnik.

Domníváme se, že industriální vztahy jsou dosud především předmětem jednotlivých ekonomik. Jde zde zejména o objektivní věcné vztahy. Vztahy mezi jednotlivými řídicími orgány ve společnosti i v průmyslových odvětvích však jsou studovány také teorií vědeckého řízení. Zde se již může uplatňovat i analýza subjektivních vztahů. *Předmětem sociologického výzkumu* jsou především vztahy v jednotlivých podnicích, hlavně pak vztahy v pracovních kolektivech, mezilidské vztahy v pracovních skupinách, tedy pracovní vztahy.

Polský sociolog J. Szczepański [Szczepański 1966] chápe pojem vztah ve dvojnásobném významu:

1. jako určitý vztah vzájemné závislosti, který vznikl bez účasti vědomých snah a subjektivních záměrů; příkladem jsou výrobní vztahy;
2. jako vědomé a subjektivně definované působení, spočívající na uvědomělé a subjektivně definované závislosti; příkladem jsou přátelské vztahy.

Společenský vztah je podle Szczepańskiego trvalý systém zahrnující dva partnery (jednotlivce nebo skupiny), spojku (vazbu), tj. nějaký předmět, zájem, postoj, společnou hodnotu, a určitou soustavu závazků a povinností nebo normovaných činností, které partneři z povinnosti vůči sobě musí vykonat.

Vzájemné vztahy mohou existovat i mezi osobami, které nejsou v přímém styku a nevědí o své existenci, ale realizují své závazky na základě institucionalizovaného uspořádání širších společenských souborů [Szczepański 1966]. Například ředitel podniku může ovlivňovat úkoly a pracovní podmínky zaměstnanců příkazy, které dává jejich nadřízeným. Formální organizace buduje svou strukturu převážně na věcných, neosobních vztazích, zatímco neformální struktura vzniká na základě osobních vztahů, založených na přímém styku.

Každý styk je určen prostorově a časově. Pracovní styky jsou koncentrovány na pracoviště, do dílen a oddělení. Řada styků se uskutečňuje mimo základní pracoviště, například porady, aktivity, jednání s hospodářskými partnery. Zde mizí anonymita institucí a vznikají osobní vztahy. Pokud jde o časové určení vzájemných styků, vznikají v pracovní době i mimo ni (například při dopravě do zaměstnání, při účasti na politické nebo zájmové aktivitě apod.). Styk je výrazně ovlivněn typem aktivity, při níž se lidé stýkají (například jiný je styk ředitele s dělníkem při jeho návštěvě v dílně a jiný je při schůzi politického orgánu).

F. Charvát definuje celou soustavu „strukturních vztahů“ [Charvát 1974]. Pokládá za ně vlastnictví, dělbu práce a kooperaci, sociální rovnost, generační a rodinné vztahy, vztahy mezi fyzickou a duševní prací, politické zájmy a sociální vztahy v kontextu životního způsobu (například přátelství, důvěru, soudržnost, oblibu, závist apod.). Jde především o závislosti objektivně určené výrobními vztahy. V kontextu životního způsobu pak hovoříme především o subjektivních vztazích, které se však také vytvářejí v pracovních kolektivech.

V socialistických pracovních kolektivech jde o to, aby se objektivní závislosti, dané výrobními vztahy, doplňovaly také přátelskými vztahy mezi jejich nositeli. Vzájemné plnění povinností je možné i při lhostejných vzájemných vztazích a někteří vedoucí pracovníci, mezi nimiž a jimi vedenými kolektivy se z různých důvodů vytvářejí napjaté vztahy, říkají, že pracovníci nejsou v organizaci proto, aby se měli rádi, ale proto, aby pracovali. Socialistické výrobní vztahy však vytvářejí předpoklady pro

to, aby v pracovních kolektivech vznikaly spontánní vztahy vzájemné pomoci. Tyto vztahy usnadňují plnění výrobních úkolů, neboť vedou k práci nad rámec formálně stanovené povinnosti.

Vztahy v pracovních kolektivech jsou silně spojeny se způsobem života. Ke způsobu života patří i jisté pojetí sociálních vztahů v pracovních kolektivech, které jsou objektivně podmíněny ekonomickými vztahy, i když ani zde nejde o jednostrannou závislost. V kapitalistické společnosti například v boji o lepší pracovní podmínky vzniká silná dělnická solidarita. Celkově však v kapitalistické společnosti převládá konkurence nad spoluprací, antagonismus nad integrací.

Přátelství je subjektivní vztah, který existuje v každé společnosti, má však jiný rozsah a obsah. Je to vztah založený na osobním styku a na vzájemně kladném hodnocení. (Této skutečnosti právě využívá sociometrie k průzkumu vztahů v pracovních kolektivech.) Ostatní vztahy, jako důvěra, úcta, solidarita, soudržnost a vzájemná pomoc, jsou zpravidla doplňkem přátelských vztahů. *Přátelské vztahy tedy jsou nejdůležitějším rozlišovacím prvkem při hodnocení vnitřní struktury pracovních kolektivů.* Přátelství není dáno jen citovou náklonností: je i racionálním postojem, protože člověk si i své přátele vybírá na základě racionálního hodnocení.

Sociologické průzkumy ukazují, že přátelské vztahy mezi vedoucími a vedenými vyžadují ze strany vedoucích zájem o pracovní a životní podmínky vedených, plnění slibů, slušné jednání a vldnost, spravedlivé hodnocení, pochopení pro osobní zájmy. Ze strany vedených pak vyžadují pracovní disciplínu, dobrý pracovní výkon, pracovní iniciativu a v neposlední řadě také pochopení pro povinnosti, které musí vedoucí plnit.

2. Empirické výzkumy v ČSSR

I když otázka pracovních vztahů není v sociologické teorii dostatečně řešena, empirický výzkum musel hledat metody jak tyto vztahy studovat a hodnotit. Poměrně málo byly sledovány objektivní projevy dobrých pracovních vztahů, jako je vzájemná pomoc. Jen některé výzkumy zkoumaly druh a počet konfliktů, které vznikají v pracovních kolektivech. Mezi objektivní projevy dobrých pracovních vztahů patří i vznik brigád socialistické práce, komplexních racionalizačních brigád apod. Tyto momenty však zatím nejsou dostatečně využívány při hodnocení empirických údajů.

Zejména průzkumy sociálního klimatu [Kolář 1969] vyžadovaly definování mezilidských vztahů v pracovních kolektivech. V dotazníkových šetřeních byly proto kladeny přímé i nepřímé otázky zjišťující sociální vztahy:

1. Podle spokojenosti s prací. Tento ukazatel je nepřímým indikátorem. Do spokojenosti s prací se zpravidla promítá i hodnocení vztahů v pracovní skupině.
2. Podle vztahů ke spolupracovníkům. Zde se uplatňuje buď škálování těchto vztahů (od důvěrně přátelských po chladné a nepřátelské vztahy), nebo se hodnotí, jaké cíle převažují v pracovní skupině (od cílů celospolečenských až po omezené cíle osobní).
3. Podle vztahů k představenému. Tento vztah často ovlivňuje i vztah pracovníků k záводу. Je možno jej měřit podle spokojenosti s jednáním představeného, podle spokojenosti s jeho kvalifikací, podle toho, jak pomáhá řešit osobní a pracovní problémy pracovníků, jak podněcuje jejich aktivitu, jak je informuje o úkolech atd.
4. Podle vlivu, který mají pracovníci na dění v pracovním kolektivu (vliv na problematiku řízení, odměňování, organizaci práce apod.).
5. Podle stupně sounáležitosti se skupinou (vnitřní soudržnost skupiny, její jednota nebo rozdělování do řady menších skupin).
6. Podle počtu konfliktů, a to jak mezi spolupracovníky, tak i mezi pracovníky

a jejich představeným (zpravidla četnost konfliktů, nikoliv jejich síla a způsob řešení).

7. Podle spolupráce a vzájemné pomoci (spolupráce při plnění pracovních úkolů, pomoc mladším pracovníkům i pomoc při řešení mimopracovních problémů).
8. Podle jistoty zaměstnání, kterou má pracovník v kolektivu. Zjišťuje se zpravidla, jak technický rozvoj a změny zdravotního stavu ovlivňují jistotu zaměstnání na daném pracovišti.
9. Podle možnosti osobního rozvoje, které má pracovník v daném kolektivu (uplatnění kvalifikace, její zvýšení a využití).

K hodnocení těchto vztahů se zpravidla používalo několikastupňových škál, z nichž se vypočítávaly koeficienty, jejichž průměr byl srovnatelný s obdobným koeficientem v jiném podniku. Používání škál však bylo často nejednotné, což možnosti srovnání narušovalo.

Při analýzách pracovních kolektivů, prováděných katedrou ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze v letech 1972–1977 bylo použito obdobných otázek v částečně modifikovaných dotaznících pro průzkumy ve čtyřech podnicích. To umožňovalo dosáhnout srovnatelných údajů. Tak vznikl cenný empirický materiál, který je třeba důkladně teoreticky posoudit a hlavně správně interpretovat.

Vztahy v pracovních kolektivech hodnotí většina pracovníků jako přátelské. Poněkud lépe hodnotí tyto vztahy muži než ženy. Nepříznivé mezilidské vztahy se projevují zejména v těch organizačních útvarech, kde jsou značné rozdíly v kvalifikaci pracovníků.

Tabulka 1. Vztahy v pracovním kolektivu¹

Hodnocení	Závod			
	A	B	C	D
přátelské	37,6	45,7	42,8	38,2
s občasnými rozpory	45,1	40,8	39,4	48,8
spíše lhostejné	10,9	8,0	12,3	9,1
odměřené až nepřátelské	1,8	2,1	2,1	3,4
nedovedu posoudit	3,0	3,1	3,4	0,0
neuvedl	1,6	0,3	0,0	0,5
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Velký vliv na mezilidské vztahy má velikost skupiny. Čím menší pracovní skupina, tím pozitivněji jsou hodnoceny její vnitřní vztahy. S růstem velikosti skupiny klesá úloha mistra jako mluvčího skupiny a roste úloha neformálních vedoucích; roste také vliv skupiny na dění v závodě. S růstem počtu členů ve skupině také roste počet přátelských styků s pracovníky jiných pracovních skupin.

(1) Závod A – Elektro – Praga, Hlinsko
 Závod B – Závody na výrobu vzducho-
 technických zařízení, Milevsko
 Závod C – Závody na výrobu vzducho-

technických zařízení, závod
 Prachatice
 Závod D – Mír, novinářské závody, Praha

S hodnocením vztahů ve skupině pozitivně koreluje také hodnocení soudržnosti kolektivu. Soudržnost kolektivu je větší u pracovních skupin, v nichž převažují muži, než u skupin, v nichž převažují ženy. S růstem vzdělání stoupá kladné hodnocení soudržnosti kolektivu. Stoupá také s věkem pracovníků a dobou zaměstnání v závodě. Pokud jde o konflikty v pracovní skupině, s růstem vzdělání klesá počet konfliktů vyvolaných odměňováním a roste podíl konfliktů vyvolaných osobními neshodami.

V hodnocení vztahů uvnitř pracovní skupiny se při výzkumech projevila jistá pravidelnost ve všech čtyřech závodech rozdílných průmyslových odvětví (viz tab. 1).

Vysvětlením podobnosti údajů může být vnitřní struktura skupiny, která je ve všech kolektivech přibližně stejná. *V každé pracovní skupině se vytváří jádro, složené z neaktivnějších členů, kteří mezi sebou vytvářejí přátelské vztahy vzájemné spolupráce a pomoci.*

Další podskupinu tvoří lidé, kteří toto jádro podporují, nejsou však jeho členy, a proto se mezi nimi vyskytují občasné rozpory. Jako spíše lhostejné pak hodnotí vztahy lidé, kteří jsou ve skupině izolováni, ať už pro svou nižší kvalifikaci, nebo pro své osobní vlastnosti. Tuto skutečnost potvrzují i jiné prameny [Růžička 1976]. Poslední podskupinu tvoří lidé, kteří jsou v rozporu se sociálními normami pracovní skupiny, kteří se neadaptovali v prostředí skupiny a často o to ani neusilují. Výskyt všech těchto ztáhů je zřejmě podřízen statistickým zákonům.

Současně se ukazuje, že není podstatných rozdílů v hodnocení sociálních vztahů ve skupinách dělníků, technickohospodářských pracovníků a vedoucích hospodářských pracovníků. Jisté, avšak nepříliš velké rozdíly v hodnocení sociálních vztahů ve skupině jsou dány odlišností obsahu práce a typem organizačního útvaru, v němž skupina pracuje.

Přesnější zpracování sociologických charakteristik různých pracovních kolektivů vytváří předpoklady i pro účinnější ovlivňování sociálních vztahů v jednotlivých pracovních skupinách. Průzkumy ukazují, že přání zlepšovat sociální vztahy v pracovních skupinách se řadí hned na druhé místo, za přání zlepšit pracovní prostředí. Zřejmě i v oblasti sociálních vztahů je tedy ještě značný prostor pro další rozvoj pracovních kolektivů.

3. Mezinárodní srovnávací výzkumy

Zajímavé údaje byly získány při zkoumání sociálních vztahů a pracovní výkonnosti v mezinárodním srovnávacím výzkumu hornických kolektivů [Andryšková 1977]. *Podle jednotné metodiky byly zkoumány rekordní a průměrné kolektivy v ČSSR, MLR a SSSR s cílem postihnout determinanty ovlivňující jejich výkonnost.*

Srovnání struktury těchto pracovních kolektivů ukazuje, že ve stupni vzdělání, oboru, vyučení, věkové struktuře i délce praxe v hornictví není mezi rekordními a průměrnými kolektivy podstatných rozdílů. Existují určité rozdíly v průměrném věku hornických kolektivů (nejmladší jsou v ČSSR, nejstarší v MLR).

Pro hodnocení vztahů v kolektivu bylo použito poněkud jiné klasifikace než ve výzkumech VŠE, v podstatě jsou si však obě stupnice použité pro měření vztahů v pracovním kolektivu podobné.

Ve všech národních souborech převládá pozitivní hodnocení mezilidských vztahů. Nejpriznivější situace je v souboru SSSR, kde se negativní hodnocení téměř nevyskytuje (pouze 1,1 %). Nejvíce je zastoupeno negativní hodnocení v souboru ČSSR — u průměrných kolektivů 12,8 %, u rekordních kolektivů 5,9 %.

Zajímavé jsou výsledky rekordních kolektivů v MLR, kde je negativní hodnocení vyšší (6,7 %) než u kolektivů průměrných (3,5 %). V hodnocení pozitivním již významných rozdílů není. V ČSSR se potvrdil předpoklad, že členové rekordních kolektivů hodnotí vztahy ve vyšších pozitivních rovinách. Převládá hodnocení „dobrá

Tabulka 2. Hodnocení vztahů v rekordních a průměrných kolektivech v ČSSR MLR SSSR

Charakteristika vztahů	Hodnocení				
	ČSSR		MLR		SSSR
	rekordní	průměrný	rekordní	průměrný	rekordní
časté hádky, odešel by z kolektivu	2,2	3,7	1,1	1,0	—
chladné, napjaté vztahy	3,7	9,1	5,6	2,5	1,1
dobrá spolupráce s malými kontakty po práci	19,2	33,5	23,9	23,7	6,4
dobrá spolupráce s občasnými kontakty po práci	53,9	40,1	54,4	52,0	51,6
přátelské, soudružské vztahy s častými kontakty	19,2	13,6	7,2	9,1	35,5
neuvedeno	1,8	—	7,8	11,7	5,4
celkem	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

(2) V SSSR nebyly průměrné kolektivy zkoumány.

spolupráce a přátelské a soudružské vztahy“ — 73,1 % oproti průměrným kolektivům — 53,7 %. Tato skutečnost má vliv na minimální výskyt konfliktů destruktivního charakteru a je jednou z významných determinant pracovní výkonnosti.

Úroveň mezilidských vztahů má výrazný vliv na identifikaci pracovníka s kolektivem a na jeho celkovou spokojenost (viz tab. 3).

Tabulka 3. Vztah mezi úrovní mezilidských vztahů v kolektivu a identifikací s kolektivem podle jednotlivých zemí

Země	Stupeň identifikace s kolektivem	Hodnocení (v %)			
		časté hádky, chladné, napjaté vztahy	dobrá spolupráce, kontakty po práci		přátelské, soudružské vztahy s častými kontakty po práci
			minimální	občasně	
ČSSR	neidentifikován	10,0	11,2	4,8	2,1
	nerozhodnut	45,0	35,7	28,8	16,8
	identifikován	44,0	51,7	65,7	81,1
MLR	neidentifikován	5,2	5,6	3,0	3,2
	nerozhodnut	31,5	34,4	25,4	12,9
	identifikován	57,9	55,6	69,2	80,6
SSSR	neidentifikován	—	—	—	3,0
	nerozhodnut	—	33,3	20,8	12,1
	identifikován	—	50,3	45,8	48,5
	neuvedeno	100	16,7	33,3	36,4

Z tabulky je zřejmá závislost mezi stupněm identifikace s kolektivem a úrovní mezilidských vztahů. Čím pozitivněji jsou mezilidské vztahy hodnoceny, tím více

lidí je s kolektivem identifikováno. (Jako měřítko identifikace s kolektivem byla volena otázka ochoty přejít do jiného kolektivu, kde si více vydělá, ale budou tam horší vztahy než ve stávajícím kolektivu.)

Ti pracovníci, kteří hodnotí vztahy v kolektivu pozitivně, vykazují také vysoký stupeň identifikace s kolektivem. To koresponduje se zjištěním, že úroveň vztahů v kolektivu má vliv na pracovní výkonnost. Můžeme tedy shrnout, že *v rekordních kolektivech byl prokázán vztah mezi výkonností kolektivu, úrovní mezilidských vztahů a identifikací s kolektivem*. Toto zjištění má mimořádný význam jak pro ovlivňování flukтуаčních tendencí, tak pro vlastní výkonnost kolektivu. Prokázali jsme, že zjištěné vztahy ovlivňují i celkovou spokojenost s prací v kolektivu. Například v souboru ČSSR ti respondenti, kteří hodnotí pozitivně mezilidské vztahy (68 %), jsou také velmi spokojeni nebo spokojeni s prací v kolektivu (83 %). Obdobné tendence jsme zjistili i v kolektivu MLR a SSSR.

Na utváření vztahů ke spolupracovníkům mají výrazný vliv individuální osobnostní rysy. Schopnosti v oblasti myšlení, vynalézavost, kritičnost, osobní tempo, pohotovost vytvářejí dobré předpoklady jak pro hodnocení pracovníka okolím, tak i pro vytváření jeho vlastních hodnotících soudů o osobách a vztazích v okolí. Velký význam mají i povahové vlastnosti pracovníka, které ovlivňují vznik citových postojů k lidem a událostem, a tím se podílejí na kvalitě mezilidských vztahů a subjektivních pocitech uspokojení. Úroveň vztahů je pocítována odlišně lidmi s různou úrovní intelektu. Zvláště v ČSSR a SSSR jsou častěji udávány velmi dobré vztahy a aktivní spolupráce v kolektivu pracovníků s intelektem nejméně průměrným, zatímco hádky a napjaté vztahy jsou uváděny pracovníky s intelektem v dolním pásmu normy či podprůměrným. Hádky a napjaté vztahy se statisticky významně více vyskytují u pracovníků s IQ nižším než 94. Statisticky významný výskyt velmi dobrých vztahů ve skupině s IQ 115—124 byl prokázán rovněž v kolektivech SSSR.

Z těchto poznatků lze vyvodit závěr, že *pracovníci s nižšími schopnostmi jsou ostatními hůře přijímáni, a proto hodnotí vztahy jako méně přátelské*.

Výzkum prokázal úzký vztah mezi extroverzí respondentů a jejich hodnocením mezilidských vztahů. V žádném souboru se nevyskytují konflikty u osob vysloveně extrovertních, v MLR se vyskytují častěji u osob uzavřených. Introvertní osoby jsou výrazně zastoupeny ve skupině, která udává dobré vztahy bez bližších kontaktů (41,2 % oproti 25 % celého souboru), osoby společenštější jsou zde zastoupeny významně méně, a to jak v ČSSR, tak v MLR. V souboru SSSR je tato závislost patrná nevýznamně. Přátelské vztahy jsou čtenější u osob extrovertních. Například v ČSSR je toto hodnocení 27,8 % u extrovertních pracovníků proti 16,8 % u celého souboru. V SSSR uvádí toto hodnocení 75 % extrovertních osob.

Obdobné výsledky se objevily i při hodnocení vertikálních vztahů. Převážná většina respondentů uváděla, že si se svými nadřízenými rozumí (52 %). Z pracovníků extrovertních vyjádřilo tento vztah 64 % respondentů, z pracovníků uzavřených si rozumí s nadřízenými jen 35 %. Hádky s nadřízenými uvádělo 62 % osob introvertních, ale jen 36 % osob extrovertních. Obdobné výsledky byly i v maľarském souboru (66,3 % extrovertních si rozumí s nadřízenými), v SSSR jsou výsledky neprůkazné.

Sociometrická měření ukázala rovněž vliv individuálních vlastností pracovníka na jeho postavení v kolektivu. Tato závislost je patrná u menších skupin a je jednou z rozhodujících při postavení člověka v pracovní směně, k níž náleží. Zajímavá je okolnost, že lidé nadprůměrně inteligentní, s IQ od 116 výše, mají zpravidla nulové postavení, tj. žádnou volbu. V ČSSR 60 % vysoce inteligentních dosahuje nulového indexu (v celém souboru činí srovnatelné procentu 47,8 %). Rozdíl je statisticky významný. V MLR je tato tendence obdobná. Jedině v SSSR se projevila předpoklad pozitivního vztahu mezi postavením jedince v kolektivu a jeho schopnostmi. Nižší

oblíba inteligentních pracovníků souvisí buď s nevhodnými postoji ke spolupracovníkům, jako je povýšené chování, přehlížení výsledků druhých, netrpělivost v jednání, způsob života apod. V kolektivech sovětského souboru se tyto projevy neobjevují, vzájemné vztahy jsou přirozenější. Současně je zde vztah závislosti mezi fyzickou výkonností a postavením v kolektivu: čím výkonnější pracovníci, tím mají vyšší postavení v kolektivu (všichni vykazují znaky velké adaptability a odolnosti vůči únavě). V ČSSR a MLR nebyly tyto závislosti prokázány.

I když má dobrá úroveň mezilidských vztahů velký význam pro výkonnost kolektivu, musí být doplňována dalšími stimuly. V první řadě je to *způsob řízení práce kolektivu a vytváření součinnosti* mezi jeho jednotlivými členy při využití jejich individuálních zvláštností a předpokladů.

Prvou oblastí, kterou se budeme zabývat, je vlastní orientace práce kolektivu. Výsledky mohou být ovlivněny situačními faktory, význam analýzy proto spatřujeme především v její gnoseologické a sociotechnické funkci. Vedoucí pracovníci kolektivu a jejich nadřízení získávají určité informace, na jejichž základě mohou provádět zásahy do činnosti kolektivu a orientovat řídicí činnost na ty otázky, které vytvářejí vztah mezi podnikovými cíli a cíli kolektivu.

Výzkumem bylo zjištěno, že ve všech národních souborech, ať již v ČSSR, SSSR či MLR, je maximální pozornost upřena na dodržování bezpečnostních předpisů a na využívání pracovní doby. Můžeme říci, že právě plnění těchto předpokladů zajišťuje dobré pracovní výsledky. Při zkoumání diferencí mezi jednotlivými variantami z hlediska národních souborů se ukázalo, že v ČSSR je pozornost koncentrována především na zlepšování organizace práce, využívání pracovní doby, zlepšování soudružských vztahů a na mimopracovní zájmovou činnost. V MLR je pozornost věnována zejména výběru a rozmisťování pracovníků, zvyšování výdělků a v SSSR zvyšování pracovní morálky a disciplíny, výběru a rozmisťování pracovníků.

Jedním z důležitých ukazatelů vypovídajících o úrovni kolektivů je cílevědomost a perspektivnost jejich pracovní orientace. Zkoumali jsme, zda respondenti vědí o tom, že jejich kolektiv má perspektivní plán činnosti. Ve všech národních souborech respondenti nejčastěji uvedli, že kolektiv má plán činnosti pouze na jeden rok, z hlediska dlouhodobějších plánů je situace nejpríznivější v SSSR a ČSSR. V ČSSR převažuje u členů rekordních kolektivů znalost dlouhodobějších plánů. Rozdíly ve znalostech různých typů plánů (ročních, pětiletých) jsou statisticky významné a tato skutečnost potvrdila hypotézu, že rekordní kolektivy se vyznačují soustavnější a cílevědomější prací.

Za významný stimulační faktor pozitivně působící na pracovní výkonnost lze považovat zájem vedení podniku o kolektiv. Zkoumali jsme, zda jsou vybraným kolektivům vytvářeny lepší podmínky. Ve všech národních souborech respondenti nejčastěji uvedli shodně, že jejich kolektivu je věnována stejná pozornost jako ostatním. V ČSSR tak odpovědělo 57,9 % respondentů, v MLR 51,1 % a v SSSR 60,2 %. Zvýšenou pozornost uvedlo v ČSSR 14 % respondentů, v MLR 23 %, v SSSR 19,3 %. Naproti tomu v období rekordu mají četnosti pocítované pozornosti v jednotlivých zemích pořadí opačné: SSSR 8,6 %, MLR 8,7 %, ČSSR 22,5 %. V každém podniku jsou tedy vybrány určité kolektivy, jimž jsou vytvářeny lepší podmínky pro práci než kolektivům ostatním. Rozdíly však nejsou příliš velké. Určitá rozumná preference může působit jako motivační faktor. Vytváří u ostatních kolektivů zájem o dosažení výsledků nejlepších kolektivů. Kdyby však preference vybraných kolektivů byla přehnaná, může u ostatních kolektivů vyvolávat pocit nejistoty i odpor, vědomí nestejných šancí na dosažení stejně dobrých výsledků a může působit na vytváření negativních vztahů k preferovaným kolektivům a potlačovat zájem o lepší výsledky vlastní práce.

Ve výzkumu jsme zkoumali, kterým problémům je věnována mimořádná pozornost ze strany vedení kolektivu a které jsou projednávány na výrobních poradách či jiných setkáních kolektivů. Ve všech národních souborech je nejčastějším bodem programu výrobních porad posilování výrobní kázně a pořádku na pracovišti. Signifikantně více je věnována pozornost rozvoji socialistické soutěže a závazkovému hnutí v rekordních kolektivech. S největší intenzitou a pravidelností jsou tyto otázky, spojené s politickou prací kolektivů, se socialistickou racionalizací, zlepšovatelstvím a vynálezečtví, projednávány v SSSR. Tak například 44,1 % respondentů ze Sovětského svazu uvedla, že pravidelná náplň výrobních porad v rekordních i průměrných kolektivech je věnována socialistické racionalizaci, zlepšovatelství a vynálezečtví. V kolektivech v ČSSR to bylo jenom 27,1 % a v MLR 21,2 %. Kvalifikaci si zvyšuje v ČSSR 36,3 % respondentů, v MLR 44,2 % respondentů a v SSSR 51,6 %. Dalším významným faktorem je politická práce v kolektivu. Uvádí ji v ČSSR 46,5 %, v MLR 36,8 %, v SSSR 51,5 % respondentů. Mezinárodními otázkami se pravidelně zabývají podstatně častěji v SSSR (v MLR 24,1 %, v ČSSR 30,4 % a v SSSR 50,5 %).

Ze srovnání rekordních a průměrných kolektivů jednotlivých zemí je zřejmé, že rekordní kolektivy se vyznačují větší systematickostí práce jak v politické, tak v pracovní oblasti.

Velká pozornost byla ve výzkumu věnována motivaci rekordního úsilí a zjištění iniciátora rekordního hnutí. Kdo je nositelem iniciace rekordních výsledků v práci dokumentuje tabulka 4.

Tabulka 4. Nositel iniciace rekordních výsledků v práci

Iniciátor rekordu	Hodnocení kolektivů (%)				
	ČSSR		MLR		SSSR
	rekordní	průměrný	rekordní	průměrný	rekordní
vedení podniku					
+ politická organizace	32,2	37,2	51,1	27,8	21,5
vedení kolektivu	34,7	37,6	12,8	17,2	31,2
hlavní předák	25,7	31,0	14,4	17,7	34,4
vedení úseku, pole	32,8	28,5	8,3	8,1	5,5
jen stranická organizace	8,3	8,7	6,1	11,1	6,4
jen mládežnická organizace	7,1	9,5	3,9	4,0	6,4
jen ROH	4,3	4,5	7,2	10,6	6,4
jen ředitel podniku	3,1	4,5	8,3	4,0	16,1
v kolektivu pracuje více iniciativních lidí	17,0	13,6	2,8	2,0	23,7

(Součet nedává 100 %, protože počet voleb odpovědi nebyl omezen.)

Impulsy k rekordnímu úsilí vycházejí současně z několika, popřípadě z různých zdrojů v krátkém časovém sledu. I když jsme se pokusili o určitou kategorizaci, nelze jednoznačně říci, že na podněcování rekordního hnutí se podílí jenom vedení kolektivu nebo vedení podniku či politické organizace. Úspěch je zpravidla zaručen tam, kde je *součinnost všech těchto složek*. Tak například v ČSSR se na stimulaci rekordní aktivity podílejí především vedení kolektivu, vedení podniku spolu s politickými organizacemi a vedení úseku. Významnou roli hraje i hlavní předák. V MLR má rozhodující vliv vedení podniku spolu se společenskými a politickými organizacemi, hlavní předák a vedení kolektivu. V SSSR je výraznou osobností hlavní předák, který silou své autority dokáže strhnout ostatní k vynikajícím pracovním výsledkům.

Výrazně vyšší role iniciátora rekordu je v SSSR připisována řediteli podniku. Není bez zajímavosti, že respondenti uvádějí značný vliv jiných pracovníků v kolektivu (a to zejména v SSSR a v ČSSR), označují je jako iniciativní pracovníky, kteří usilují o vynikající výsledky celého kolektivu. Domníváme se, že je to jeden z významných prvků, který v součinnosti s ostatními složkami vytváří příznivou atmosféru pro ochotu pracovníků podílet se na dosažení vynikajících pracovních výsledků.

Je samozřejmé, že otázka rekordního hnutí je velmi složitá, má výrazné politické aspekty a její komplexní postižení by vyžadovalo speciální výzkum. Proto jsme dále zjišťovali, *co vede členy kolektivu k tomu, aby se podíleli na rekordním úsilí* (viz tab. 5).

Tabulka 5. *Motivace rekordního hnutí podle úrovně kolektivů v zúčastněných zemích — ČSSR, MLR, SSSR*

Motivační faktory	Postoje (%)				
	kolektivy				
	ČSSR		MLR		SSSR
	rekordní	průměrný	rekordní	průměrný	rekordní
potřeba národního hospodářství	48,3	46,7	33,3	40,4	34,3
vyšší výdělek	42,4	50,0	43,9	30,3	28,0
dokázat své schopnosti					
překonat rekord jiného kolektivu	44,9	40,5	8,9	7,6	36,6
politické přesvědčení					
dát příklad jiným	25,4	23,1	18,9	22,7	44,1
snaha vyniknout	16,7	20,2	3,9	3,0	9,7
v kolektivu pracují					
iniciativní lidé	17,0	13,6	2,8	2,0	23,7
příklad jiného kolektivu	13,9	15,3	11,7	4,0	7,5
žádost vedení podniku	13,3	13,6	4,4	1,0	8,6

V ČSSR je rekordní úsilí kolektivu výrazně motivováno potřebou národního hospodářství (47,6 %), což pozitivně vypovídá o stupni společenského uvědomění pracovníků. Rozdíly, které se v tomto směru projevují mezi rekordními a průměrnými kolektivy v ČSSR v intenzitě postojů, jsou minimální.

V MLR je výrazněji preferováno dosažení vyšších výdělků, a to daleko více u rekordních kolektivů než u kolektivů průměrných.

Politické přesvědčení je na prvním místě u kolektivů v SSSR.

Stejně tak jako v otázce zkoumání iniciátora rekordního hnutí se i zde projevuje snaha vyniknout v kolektivu a okolnost, že v kolektivu pracují iniciativní pracovníci. Tyto postoje jsou příznačné zejména pro kolektivy v SSSR a v ČSSR.

Na závěr uvádíme v tabulce 6 některé znaky ideálního kolektivu podle výsledků průzkumu. I když jde jen o dílčí údaje, mají pro hodnocení pracovních kolektivů značný význam. (V SSSR nebyla tato otázka zkoumána.)

Z tabulky je zřejmé, že kolektivy jak v ČSSR, tak i v MLR preferují dobré mezilidské vztahy a že v ČSSR u průměrných kolektivů je potřeba dobrých mezilidských vztahů větší než v rekordních kolektivech, protože vztahy mezi pracovníky jsou zde horší. Mezilidské vztahy jsou tedy jedním z významných faktorů ovlivňujících i pracovní výkonnost. Tato okolnost je potvrzována i distribucí postojů — „Chtěl bych pracovat v takovém kolektivu, v jakém jsem nyní.“ Rekordní kolektivy tento postoj vyjadřují v 36,2 %, průměrné kolektivy jenom 19,8 %.

Tabulka 6. Znaký ideálního kolektivu

Země — úroveň kolektivů	Postoje (%)			
	dobré mezilidské vztahy	dobrá pracovní disciplína a morálka	výdělek odpovídající práci	jsem spokojen s takovým kolektivem, kde nyní pracuji
ČSSR				
— celkem	42,5	19,8	12,4	20,2
rekordní	37,8	18,6	9,9	36,2
průměrné	47,9	21,1	15,7	19,8
MLR				
— celkem	50,5	20,4	0,5	10,6
rekordní	53,9	21,1	0,5	11,1
průměrné	47,5	19,7	0,5	10,1

Závěry

V marxistické průmyslové sociologii jsou v poslední době prohlubovány poznatky o sociálních vztazích v pracovních kolektivech. Postupuje se jak cestou teoretické analýzy, tak i cestou empirických výzkumů. Výzkum pracovních vztahů vyžaduje spolupráci sociologů a psychologů, zejména uplatnění sociometrické metody při hodnocení struktury pracovních kolektivů.

Základem pracovních vztahů jsou přátelské vztahy, které jsou založeny na osobním vztahu a vzájemně kladném hodnocení. Výzkumy prováděné v ČSSR využívají několika základních vztahů, zejména vztahů ke spolupracovníkům a k vedoucím, pro hodnocení pracovních vztahů. Dokazují, že přátelské vztahy ovlivňují soudržnost pracovních skupin. Na základě přátelských vztahů se v každé pracovní skupině vytváří jádro, které významně ovlivňuje aktivitu skupiny.

Vzájemné přátelské vztahy také výrazně ovlivňují pracovní výkon skupiny. Mezinárodní srovnávací výzkumy potvrzují, že pracovní výkon skupiny závisí spíše na vztazích ve skupině a na identifikaci se skupinou než na její sociální struktuře. Rozhodující úlohu však má způsob řízení pracovních kolektivů. Významnou úlohu má také motivace k práci, zejména její politické faktory.

Za ideální kolektiv pracovníci pokládají skupinu s dobrými mezilidskými vztahy, dobrou pracovní morálkou a disciplínou, s dobrými výdělky, s vysokou účastí pracujících na řízení. Všechny tyto znaky odlišují rekordní kolektivy od kolektivů průměrných.

Výzkumy sociálních procesů probíhajících v základních pracovních skupinách přispívají k prohloubení poznatků o sociální struktuře a funkcích pracovních kolektivů. Ukazují konkrétní podobu socialistických pracovních vztahů a obohacují tak naše poznání daného vývojového stupně socialistické společnosti. Zároveň společné typy pracovních kolektivů v různých socialistických zemích ukazují na stejnorodost této společnosti. Některé rozdíly v činnostech pracovních kolektivů vyplývají z dílčích rozdílů v systému řízení výrobních organizací.

Literatura

- Andrysíková, V. — Reimer, P. — Špaňhel, J. — Šindelová, H. a kol.: *Sociálně psychologické aspekty zvyšování pracovní výkonnosti*. Ostrava 1977.
- Dahrendorf, R.: *Industrie — und Betriebssoziologie*. Berlin 1965.
- Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociální proměnné*. Praha, Sociologický časopis 1974; č. 4.
- Kohout, J. — Kolář, J.: *K metodologii sociální analýzy pracovních kolektivů*. Praha, Sociologický časopis 1978; č. 1.
- Kolář, J. — Kunstová, A. — Tomšík, M.: *Sociologický výzkum sociálního klimatu ve Vědeckovýzkumném uhelném ústavu v Ostravě*. Praha 1969; nepublikováno.
- Miller, D. C. — Form, W. H.: *Industrial Sociology*. New York, Harper and Row 1964.
- Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976.
- Růžicka, J.: *Sociální vztahy ve výzkumných kolektivech*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, I 11, Brno 1976.
- Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, SNPL 1966.
- Špaňhel, J.: *Model pracovního kolektivu*. Ostrava 1969.

Резюме

Коларж Я. - Шпангел П.: Социальные отношения и производительность трудовых коллективов

Трудовые коллективы являются основой организации социалистического общества. Изучение отношений в рабочих коллективах имеет две главные цели: показать, как формируются основные общественные группы и как социальные отношения влияют на производительность труда. Анализ отношений в трудовых коллективах использует социологические и психологические методы и технику. Наиболее важным дифференцированным проявлением при оценке внутренней структуры трудовых коллективов являются дружественные отношения. Дружба не является лишь делом чувственной склонности, но она — проявление рациональной позиции, ибо человек выбирает себе друзей на основе рациональной оценки.

Несмотря на то, что теория отношений в рабочих группах не слишком разработана, эмпирическое исследование в ЧССР разработало комплекс вопросов, с помощью которых этим отношениям дается оценка. При анализе трудовых коллективов, осуществившемся на различных предприятиях, были использованы одинаковые вопросы. Результаты исследования весьма подобны и показывают на то, что трудовые коллективы имеют подобную внутреннюю структуру, что в каждом коллективе есть ядро, состоящее из работников, которые формируют отношения взаимного сотрудничества и помощи.

Международные сравнительные исследования шахтерских коллективов, достигающих рекордные и посредственные результаты, осуществленные в ЧССР, Венгрии и СССР, устанавливали факторы, определяющие рабочую производительность. Вскрылось, что в коллективах с рекордными показателями уровень отношений лучше, чем в коллективах с посредственными показателями труда. Подобны и результаты установления идентификации с группой. Работники с более низкими способностями хуже прививаются, а поэтому они оценивают отношения в группе как менее дружественные. Социометрические измерения показывают небольшой процент работников, которые по своей интеллигенции высоко превышают уровень коллектива. Решающим фактором производительности труда является способ руководства рабочими коллективами, особенно его систематичность, целенаправленность и перспективность. Главными инициаторами рекордных показателей являются руководство предприятий, политические организации, руководство коллектива и главный руководитель. Мотивами рекордных усилий являются главным образом нужды народного хозяйства, политическое убеждение и большой заработок. Идеальным коллективом работники считают группу с хорошими отношениями между людьми, хорошей трудовой моралью и дисциплиной, с хорошим заработком и широким участием трудящихся в руководстве.

Summary

Kolář J. — Špaňhel J.: Social Relations and the Efficiency of Working Collectives

Working collectives form the basis of the socialist society's organization. The research of relations prevailing in working collectives has two principal aims: to show how basic social groups are formed, and how social relations affect the working efficiency. It is sociological and psychological methods and techniques that are applied in the analysis of relations within working collectives. In evaluating the internal structure of working collectives, friendly relations are the most important distinguishing manifestation. Friendship is not only a matter of emotional affection but also implies a rational attitude, since man selects even his friends on the basis of rational evaluation.

Even though in this country the theory of relations in working groups has not been sufficiently elaborated, a battery of questions evaluating these relations has been worked out on the basis of empirical research. The examination of these relations is of major importance particularly in investigations of the social climate in economic organizations. Exactly the same questions have been used in analyses of working collectives carried out in various enterprises. Research results are very similar indeed; they reveal, on the one hand, that working collectives have a similar internal structure, and, on the other hand, that in every collective there is a core consisting of workers who establish relations of mutual co-operation and help.

International comparative research of record and average miner collectives carried out in Czechoslovakia, Hungary and the U.S.S.R. were aimed at ascertaining the determinants of working efficiency. They show the level of relations to be higher in record collectives than in average ones.

The same applies to the results of studying the identification with the group. Workers with lower abilities are accepted less willingly and consequently evaluate the intragroup relations as less friendly. Sociometric research also reveals a lower tendency towards choices of workers who highly exceed the level of the collective in intelligence. The decisive factor of efficiency is the method of managing working collectives, particularly its systematic, purposeful and prospective character. The main initiators of record performances are the enterprise management, political organizations, leaders of the collective, and the chief foreman. Motives of record endeavours involve primarily the needs of national economy, the political creed, and higher earnings. A group with good interhuman relations, with a good working morale and discipline, with good wages and a high participation of the workers in management is considered by the workers as an ideal collective.

K pojmu „repräsentativita“ v sociologických výzkumech

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Pojem „repräsentativita“, „repräsentativnost“, „repräsentativní šetření“ se velmi běžně vyskytuje v požadavech výzkumných projektů. Není však nijak specifikován a jeho použití je většinou nejasné, chybí mu konkrétní náplň. Často je chápán zcela chybně, ale především je ve většině případů velmi zjednodušován. Jeho použití je zpravidla jen intuitivní. Proto můžeme základní otázky pro tuto stat položit takto:

1. Co je to repräsentativita?
2. Co chceme repräsentovat?
3. Proč chceme repräsentativní šetření?
4. Jak můžeme repräsentativitu měřit a ověřovat?

Půjde zde o repräsentativitu spojenou s výběrovými šetřeními, to jest o to, co jsou a jaké mají být repräsentativní výběry a jakými postupy je v praxi zajišťujeme.

1. Vztah základního (cílového) souboru a výběrového souboru

Ve statistické analýze se snažíme oprostit získaná výzkumná data od různých chyb a zobecnit závěry z nich natolik, aby charakterizovaly předem určený základní soubor, který je předmětem a cílem našeho zájmu, a aby se staly základem pro vytváření sociologické informace, základem pro praktická rozhodování i podnětem pro sociologickou imaginaci.

Data jsou vždy zatížena velkým množstvím nejrůznějších chyb, které ztěžují výzkumný úkol; tyto chyby (měření, přenosu dat, jejich zpracování a sumarizace) jsou však zcela běžné a zákonité a nutně s nimi musíme v analýze a zobecňování počítat. Abstrahujeme-li od chyb měření, přenosu dat, zpracování i chyb sumarizace dat, je základním požadavkem výzkumu, aby data „repräsentovala“ určitý základní soubor, aby bylo možné přenášet vlastnosti výběrových dat na celou populaci.

Cíl výzkumných sociologických úvah má především dvě základní složky: obsah o němž pojednáváme (téma) a soubor, jehož se naše úsilí týká. V této stati pojednáme především o druhém aspektu, budeme hovořit o *cílové populaci*.

Výběrový soubor, to jest soubor dat, s nímž konkrétně pracujeme, zastupuje soubor základní, je jeho repräsentantem: repräsentativita může být tedy chápána ve smyslu zastupitelnosti cílové populace souborem výběrovým. Žádné výběrové šetření nemůže být přesnou zmenšeninou definované populace. Člověk, jeho prostředí, jeho situace, jeho zapojení do pracovních i jiných skupin, jeho vztahy k lidem i k jevům tvoří příliš variabilní, příliš rozmanité a heterogenní soubory, než aby mohla jedna osoba zastupovat druhou, jedna skupina zastupovat jinou skupinu a podobně. Člověk, pracovní skupina, rodina, třída žáků a podobně jsou prostě neopakovatelné sociologické objekty. V sociologických šetřeních se ovšem nezabýváme zcela detailním popisem či měřením objektů výzkumu. Provádíme redukci. Zcela detailní zachycení vlastností není ani vždy nutné, ani není dost dobře možné. A tak vzniká otázka

representativity obsahové: do jaké míry je v projektu zachycen obsah cílových témat. Sem patří problematika indikací a vhodných dekompozic pojmů, patří sem také stupeň pokrytí obsahu výzkumnými instrumenty, a to jak co do jeho šíře, tak do hloubky. Patří sem také validita a reliabilita údajů, tj. skutečná vypovídací hodnota dat. I když se tímto aspektem v práci hlouběji nezabýváme, nutno jej považovat za stejně důležitý jako reprezentativitu vztahenou k cílové populaci a implicitní našim dalším úvahám.

Chápeme-li úlohu zobecňování zcela pragmaticky, tj. ve vztahu k určitému, jednoznačně formulovanému sociologickému úkolu, pak ovšem nemusíme mluvit o reprezentativitě v plné šíři, ale o reprezentativitě výběrového souboru *vzhledem k danému úkolu*. Chceme-li zkoumat například názory čtenářů na změnu struktury časopisu, nemusíme přesně reprezentovat populaci čtenářů, ale stačí nám reprezentace určité části této populace, například těch čtenářů, kteří mají o časopis hlubší zájem. Chceme-li ovšem zkoumat efektivitu působení časopisu či znát postoje k časopisu v celé její heterogenitě u čtenářské populace jakožto celku, musíme zajistit reprezentativitu celé čtenářské obce.

Jednoduchý příklad z výzkumné praxe: Projekt *Automatizace a průmysloví dělníci* byl plánován tak, že bylo vybráno několik závodů v rámci automobilového průmyslu. V každém závodě byla vybrána jedna automatizovaná a jedna neautomatizovaná dílna (v poměru počtu respondentů 1 : 2 v každém závodě). Úkolem bylo komparovat dvě úrovně automatizovanosti výrobního procesu s přihlédnutím k heterogenitě dané specifickým vlivem lokality a závodu. Přesný postup výběru plně odpovídal této úloze. Výsledná data však nemohou reprezentovat ani závod či podnik, ani automobilový průmysl, ani dělnickou třídu celé země. Nemohou reprezentovat ani vývoj automatizace jako celek, neboť při omezení na dvě jednoznačné úrovně nelze podchytit celý proces zejména proto, že v jiných typech automatizace může docházet k jiným kvalitativním proměnám obsahu práce.⁽¹⁾ Reprezentativitu zde musíme chápat účelově, musíme ji vztáhnout k danému komparativnímu cíli.

Reprezentativita se vztahuje také k *pokrytí výzkumného instrumentu*. Rozlišujeme situace, v nichž reprezentujeme buď jednu nebo několik málo zkoumaných proměnných, nebo většinu proměnných, či všechny proměnné. Ne všechny znaky musí odrážet reálnou situaci cílové populace. Je zřejmé, že reprezentativitu máme zajištěnou především u těch znaků, u nichž si ji předepíšeme postupem: stratifikace, určení kvót. U jiných znaků se mohou projevit vlivy, jež reprezentativnost porušují. Týká se to především otázek, které jsou respondentům nepříjemné, týkají se intimních vztahů a problémů, přestupků proti předpisům, trestů, věcí, za něž se respondenti stydí, názorů na spolupracovníky apod. U těchto a mnoha jiných proměnných bývá reprezentativita porušena neochotou⁽²⁾ odpovídat, záměrným zkreslováním odpovědí či přímým odmítnutím.

Reprezentativnost může být odstupňována nejen vzhledem k počtu znaků obsažených ve výzkumných instrumentech, ale také *vzhledem k typu statistických vlastností*. Statistické vlastnosti mohou být reprezentovány v různém stupni:

(1) Projekt byl mezinárodní, zúčastnilo se ho patnáct zemí. Přestože metodologie byla předem podřízena jednoznačně určenému komparativnímu cíli, byly i v rámci projektu číněny pokusy o zobecnění na uvedené základní soubory. Tyto závěry pochopitelně nemusí být platné, neboť jejich validita není prokázána.

(2) Pro takové typy dotazů jsou vyvíjeny různé typy otázek, jejichž cílem je uvedené nebezpečí odstranit. Jde především o různé modely takzvaných *randomizovaných otázek*. U nás tyto postupy nebyly zatím dostatečně podrobně vyzkoušeny ani nebyly publikovány pokusy o jejich modifikace, přizpůsobení našim podmínkám či rozvíjení.

- a) procentní zastoupení;
- b) průměry a rozptyly;
- c) jednorozměrné rozložení četností a jeho tvar;
- d) vzájemné vztahy mezi dvojicemi proměnných měřené statistickými koeficienty;
- e) dvojrozměrná statistická rozložení (kontingenční tabulky);
- f) korelační matice a výsledky jejich zpracování (diskriminační analýza, faktorová analýza, regresní analýza apod.);
- g) mnohorozměrná rozložení četností;
- h) celá statistická struktura všech proměnných (mnohorozměrné rozložení všech znaků v dotazníku).

Rozhodnutí o reprezentativitě vzhledem k těmto vlastnostem je velice obtížné. Požadavek jejího zajištění úzce souvisí s úlohou, jejím obsahem a cílem, pro nějž data sbíráme a analyzujeme. Zajištění reprezentativity jednoho typu vlastností vůbec nelze vztáhnout na jiné typy. Tak například reprezentativnost průměrů neznamená reprezentativnost celého rozložení, správná procenta a jednorozměrná rozložení neznamenají, že odpovídající měření vztahů mezi proměnnými jsou také správná. A naopak: I když jednorozměrná rozložení jsou zkreslená, může odhad koeficientů asociace či regresní křivky být správný.

V plánech a projektech sociologických šetření jsou tedy velké rezervy efektivního uvažování. Dobře formulovaný cíl a přesné zaměření úlohy a požadavků k tomuto cíli mohou podstatně snížit náklady, neboť nemusíme v terénu zajišťovat více, než je prakticky vyžadováno. Proto se liší výzkumy veřejného mínění, jejichž úkolem je zjistit stav názorů a mínění určité populace v určitém období, od složitých komparativních výzkumů, jejichž cílem jsou explanativní závěry a postižení podstaty sociálních jevů.

Nejběžnějším chápáním reprezentativnosti je *reprezentativnost vzhledem ke stupni pokrytí cílové populace*. Můžeme totiž reprezentovat populaci úplně, můžeme vynechat její nepočetnou a špatně dostupnou část (většinou pro statistické závěry nepodstatnou) či některé závažné skupiny. *Nepokrytí části populace může být:*

- záměrné,
- nechtěné, ale ne nebezpečné vzhledem k malému efektu,
- nechtěné a identifikované, a tudíž interpretačně nebo statisticky korigovatelné,
- neidentifikované, neznámé, a tudíž interpretačně nebezpečné.

K záměrnému vynechání patří typické případy vypouštění malých, špatně dostupných skupin obyvatelstva, skupin, které jsou mobilní, či skupin, jejichž dosažení je příliš nákladné. Vždy je však nutno zvážit, jaký význam má vypuštění skupiny pro závěry. Málo početná skupina nemůže příliš změnit výsledné výběrové průměry ani procenta, pokud se ovšem podstatně neliší od ostatních. Tak při výzkumech průmyslové sociologie (při zkoumání vlivu techniky) se ukázalo, že v mnoha dílnách existuje nepočtená skupina vysoce kvalifikovaných dělníků, jejichž názor se však u některých otázek diametrálně liší od názoru ostatních především proto, že je hlubší, kvalifikovanější a promyšlenější. Vypuštění těchto několika málo respondentů, kteří tvoří nepatrné procento celé skupiny, může vést ke značné ztrátě informace a k podstatnému zkreslení výsledků. Jiným příkladem je nezahrnutí některých etnických skupin z důvodů jazykových.

Největším nebezpečím ovšem je působení *samovýběru*. Lidé, kteří mají určitou vlastnost, odmítají odpovídat (například lidé se záporným postojem k určité věci nebo k tazateli raději odmítnou odpovídat na dotazník, než aby svůj postoj vyjádřili). Tak se též projevuje mechanismus ankety, která je ve většině případů též nezobecní-

telná. Na anketu odpovídají lidé, kteří očekávají odměnu, či lidé, kteří rádi píší nebo rádi dávají připomínky apod. Toto nebezpečí se projevuje i u kvótních výběrů, a to ve formě nekontrolovaného a nekontrolovatelného samovýběru respondentů či zaměřeného výběru respondentů tazatelem. (Tazatel si vybírá určitý typ respondentů, především takové osoby, které jsou ochotny odpovídat a s nimiž snadno naváže kontakt.) Tím vzniká neidentifikované zkreslení reprezentativity.

Významné aspekty reprezentativity tedy jsou:

- obsahová reprezentativita úlohy a instrumentu;
- reprezentativnost vzhledem k cíli a úkolu;
- reprezentativnost vzhledem k typu statistických vlastností;
- reprezentativnost vzhledem k pokrytí cílové populace.

Posledním aspektem se budeme dále zabývat podrobněji, neboť v tomto smyslu se obvykle o reprezentativitě mluví a takto je ve výzkumné praxi většinou pojem intuitivně chápán. Budeme tedy dále předpokládat, že jednotlivé znaky a výzkumná instrumentace jsou jednoznačně dány (dotazník, záznamový list apod.), že abstrahujeme od chyb měření, přenosu a zpracování dat. Půjde tedy o reprezentativitu ve smyslu vztahu výběrového souboru a cílové populace.

2. Výběrový postup a výběrový soubor

Výběrový soubor vzniká jako realizace výběrového postupu (výběrového plánu); má své výběrové uspořádání. Výběrový postup může být velice jednoduchý, či naopak velice komplikovaný, komplexní. Výběrová uspořádání odpovídají výběru buď pravděpodobnostnímu, kvótnímu, nebo záměrnému. Ty jsou značně rozdílné, což je dáno principem jejich skladby i typem reprezentativnosti, kterou představují. Pravděpodobnostní výběry byly prací společenskovědních oborů i ostatních věd prověřeny jako nejsprávnější a jako základní pro zajištění reprezentativity. Skládají se z různých postupů, respektive technik:

- a) postup prostého náhodného vybírání;
- b) postup systematického vybírání;
- c) vybírání skupinek;
- d) stratifikace;
- e) vybírání ve stupních;
- f) fázové vybírání;
- g) vážení při vybírání jednotek.

Různé modifikace pravděpodobnostního výběrového postupu a odchylky od něj jsou zaváděny buď z důvodů zvýšení přesnosti a reprezentativity (například řízený výběr), či z důvodů technických (například "snow-ball" výběrový postup), respektive z ekonomických (například kvótní výběr). Za určitých velmi striktních předpokladů lze na uvedené modifikace aplikovat výsledky modelů pravděpodobnostních výběrů, přestože tyto typy pravděpodobnostní nejsou (v některých případech se však jako pravděpodobnostní chovají).

Jednotlivé výše uvedené složky mohou na sebe různě navazovat a různě se prolínat. Každý typ uspořádání má pak svůj vlastní způsob odhadu populačních parametrů a jejich směrodatných chyb. Časté chybné závěry jsou způsobeny právě tím, že i při komplexním výběrovém uspořádání používáme nevhodné odhadové vzorce (většinou jsou to vzorce pro nejjednodušší prostý náhodný výběr).

Naše úvahy musíme vztáhnout buď k výběrovému plánu, k výběrovému uspořádání, tj. ke způsobům, metodě, postupu, nebo k realizaci metody, k naplnění plánu, ke konkrétnímu souboru jednotek, jenž je nositelem výzkumné informace, tj. k vý-

běrovému souboru. Tyto dva různé pohledy, které jsou oba velmi důležité, nutno na jedné straně rozlišovat, ale zároveň je nutno vždy je hodnotit současně.

I nekorektní způsob a plán může (i když málo pravděpodobně) dát reprezentativní soubor. Naproti tomu i ten neoptimálnější, nejvhodnější, nejlépe organizovaný výběrový postup může dát zkreslující výsledný výběrový soubor (to však je málo pravděpodobné).

Výběrové uspořádání je plánováno především z hlediska zajištění reprezentativnosti a přesnosti odhadů v takovém stupni, který vyžaduje úloha, a zároveň z hlediska praktické uskutečnitelnosti a ekonomičnosti. Do rozhodování o výběrovém uspořádání vstupují tedy dva často konfliktní aspekty: *zajištění co nejnižších nákladů a co nejvyšší přesnosti*. Uspořádání musí odpovídat technickým možnostem, aby nedocházelo k nekontrolovaným hrubým porušením postupu, jež by mohly pokazit záměry a porušit reprezentativnost.

Komplexní výběrový postup má v praxi obvykle velice složitou teoretickou strukturu, která přispívá ke zvýšení přesnosti výsledků a zjednodušení postupu při praktickém vybírání. Teoretická složitost úlohy a jejího řešení tedy nevede v praxi ke komplikacím. Vyžaduje však, aby pro vyhodnocení souboru dat byly používány speciální formule jak pro odhad průměrů a procent, tak pro odhad jejich směrodatných chyb a konfidenčních intervalů. To ovšem není tak velký problém, je-li k dispozici počítač. Postupu však musí být věnována dostatečná pozornost, která v praktické výzkumné práci často chybí.

V komplexních výběrových postupech se objevují především různé aplikované postupy stratifikace, vybírání skupinek a vybírání ve stupních. Aplikujeme často systematický výběr, abychom zajistili stratifikační efekt, vybíráme proporcionálně k daným velikostem apod. Mnohdy chceme uspořádat výběr tak, aby sloužil dvěma cílům: reprezentoval jedince i jejich určité skupinky.

Příkladem může být výběr školních dětí v ČSR. V každém kraji vybíráme zvlášť (oblasti), a to proporcionálně počtu školních dětí v krajích. V Praze vybíráme ze seznamu všech škol, v každém kraji pak vybíráme nejprve tři okresy, v každém okrese dále školy a v každé škole jednu nebo více tříd. Vybranou třídu můžeme zahrnout do výběru celou nebo její část — přitom vybíráme buď skupinku o dané velikosti, nebo danou část třídy. Na každém kroku musíme přesně určit pravidla výběru — buď volíme pravděpodobnosti stejné, či jsou pravděpodobnosti proporcionální velikosti skupinek. Obdobně můžeme provést výběr v SSR. Vzhledem ke komparativním cílům pak mohou být v ČSR a SSR výběry stejně velké. Mohli bychom uvést další varianty tohoto příkladu — každá z nich však pro praxi musí být účelná z hlediska přesnosti výsledků, praktičnosti nebo ekonomičnosti.

Výběrové šetření můžeme vyhodnotit jenom tehdy, jestliže vytvoříme *matematický model postupu*, který určuje všechny složky výběrového uspořádání a umožňuje určení výsledných výpočetních formulí a výpočet pravděpodobností pro výběr každé jednotky na všech stupních. Matematický model odráží postup kontroly náhodnosti tak, jak ji zavádíme ve výběrovém uspořádání.

Základní otázkou ovšem zůstává: Jakou populaci chceme reprezentovat? V příkladě výběru z populace školních dětí musíme určit, zda půjde o populaci celou, či věkově omezenou, zda se omezíme na populaci školních dětí z určitého typu škol, či zda nás zajímá základní soubor tříd, pionýrských organizací, zájmových kroužků, či dokonce základní soubor škol jakožto samostatných organizačních jednotek. Takové statistické skupinky nás zajímají jako sociologické celky, které mají určitou organizaci, sociální roli, jsou sociologicky či jinak výzkumně důležité. A konečně nás může zajímat obojí: přehled o dětech i fungování života ve třídách; nebo dokonce několik takových souborů a navíc například i populace učitelů.

Přitom vzniká řada intuitivních otázek:

- Je soubor reprezentativní pro ČSR a pro SSR zvlášť?
- Je reprezentativní pro ČSSR, jestliže jsme volili stejné výběrové velikosti pro obě republiky?
- Neměli bychom vynechat část respondentů, abychom zajistili proporcionální zastoupení obou republik (není však škoda nevyužít nákladně shromážděných informací)?
- Máme reprezentativně pokryté jednotlivé kraje?
- Co dělat, když náhodný postup nezahrnul určitý okres, o němž víme, že je tam zvláštní, netypická, velmi odlišná situace?
- Můžeme každou školu, či dokonce třídu reprezentovat jakožto dílčí populaci?
- Musí být zajištěna reprezentativita každého stupně, aby byl celý výběrový soubor reprezentativní?

Je zřejmé, že jednoduchý průřez tříděním i tabelacemi není pro ČSSR reprezentativní, pokud nebudou data o ČSR a o SSR zcela statisticky homogenní; v celém souboru se projeví zvýšená váha na výsledky SSR. Tabelace nemusí být reprezentativní ani pro žádnou z později definovaných částí populace. Má tedy smysl dělat takové složité plány? Co dělat, jsme-li do takových postupů (zdánlivě nereprezentativních) prostě přinuceni objektivními okolnostmi a podmínkami správného uspořádání, dostupností výběrových opor, komplexem sociologických záměrů a otázek?

Smysl teorie pravděpodobnostního výběru je v tom, že buduje modely a matematicko-statistickou teorii různých výběrových uspořádání, která *umožňují pro daný postup určit korespondenci mezi výběrovým souborem a cílovou populací*. Tyto modely jsou tedy základem pro zobecňování, pro zjištění stupně neurčitosti, který při zobecňování musíme respektovat. Odvozeně z nich plynou adekvátní odhadové vzorce, na nichž zobecňování z výběrového souboru na cílovou populaci závisí. Čím komplexnější je uspořádání, tím složitější jsou tyto vzorce. Přímé vypočítané průměry a přímé tabelace nemusí vypovídat o situaci v základním souboru. U komplexních přístupů je většinou nutné používat různých vah, respektive korekcí.

Pojem reprezentativity je často zjednodušeně chápán právě jako přímá možnost použití výběrových (nevážených) procent a průměrů jako charakteristik základního souboru. Existují sice postupy, které tento požadavek splňují, no vždy jsou však výhodné a ekonomické. Celkově je ovšem takové zjednodušené chápání reprezentativity chybné. Musíme tedy zhodnotit dvě hlediska: *reprezentativitu výběrového uspořádání a reprezentativitu výběrového souboru* (jakožto realizace výběrového plánu). Oba aspekty určují stupeň zobecnitelnosti dat a metody jak toto zobecnění provádět (odhadové vzorce). Současně vytvářejí *reprezentativitu výběrového šetření*.

V dalším budeme vždy předpokládat, že reprezentativnost dat váže oba uvedené aspekty. Reprezentativnost výběrového postupu je teoretická vlastnost modelu šetření, reprezentativnost souboru je vlastnost naplnění modelu praktickou realizací.

V případech, kdy máme k dispozici záznam původních dat (na magnetické páse, děrných štítech, respektive v dotaznících apod.), potřebujeme nutně popis modelu výběrového postupu, popis metody sběru, tj. dokumentaci, která dobře charakterizuje genezi daného datového souboru. Data sama vypovídají velice málo, pokud nevíme, jak je vhodně zpracovat, abychom dostali zobecnitelné tabelace a adekvátní odhady. V této souvislosti je patrný význam metodologické dokumentace každého výzkumu, který má být archivován, distribuován, sekundárně použit, či má sloužit jako charakteristika jednoho časového průřezu v dlouhodobém sledování daných jevů.

Proto je také důležité uvést metodologické aspekty výzkumu ve výzkumné zprávě a při oponentuře, aby bylo prokázáno, že výsledné charakteristiky dat byly správné

spočítány a že v analýze byly použity vhodné metody odhadu, zajišťující reprezentativitu výsledků.

Přímá reprezentativnost, tj. přímý přenos výsledků z datového souboru na cílovou populaci, je vázána na situace, kde výběrové charakteristiky jsou *nevychýlenými* (nestrannými) *odhady* svých populačních protějšků nebo (u velkých souborů) konzistentními odhady. O těchto pojmech zde nepojednáme, čtenáře odkazujeme na citovanou literaturu. Taková přímá zobecnitelnost je možná jen tehdy, když každá jednotka populace má stejnou pravděpodobnost, že se do výběru dostane. Tuto vlastnost má celá řada i velmi komplexních uspořádání. Jinak vypadá situace, chceme-li odhadnout výběrové chyby pomocí elementárních vzorců, využívajících celkové standardní odchylky spočítané přes data výběru. To je možné udělat pouze pro prostý náhodný výběr, respektive pro některý jeho ekvivalent. Taktéž běžné statistické testy, jako je χ^2 -kvadrát a další, budou mít platnost jen pro prostý náhodný výběr a pro případy, kdy jedním ze znaků tabulky je znak stratifikační. U komplexních postupů musíme vždy počítat standardní chyby odhadu závislé na uspořádání, tj. odvozené z modelu.

U metod odhadu můžeme volit různé přístupy, které nám pomáhají informaci upřesnit a korigovat některá zkreslení. Jde o přístupy používající dodatečné informace. Jsou to především metody poměrového s regresního odhadu; jejich použití vede ovšem k jiným standardním chybám odhadů.

Zúžené chápání reprezentativnosti souboru, které znamená pouze přímý přenos tabelací a výsledků z datového souboru na celou cílovou populaci, je tedy zřejmě zploštěním pohledu na statistickou práci, statistickou metodu a zploštěním pohledu na celý metodologický problém. Jde o chápání laické, které by nutně mělo z naší sociologie vymizet. Vede k nevyužití možností statistické metodologie i ke zbytečně vysokým nákladům, popřípadě i ke zkreslení, respektive k systematickému zkreslování výsledků, které však není známo a odhaleno.

Nakonec uvedme ještě jeden aspekt reprezentativnosti. Reprezentativnost pravděpodobnostních výběrů má svůj *neurčitostní charakter*: kterýkoli ukazatel u kteréhokoli znaku se nemusí přesně krýt s populačními charakteristikami. Nikdy nemůžeme očekávat jednoznačnou shodu mezi výběrem a cílovou populací. Jestliže taková shoda opravdu nastane, budeme spíše překvapeni. V čem tedy spočívá reprezentativita? Je to především aspekt řízené náhodnosti, který ji zajišťuje, a vybíráme-li například jednaprocentní soubor prostým náhodným výběrem, pak předpokládáme, že vybraný soubor bude v rámci předepsaných tolerancí zhruba takový, aby umožnil dostatečně přesné odhady populačních charakteristik (pravděpodobnost velkých odchylek je malá). (3) Takováto pravděpodobnost „postačující shody výběru s po-

(3) I v neoptimálnějším pravděpodobnostním výběru funguje náhoda, i když je to náhoda řízená. Její předností je výběr objektivizovaný, jejím nedostatkem je, že ve svých konečných fázích ji nemůžeme kontrolovat. Když budeme podle tabulky náhodných čísel vybírat ze souboru 25 lidí výběr o pět osobách, pak každá pětice má stejnou šanci, že se do výběrového souboru dostane. Máme-li například základní soubor složený z pěti žen a dvaceti mužů, pak je možné, že dostaneme výběr obsahující právě oněch pět žen, tedy výběr naprosto nereprezentativní. Pravděpodobnost tohoto jevu existuje, je však nesmírně malá. Největší šanci na výběr má takový soubor, u něhož bude poměr mužů a žen 1 : 4 nebo relace málo odlišné. Takových souborů je totiž daleko více, a proto mají největší

šanci, bohužel však ani výše uvedená extrémní odchylka nemá šanci nulovou.

Pro poměr žen 5 : 0 je pravděpodobnost výběru $P = .00001882$. Pro poměr 1 : 4 (odpovídá výše popsané populaci) dostaneme pravděpodobnost $P = .455957$. To je způsobeno tím, že prvnímu poměru odpovídá pouze jeden výběrový soubor z 53 130 možných výběrových souborů (o velikosti 5), zatímco druhému poměru odpovídá 24 225 pětic, v nichž je právě jedna žena a čtyři muži. Tyto poměry se ještě více vyostřují při velkých souborech. Vždy ovšem zůstává nutná fluktuace kolem skutečné hodnoty, tj. vysoká možnost realizovat soubor s poměrem blízkým skutečné hodnotě. Právě tuto fluktuaci charakterizují konfidenční intervaly.

populací“ poroste s velikostí výběru, (4) s vhodnou stratifikací, s optimálním rozmístěním celkové výběrové velikosti do oblastí a s vhodným poměrem velikostí skupinek a jejich vybraných částí. Bude klesat s použitím výběru homogenních skupinek, s počtem stupňů a se zvyšující se heterogenitou vlastní cílové populace. Reprezentativnost se bude dále snižovat s počtem zkoumaných proměnných, neboť se zvyšuje nebezpečí, že u některých z proměnných se projeví extrémní a interpretačně nebezpečný odklon.

Reprezentativita souboru, dat, postupu, šetření tedy zřejmě není (a nemůže být) dichotomický pojem ve smyslu „reprezentativní — nereprezentativní“. Musíme mluvit o stupni reprezentativnosti, o stupni, v jakém můžeme data zobecňovat na předem danou cílovou populaci.

3. Vymezení pojmu reprezentativita

Shrme-li předcházející diskusi pojmu, vidíme, že reprezentativita či použitelnost dat může být ohrožena v celé řadě kroků, jimiž jsou i formulace záměru a cíle (úlohy, tématu, populace) — určení vlastností — operacionalizace vlastností, konstrukce výzkumných instrumentů — plán výběrového uspořádání — realizace výběrového plánu — sběr informace — určení výběrového souboru — zpracování dat — interpretace.

Omezíme-li se pouze na vztahy mezi cílovou populací a výběrem, schéma se zjednoduší: cílová populace — plán výběrového uspořádání — výběrový soubor — metoda zpracování dat. V těchto krocích odhlížíme od chyb měření, chyb vnesených tazateli, kódováním, přenosem dat atp. I tak jde o velmi náročný a nesmírně komplikovaný postup. Není náhodou, že se ve statistice vyvinula samostatná specializace, která se zabývá teorií a praxí výběru a všemi aspekty výběrových šetření. Zatímco výzkumník hodnotí reprezentativitu v podstatě intuitivně, specialista-statistik ji musí posoudit ze všech uvedených hledisek i z mnoha dalších. (5)

Náš pojem můžeme tedy charakterizovat takto:

Reprezentativnost (reprezentativita) výběrového šetření je stupeň přenositelnosti informace obsažené ve výběrovém souboru na cílovou populaci či její zvolenou část; tato zobecnitelnost je zprostředkována statistickým modelem výběrového uspořádání a znalostí odchylky předpokládaného modelu od její realizace. Zahrnuje stupeň obsahového pokrytí úlohy (počet a role těch znaků, jejichž informace je zobecnitelná, stupeň pokrytí statistických vlastností dat (vlastností statistických měr, distribucí a celkové struktury dat) a rozsah pokrytí populace (zahrnutí všech typů jednotek populace do výběru). Je to stupeň zachycení populační variability rozložení všech proměnných výzkumného instrumentu pomocí daného realizovaného výběrového souboru a daného modelu výběrového uspořádání.

(4) Přesnost odhadu roste s odmocninou velikosti výběru, a to v tom smyslu, že jestliže se velikost zvětší k -krát, konfidenční interval se zmenší $\sqrt{k}$ -krát. Například dvojnásobné zvýšení výběru znamená 1,41násobné zmenšení konfidenčních intervalů, čtyřnásobné vyšší výběrová velikost znamená poloviční konfidenční intervaly.

(5) Existuje chybný názor, že teorii a praxi výběru se statistik naučí po přečtení jedné či dvou monografií a že jde v podstatě o rutinní práci. To je pravda pouze z malé části. Metody hodnocení reprezentativity jsou jen v malé míře jednoznačně předepsané a snadno

aplikovatelné, každý výzkum vyžaduje velmi citlivou reflexi ve výběrovém plánu. Profese statistika specializujícího se na výběrová šetření vyžaduje velké teoretické znalosti a praktický cit. Profese většinou vyžaduje i dlouhou praxi. Mnohdy se postupy zdají velice jednoduché a vypadají jako opakování jiných výzkumů — přesto je práce na nich a cesta k takovému jednoduchému výsledku značně komplikovaná. Statistik musí modelově připravit a prověřit možnost co nejjednoduššího řešení. A to nepatří vždy k nejjednodušším výzkumným rozhodnutím.

Toto obecné vymezení charakterizuje pojem co do jeho obsahu, vymezuje jeho roli ve výzkumném procesu i jeho užitečnost. Je zřejmé, že pojem reprezentativity je jedním ze základních metodologických pojmů, charakterizujících kvalitu našich závěrů. Připomeňme, že zde mluvíme především o statistických zobecněních — návazný interpretační krok však je s výsledky statistického zobecnění těsně spojen.

Dalším nutným metodologickým úkolem je operacionalizace pojmu, tj. nalezení zpracovatelných charakteristik, které reprezentativitu určují a umožňují jednoduchou a efektivní práci s tímto pojmem. Současně je třeba určit faktory, které reprezentativitu snižují a narušují v praktickém procesu výzkumu, a nalézt korektivy, které umožní některé nepříznivé působící vlivy eliminovat.

4. Dva základní ukazatelé odklonu od reprezentativity: neurčitost odhadu a vychýlení

Reprezentativnost můžeme operacionalizovat pomocí dvou základních ukazatelů: *neurčitost odhadu* a *vychýlení odhadu*. Tyto dva ukazatelé umožní měřit stupeň reprezentativnosti výběrových souborů dat. Oba charakterizují přesnost statistických výsledků, které výběrovým postupem dostáváme; jedná se o přesnost vzhledem k cílové populaci.

Označíme si:

A = skutečná hodnota parametru v populaci (například průměr, rozptyl, procento, korelační koeficient, koeficient asociace, průměr poměrů, poměr průměrů, regresní koeficienty atd.),

a = odhad parametru A (tj. hodnota, kterou dostáváme pomocí příslušných vzorců z výběrových dat a která reprezentuje neznámou hodnotu A),

s_a = směrodatná chyba odhadu a (hodnota získaná z příslušných vzorců vyplývajících z modelu postupu),

a^* = očekávaná hodnota odhadu a (tj. průměrná hodnota odhadu a ze všech možných realizací výběrového souboru, které odpovídají danému zvolenému modelu).

Směrodatná chyba odhadu a je mírou neurčitosti tohoto odhadu, mírou jeho nejednoznačnosti, jeho rozptýlenosti kolem očekávané hodnoty odhadu a^* . Čím větší je s_a , tím méně přesné je a . Odhad a tedy charakterizuje neznámou hodnotu a^* . Jestliže $a^* = A$, říkáme, že a je nevychýlený odhad (respektive nestranný odhad) populační charakteristiky A .

Hodnota $B = A - a^*$ se nazývá vychýlení odhadu. V případě, že $B \neq 0$, dostáváme systematicky vyšší nebo systematicky nižší hodnoty pro parametr A . Toto vychýlení se nemusí projevit v jednom šetření.⁽⁶⁾ V dlouhodobém průměru (při opakování) se vychýlení B projeví jasně.

O hodnotě a^* vypovídáme zatím pouze s neurčitostí, která vyplývá z s_a (tj. z modelu i naplnění výběrového postupu). Abychom věděli, s jakou přesností můžeme zobecňovat, vytváříme tzv. *intervaly spolehlivosti* (*konfidenční intervaly*). Tyto intervaly odpovídají předem zvolené spolehlivosti, s níž chceme zobecňovat. Je přirozené, že čím větší spolehlivost zobecnění budeme vyžadovat, tím větší interval pro skutečnou hodnotu a^* dostaneme. Tvar intervalu je

$$a \pm t \cdot s_a$$

t je kvantil Studentova rozložení s ($n - 1$) stupni volnosti, kde n je počet pozorování

(6) „Systematicky vyšší“ nebo „systematicky nižší“ je zde chápáno ve smyslu střední hodnoty. Ve skutečném výběru může hodnota padnout zcela na opačnou stranu od A , než indi-

kuje vychýlení B . Při opakování v šetřeních však bychom dostali hodnoty s průměrem blízko a^* , nikoli blízko A .

(údajů) vstupujících do odhadu. Tento údaj snadno nalezneme(7) v běžných statistických tabulkách. Proto je možnou mírou neurčitosti délka konfidenčního intervalu ($= 2 ts_a$). Chceme-li abstrahovat od proměnlivého t , které je závislé na volitelném procentu spolehlivosti, pak s_a je vhodná míra neurčitosti odhadu.

Obě hodnoty s_a , B charakterizují tedy odklon od reprezentativity. Oba aspekty se snažíme eliminovat.

1. Neurčitost odhadu redukuje hlavně tím, že volíme vhodné uspořádání výběru a jeho dostatečnou velikost. Zároveň i tím, že zvolíme vhodné metody odhadu. Tyto tři faktory mají na neurčitost vliv, mohou ji zvětšit, ale především — při vhodném použití — redukovat. Jak už bylo uvedeno, s_a klesá s odmocninou velikosti výběru. Největší rezervy pro zpřesnění jsou ve vhodné stratifikaci.
2. Vychýlení je o to nebezpečnější, že jej obtížně identifikujeme.(8) Vzniká především nepokrytím celé populace, nerespektováním výběrového uspořádání při volbě odhadových vzorců a dále i volbou metody odhadu (odhady regresní a poměrové).

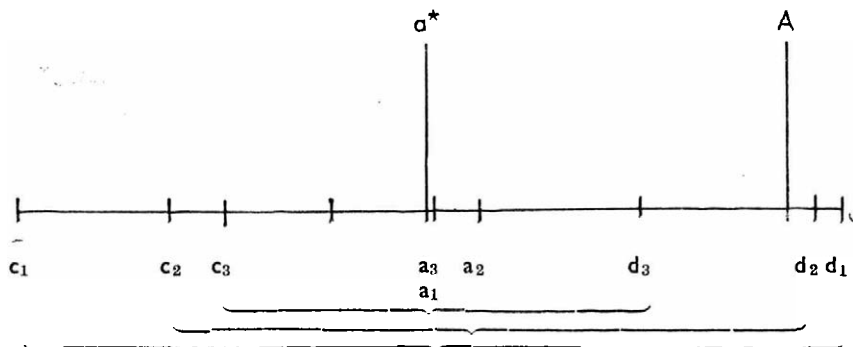
Vychýlení můžeme redukovat, respektive eliminovat, především dodržením zvoleného a teoreticky zdůvodněného uspořádání výběru a správnou volbou odhadových vzorců. Počet pozorování má vliv pouze na vychýlení způsobené metodou odhadu (u odhadů regresních a poměrných).

Vychýlení způsobené nepokrytím populace (například odmítáním respondentů, které má systematickou příčinu) a vychýlení způsobené neadekvátní volbou odhadových vzorců (například nerespektování různých vah, s nimiž jsou jednotky vybírány) nelze odstranit zvětšením velikosti výběrového souboru!

Naopak tím, že se neustále snižuje neurčitost odhadu, a se s vyšším počtem pozorování blíží k hodnotě a^* , konfidenční interval se zužuje a tím spíše hodnotu A (pokud je tedy rozdílná od a^*) nepokryje (B zůstává konstantní).

Situace je znázorněna na obrázku 1: Nejprve získáme průměr a_1 a jeho konfidenční interval (c_1 , d_1) z malého výběru. Interval pokryje a^* i A . Při zvětšení souboru dostaneme a_2 a jeho interval (c_2 , d_2), obě hodnoty a^* , A jsou pokryty. Při dalším zvětšení výběru je a_3 přesnější, interval (c_3 , d_3) užší, A už v něm neleží.

Obrázek 1

(7) Pro větší počet pozorování, řekněme pro více než 150, je toto číslo velmi blízké normálnímu kvantilu. V praxi se používá většinou spolehlivost 95 %, skóre normálního rozložení je 1,96; pro rychlé výpočty bereme většinou $t = 2$, což vyhovuje i výběrům které obsahují více než 50 pozorování. Pro větší n je ovšem

výsledný interval nepatrně menší. Proto 95 % intervaly spolehlivosti se většinou uvádějí jako $a \pm 2s_a$, přičemž šířka konfidenčního intervalu je $4s_a$.

(8) V mnoha případech se pokoušíme odhalit alespoň horní hranici jeho absolutní hodnoty či jeho směr.

Příklad:

Chceme zjistit % lidí, kteří mají určitý názor. Předpokládejme, že tento názor má 70 % lidí (toto číslo ovšem neznáme). Předpokládejme, že lidé odmítají odpovídat podle mechanismu: odpoví 90 % z těch, kteří mají daný názor a 20 % z těch, kteří mají názor opačný. Celkem se tedy populace zredukuje na $(.7 \times .9 + .3 \times .2) \cdot 100 \% = 69 \%$. V této části populace je však poměr kladných odpovědí k záporným 91 % : 9 % (oproti původnímu procentnímu poměru 70 % : 30 %). Zde tedy $A = 70 \%$, $a^* = 91 \%$, $B = 21 \%$ (!). Ve výzkumné situaci tato čísla neznáme a jsme pochopitelně odkázáni pouze na empirická měření. Odhadujeme však hodnotu 91 %.

Tak ve výběru o velikosti $n = 100$ můžeme například zjistit $a = 85 \%$. Směrodatná chyba pro tento odhad je 3,6 %, a tedy pětadevadesátiprocentní interval spolehlivosti je $85 \% \pm 7,2 \%$, tedy zhruba (78 %, 92 %). Jak je vidět, hodnota a^* (kterou ovšem neznáme) do intervalu padne, hodnota A ovšem nikoli.

Kdybychom zvýšili počet na $n = 1000$ a dostali například $a = 90 \%$ (očekáváme větší přesnost, a proto a by mělo být blíže k a^* než pro $n = 100$), dostaneme $s = 0,95$, a tedy 95% interval spolehlivosti jako $90 \% \pm 1,9 \%$, což je přibližně (88 %, 92 %). Tento výsledek pokrývá daleko těsněji hodnotu a^* , je však vzdálenější od skutečné hodnoty A .

Příklad odpovídá běžným zkušenostem ze šetření, v nichž respondenti neradi projevují určitý názor či postoj. Je reálný (i když neočekávaně nepříjemný).

Zvyšování velikosti souboru tedy nevede k odstranění vychýlení, naopak vede k přesnějšímu měření chybné hodnoty a^* .

Metody odstranění či redukce vychýlení závisí na jeho příčinách; nejlepší cesta spočívá v preventivním vyloučení vychylovacího mechanismu, je-li to možné. Opět zde nebudeme roznědět obsahové vychýlení (nevalidní otázky, špatně volené proměnné, nevhodné operacionalizace).

Příčiny vychýlení tkví v nedostatečné metodologické přípravě instrumentu, v nedocení tohoto typu chyby, v nepokrytí populace plánem šetření, v odmítnutích a ve fungování samovýběru, respektive zkreslujícího vlivu výběru respondenta tazatelem (to je hlavní argument proti kvótním výběrům v té formě, jak se aplikují u nás).

Typickým příkladem nedostatečného pokrytí cílové populace je výběr předplatitelů ve výzkumech čtenářských populací, chceme-li charakterizovat celou čtenářskou obec. Bylo už empiricky prokázáno, že předplatitelé nemohou čtenářskou obec reprezentovat (zejména není-li to pro každý jednotlivý časopis zvlášť vyzkoušeno). U odhadu poslechovosti rozhlasu, televize či odebrání časopisu nemůžeme zobecňovat soubor dat získaných anketou či z dobrovolníků, byť by z anket byly vybrány osoby tak, aby splňovaly nejružnější kvóty. Zde působí samovýběr založený na motivaci a postojích, což vede k nadhodnocení procenta poslechu, neboť u lidí, kteří více poslouchají a mají lepší poměr k rozhlasu, je tu vyšší pravděpodobnost, že na anketu odpoví a že se o ní vůbec dovědí. Právě v této oblasti je otevřené pole pro metodologický výzkum a metodologické zpracování dat, především pro ty instituce, které pracují s panelovými soubory či mají vlastní tazatelské sítě, a pro ty situace, v nichž vznikají soubory samovýběrem či jsou jím silně ovlivněny (dobrovolníci do panelu, zájemci, placení či jinak motivovaní respondenti).

Typický je též příklad, v němž je nutno data vážit předem určenými vahami, abychom dostali nevychýlené odhady. Vybíráme-li respondenty při projevu v nějaké aktivitě, například při návštěvě koncertů, výběrový soubor návštěv bude dobře reprezentovat „průměrný koncert“. Zajímá-li nás však cílová populace návštěvníků

koncertu, pak musíme korigovat výsledky. Lidé, kteří danou aktivitu provozují častěji, mají větší šanci dostat se do výběru. A jelikož intenzita provozování aktivity je jistě korelována s nejrůznějšími znalostmi, názory, postoji a přáními, při každém použití souboru návštěv pro zobecnění na obec posluchačů bychom dostali silně zkreslené výsledky, a tudíž i zcela nesprávné interpretace a popřípadě i chybná následná důležitá rozhodnutí. Tento fakt byl už empiricky prokázán. Chybu lze eliminovat vhodnou přípravou instrumentů a zařazením proměnných, které by indikovaly, respektive přesně určily váhy pro převod. Je však nutné počítat s tímto aspektem předem a sestavit vhodný model výběru, z něhož plynou i postupy zpracování.

Vychýlení je tedy velmi nepříjemné porušení reprezentativity. Jsou však situace, kdy vychýlení nevadí. Je to v případě, že funguje stejně na různých částech populace a nás zajímá porovnání dvou či více částí. V rozdílu průměru se totiž vychýlení vyruší:

$$a_1^* - a_2^* = (A_1 - B) - (A_2 - B) = A_1 - A_2$$

a odhad rozdílu: $a_1 - a_2$ je vhodným odhadem pro rozdíl $A_1 - A_2$ (indexy odpovídají první a druhé části souboru dat, respektive první a druhé části zkoumané populace).

Chceme-li dostat srovnatelné údaje (například v panelu či při opakovaném výzkumu pro zjištění časového vývoje) a první část šetření byla chybně koncipována s vychýlenými výsledky, pak jestliže velikost vychýlení není známa, musíme se při opakování dopustit stejné chyby, aby se nám vychýlení při komparaci výsledků zrušilo.

Při sekundárních analýzách je nutno znát okolnosti výběru a výběrové plány, aby nebyly interpretovány metodologické chyby a artefakty jako závažné výsledky.

5. Výběru a jejich reprezentativita

Zatím jsme provedli obecnou diskusi, která sice vycházela z pravděpodobnostních výběrů, platila však obecně. I když je metoda pravděpodobnostního výběru základní pro práci sociologického výzkumu i pro výzkumné účely jiných věd, používáme další dva časté typy: záměrný výběr a kvótní výběr. Optimální a komplexní pravděpodobnostní výběr není v praxi vždy možno aplikovat. Výzkumná situace nás nutí k různým modifikacím a kompromisům. V rozhodování se projevují především požadavky reprezentativnosti, náklady, časová omezení, praktické možnosti a organizační zabezpečení. Konkrétní rozhodnutí musí brát v úvahu všechny tyto okolnosti.

Jsou případy, kdy je jedno hledisko jednoznačně dané: požadavek vysoké reprezentativnosti a důležitosti přesnosti výsledků může vést (bez ohledu na cenu, nutnost dostatečného časového předstihu a organizační úsilí) k vytváření speciálních seznamů pro dané šetření. Jsme-li omezeni v nákladech, musíme volit levnější uspořádání na úkor přesnosti a reprezentativnosti. Nemáme-li výzkum zabezpečen organizačně, musíme se obrátit na některou z existujících tazatelských sítí a popřípadě se přizpůsobit rutinní metodice sběru dat v této síti, která nemusí být pro naše účely vhodná.

Praktických potíží je mnoho. Malý důraz se například klade na kvalitu informace vzhledem k cíli, k němuž má sloužit. Často se opomíjí apriorní úvahy o nutnosti kvalitní informace, příprava snadno a rychle končí rozhodnutím o organizačně nejspokojnější cestě, — aniž by se hledala cesta sice méně schůdná, zabezpečující však kvalitní dosažení cíle. Z rozhodovacích alternativ zcela vymizela možnost výzkum nedělat, nejsme-li schopni nalézt adekvátní zabezpečení — šetření se provádí za každou cenu, i když kvalita výsledné statistické informace je velmi nízká a výsledky neodpovídají nákladům.

A. Pravděpodobnostní výběry

Pravděpodobnostní výběry jsou náročné na odbornou i organizační přípravu. Reprezentativitu zajišťují v pravděpodobnostním smyslu, tj. pomocí řízené náhody při výběru, pomocí modelu, který proces výběru plně popisuje, a pomocí důsledků tohoto modelu a postupů umožňujících odvodit vhodné a správné vzorce pro odhad populačních charakteristik. Výsledky jsou zobecnitelné se známou mírou spolehlivosti a neurčitosti, odvoditelnou z modelu i z dat samých. Žádný ze znaků nemá zajištěnou „úplnou reprezentativnost“ ve smyslu přesné kopie jeho výběrové distribuce k distribuci populační, avšak struktura odvozená ze souboru všech dat všech znaků je s dostatečnou pravděpodobností blízko struktuře skutečné. V datech je tedy uložena dostatečně přesná informace o struktuře celkové populační variability šetřených proměnných.

V možnostech aplikace pravděpodobnostních výběrových uspořádání je velká rezerva sociologické metodologie. Systematickým používáním pravděpodobnostních výběrů je možno podstatně zvýšit metodologickou úroveň československých sociologických výzkumů, kvalitu získané statistické informace a sociologických závěrů. Tato metoda je běžná v celém světě a pro hlouběji koncipované sociologické projekty je považována za nutnou podmínku.

Při jednorázovém použití je pravděpodobnostní výběr zpravidla relativně nákladný. nehledě na to, že jeho úspěšnost předpokládá opravdu dobrou přípravu. Většinou je i časově náročnější (a to právě vzhledem k delší přípravě). To pochopitelně záleží na dostupnosti seznamu jednotek, či dokonce na možnosti přímé dosažitelnosti jednotek bez prostřednictví seznamu. Například výběr z městských populací, ze závodů a podniků apod. nečiní obvykle neřešitelné problémy.

Rezerva v aplikaci metody je však především v systematickém používání pravděpodobnostních výběrů, a to v opakování výběru z jedné dlouhodobě stabilní výběrové základny, která představuje vlastně předposlední výběrový stupeň. V takovém případě se i pro posloupcnost celostátních šetření koncipuje výběrové uspořádání jednou za deset či pět let a pro každou jednotlivou realizaci se provádí pouze výběr posledního stupně.

B. Kvótní výběr

Kvótní výběr je založen na intuitivně chápaném principu: zajistíme úplnou reprezentativitu rozložení určitých základních a kontrolovatelných znaků, jejichž populační distribuce je známa, a předpokládáme, že zajištění těchto kvót povede k zajištění reprezentativnosti i ze všech ostatních hledisek. Skutečná reprezentativita ovšem závisí na mnoha činitelích, jimiž jsou:

- kvalita tazatelské sítě, její poctivost a akceschopnost,
- pravidla pro výběr respondentů určená tazatelem,
- mechanismy fungující při výběru respondentů tazateli a důslednost naplňování kvót,
- mechanismy fungující u respondentů při odmítnutích.

U pravděpodobnostních šetření je známo procento odmítnutí, což může být základem pro odhad možného vychýlení, u kvótního výběru neznáme odklon od optimálního modelu.

U kvótního výběru vybírá tazatel tak dlouho, až naplní kvóty, a tudíž případné (a velmi pravděpodobné) vychýlení stále prohlubuje.

Reprezentativita ovšem závisí též na zkoumaném problému a na tom, jak silně korelují kvótní znaky s ostatními a jakou hloubku statistické informace chceme reprezentovat.

Kvótní výběry se osvědčily především tam, kde šlo o rychlé zjišťování jednoduchých statistických vlastností u jednotlivých otázek, popřípadě o jednoduché komparativní závěry z kontingenčních tabulek. Především se to týká výzkumů veřejného mínění. Základní podmínkou však jsou vhodně volené kvóty korelované s problematikou, jednoduchá instrumentace a kvalitní tazatelská síť i instrukce pro ni.

V sociologii, kde jsou formulovány komplexní analytické úlohy explanativního a komparativního typu, je použití kvótního výběru přes všechny jeho praktické výhody většinou nevhodné a nedostačující.

Zásadní metodologické stanovisko k tomuto postupu však dosud chybí. Názory prezentované v této stati jsou založeny na zkušenostech praxe výběrových šetření tak, jak jsou uváděny v odborné literatuře, i na vlastní výzkumné praxi autora. Konečné slovo nemůže být výsledkem metodologických spekulací, může být založeno pouze na podrobných komparativních studiích různých postupů založených na empirickém materiálu a přímo pro takové metodologické záměry koncipovaných.

Velice však závisí na volbě kvótních znaků pro každý jednotlivý konkrétní problémový okruh. Tato volba nemůže být prováděna pouze od metodologického stolu, ale na základě empirických zkušeností dlouhodobé praxe. I když ke konečnému závěru má metodologie ještě daleko, lze říci, že kvótní výběr reprezentativnost předem nezajišťuje ani při dodržení všech kvót. Kvótní výběr tedy nelze ani jednoznačně přijmout, ani jej jednoznačně odmítnout. Jako u většiny postupů i zde platí obecná pravda: metoda má své místo ve výzkumu, toto místo najít je však obtížné.

C. Záměrný výběr

spočívá v úmyslné selekci jednotek, které jsou předmětem šetření. Je reprezentativní vzhledem k záměru výzkumníka. Jednotky jsou vybírány tak, aby splňovaly jednoznačně určená kritéria. Proto je záměrný výběr vlastně ekvivalentní definici cílové populace, která je totožná s výběrem. I tento typ výběru má svůj metodologický význam. Při aplikaci postupu však je osobní odpovědnost výzkumníka velmi vysoká — odpovídá nejen na vhodnost určení výběru vzhledem k záměru, ale také vzhledem k pozdějším snahám o případná zobecnění. Záměrný výběr nemůžeme diskutovat obecně — každý jednotlivý případ je nutno z hlediska reprezentativity hodnotit zvlášť.

6. Ověřování reprezentativity

O ověřování reprezentativity pojednáme pouze stručně a v přehledu. Problém by zasloužil zvláštní stať.

Pro ověřování reprezentativnosti se používají v podstatě tyto známé postupy:

1. Statistická kontrola rozložení vybraných znaků proti cenzovým rozložením či jiným přesným statistikám. Tato metoda je použitelná jen u malého počtu znaků, jejichž výskyt není řízen výběrovým postupem. Bohužel nelze tuto metodu používat u údajů subjektivních a vztahových a na speciálních populacích, o nichž nejsou vedeny žádné objektivní statistiky.

Příklad:

- a) Dotaz na průměrný prospěch ve třídě a porovnání výpovědí studentů s třídním výkazem (v praxi bylo prokázáno v tomto případě veliké zkreslení).
 - b) Porovnání příjmových rozložení podle výpovědí respondentů s rozloženými ze statistických publikací.
2. Statistická kontrola rozložení vybraných znaků proti rozložení stejných znaků u jiných výzkumů.

Příklad:

Proměnné charakterizující demografické znaky i některé postojové znaky, které byly zjišťovány na náhodně vybraném souboru čtenářů *Mladého světa*, byly kontrolovány proti stejným proměnným jiného výběrového souboru pokrývajícího celou dospělou populaci ČSR; při druhém výzkumu byly kladeny i otázky: čtete Mladý svět? Porovnání obou souborů osob, které čtou MS prokázalo velice podobné distribuce demografických proměnných, přesto, že výzkum MS byl prováděn poštovním dotazníkem, zatímco v druhém výzkumu šlo o použití tazatelů, kteří opakovali návštěvu až třikrát, aby zastihli respondenta. Oba výběry byly pravděpodobnostní, asi s jedním časovým posunem.

3. Ověřování všeobecně platných faktů, které byly již dříve plně prokázány — ověřujeme průměry, procenta, distribuce, ale hlavně vztahy mezi proměnnými.

Příklad:

V průmyslové sociologii ověřujeme například strukturu odpovědí týkajících se popisu vlastní práce (odraz práce ve vědomí dělníka) pomocí faktorové analýzy.

4. Ověřování logických a očekávaných výsledků, jež mají jasnou interpretaci (procenta, průměry i korelace).

Příklad:

Očekáváme, že čtenářky *Mladého světa* se zajímají o módu daleko více než čtenáři; také u rubriky Sally a jiných rubrik očekáváme vyšší zájem u dívek než u chlapců či starších žen; zájem mladých lidí o diskotéku, stejně jako zájem starších o dechovku též patří k takovýmto výsledkům.

5. Ověřování výsledků dvou nebo více výzkumů na průniku výzkumných cílových populací, tj. na srovnatelných částech těchto výzkumů.

Příklad:

Hodnotový systém (jeho hierarchizace u mladých dělníků) — jeden výzkum se týkal mládeže od 15 do 30 let, druhý výzkum dělníků. Průnik se týkal dělnické mládeže do 30 let.

6. Nezávislé opakování výzkumu dvěma různými metodami. Nezávislé opakování tu znamená, že jeden projekt nesmí ovlivňovat druhý, a to ani při plánování, ani při praktickém vybírání.

Příklad:

- a) Stejný výzkum je proveden kvótním a zároveň pravděpodobnostním výběrem.
- b) Jsou porovnávána dvě různá uspořádání pravděpodobnostního výběru.
- c) Výzkum je prováděn dvěma různými institucemi, které organizují různé tazatelské sítě. Tímto způsobem lze prověřovat i dva kvótní výběry.

Reprezentativitu neověřují dvě intuitivně se nabízející metody:

1. Náhodný rozklad výběrového souboru na dvě části a jejich komparace (a to ani u apriorního rozkladu tazatelské sítě na dvě části — před vlastním výběrem respondentů). Je zřejmé, že máme-li soubor dat, pak jeho náhodný rozklad musí vést ke srovnatelným a v rámci náhodnosti rozkladu velice podobným distribucím. Statistické testy rozdílnosti distribucí tu ověřují správnost náhodnosti rozdělení souboru, nikoli reprezentativitu. Existuje-li vychýlení, pak se při srovnání eliminuje (viz závěr čtvrté části statí).
2. Nezávislé opakování téhož postupu dvakrát či vícekrát za sebou vede k ověření stability metody výběru, nikoli reprezentativity. Ověřuje míru neurčitosti, nikoli

vychýlení. Je-li totiž vychýlení způsobeno metodou výběru, i zde se při srovnání výsledků eliminuje.

Ve všech metodách však hrají roli různé další faktory, jako je časový posuv, řazení otázek v pořadí a jejich kontext a podobně. Empirické ověřování reprezentativity je tedy komplexní a velmi složitá úloha. Nejlepší cestou je důkladná teoretická prověrka modelu, tj. teoretické zajištění reprezentativity metody, postupu a nevychýlenosti uspořádání, a poté důkladné předvýzkumné prověření praktických aspektů, které by mohly reprezentativitu porušovat. Nejvhodnějším způsobem zajištění kvality výběrových šetření je systematická kumulace zkušeností a statistických vyhodnocení z jednotlivých akcí.

7. Reprezentativnost vzhledem k několika cílovým populacím

V sociologickém výzkumu se často zajímáme o několik populací současně, data mají sloužit k několika cílům, k různým typům zobecnění.

Uveďme si příklady:

a) Výběr návštěvníků pražských koncertů; cílové populace:

1. návštěvníci koncertů bydlící v Praze;
2. soubor všech návštěv koncertů za celou sezónu.

b) Výběr čtenářů časopisu; cílové populace:

1. populace čtenářů;
2. populace prodaných čísel.

c) Výběr školních dětí; cílové populace:

1. populace školních dětí;
2. populace školních tříd;
3. populace zájmových kroužků;
4. populace PO.

d) Výběr dělnických kolektivů; cílové populace:

1. populace dělníků ČSSR;
2. populace dělnických kolektivů v ČSSR;
3. populace dělníků v ČSR;
4. populace dělníků v SSR;
5. populace dělnických kolektivů v ČSR;
6. populace dělnických kolektivů v SSR.

e) Výběr dospělého obyvatelstva ČSR; cílové populace:

1. dospělé obyvatelstvo ČSR;
2. muži věku 55—60 let;
3. ženy věku 50—57 et;
4. obyvatelstvo Prahy.

f) Výběr domácností ČSSR; cílové populace:

1. dospělé obyvatelstvo ČSSR;
2. populace domácností ČSSR.

Při každém z uvedených případů musíme předem pečlivě rozvážit, jak bude dvojí či vícenásobná reprezentativita zajištěna jednak pomocí vhodného výběrového uspořádání a jednak pomocí sběru či registrace nutné informace. Převody výsledků na jednotlivé populace se provádějí vážením, agregací nebo obojím.

Z těchto úvah plyne nutnost dobré přípravy výzkumu a nutnost vypořádat se s těmito úlohami už ve výzkumném projektu.

8. Závěr

Pojem reprezentativity výběrových dat je velmi komplexní a jeho diskuse ukázala na hlavní aspekty, které nutno mít na paměti v každém sociologickém výzkumu, a to už při přípravě výzkumného projektu. Praktické určování stupně reprezentativity je náročným a ne vždy řešitelným úkolem, obzvláště pokud jde o odhad vychýlení (či systematických zkreslení) způsobených metodou, odmítnutím a podobně. V této stati nebylo možno podrobně uvést metody, které odhady zpřesňují, a tím zvyšují stupeň reprezentativnosti, ani metody, které převádějí data tak, aby odpovídala různým cílovým populacím, či metody, které eliminují vychýlení. Nebylo možné ani podrobně diskutovat vztah mezi neurčitostí a vychýlením, které jsou mnohdy vzájemně svázány; například malé vychýlení (prakticky zanedbatelné) může vést k podstatnému snížení neurčitosti apod. Zde můžeme takové metody pouze vyjmenovat:

1. vážení výsledků pro jednotlivé skupiny (pro soubory);
2. vážení výsledků pro jednotlivé respondenty;
3. vynechávání případů;
4. regresní odhadové postupy;
5. poměrové odhadové postupy;
6. korekční formule;
7. sběr speciální podpůrné informace;
8. speciální výběrové kroky v plánu šetření.

Obtíže při hodnocení reprezentativity plynou především z množství různých faktorů, které ji v praxi výzkumu porušují. Při zajišťování reprezentativity mají výhodu ty instituce, které pracují rutinně se stabilní tazatelskou sítí, popřípadě se speciálním oddělením pro výběrová šetření. Neustálé metodologické vyhodnocování všech výzkumů vede k postupnému zvyšování reprezentativity, neboť umožňuje postupně nalézt faktory, které reprezentativitu narušují, umožňuje prakticky a empiricky určit optimální výběrové velikosti pro daný problém a nalézt optimální výběrové uspořádání z hlediska praktičnosti, ekonomičnosti i přesnosti.

Reprezentativitu ve výzkumech nežádka opomíjíme, respektive ji chápeme laicky, jako reprezentativitu kvótního výběru. Tato stať chce přispět k tomu, aby v našem výzkumu pojem reprezentativity získal místo, které mu náleží, a aby byl chápán v celé své komplexnosti. Výzkumník musí nutně zvažovat nikoli vnější aspekty, ale podstatu kvality či nekvalitnosti svých dat. Předkládaná výzkumná zpráva, má-li mít nějaký praktický význam, ať už pro rozvoj teorie, či pro praktická rozhodnutí na jakékoli úrovni, musí být založena na kvalitních datech. Tuto odpovědnost, tj. odpovědnost za platnost závěrů, nikdo z autora zprávy nesejme. Výzkumník je odpovědný za vynaložené prostředky, které poskytuje společnost; zde nestačí subjektivistické a laické prohlášení, že „data jsou reprezentativní“. Proto vznikla celá samostatná větev matematické statistiky, která o výběrových šetřeních teoreticky i prakticky pojednává, aby se zjišťování statistických aspektů reprezentativity

(9) Ve velkých institucích, které pravidelně provádějí společenskovední výzkumy či jiná výběrová šetření, vznikají samostatné útvary, které mají za úkol pouze připravovat výběrová uspořádání pro jednotlivé projekty a provádějí i konkrétní výběry jednotek posledního stupně uspořádání. Takováto soustředěná práce vede po několika letech k zajištění reprezentativity

na nejvyšším možném stupni a postupně též k neustále ekonomičtějším a přesnějším uspořádáním. Pravidelný sběr metodologické informace z výzkumů a o výzkumech pak vede i k optimalizaci jednotlivých úloh, neboť obsahová náplň úlohy určuje typ variability, který – je-li znám – může být ve výběrovém uspořádání reflektován.

mohlo provádět profesionálně(9) a správně. Nerespektování a podceňování jednotlivých součástí vede ve svých důsledcích k velmi nepříjemným závěrům.

Literatura

- Cochran, W. G.: *Sampling Techniques*. New York, John Wiley & Sons 1953.
Hájek, J.: *Teorie pravděpodobnostního výběru s aplikacemi na výběrová šetření*. Praha, NČSAV 1960.
Hansen, M. H. — Hurwitz, W. N. — Madow, W. G.: *Sample Survey Methods and Theory, Vol. I, Vol. II*. New York, John Wiley & Sons 1953.
Kish, L.: *Survey Sampling*. New York, John Wiley & Sons 1965.
Řehák, J.: *Poznámky k analýze sociologických dat*. Praha, Sociologický časopis 4/1971; s. 425—434.
Šljapentoch, V. E.: *Problemy reprezentativnosti sociologičeskoj informacii*. Moskva, Statistika 1976.
Yates, F.: *Vyboročnyj metod v perepisjach i obsledovanijach*. Moskva, Statistika 1965.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Ржегак Я.: К понятию «репрезентативность» в социологических исследованиях

В статье ключевым понятием является «репрезентативность» выборочных исследований. Это понятие является предметом дискуссии в семи частях работы:

1. Отношение выборочной и основной совокупности данных
2. Выборочный подход и выборочная совокупность данных
3. Определение понятия «репрезентативность»
4. Два основных показателя репрезентативности: неопределенность оценки и смещение
5. Типы выборки и их репрезентативность
6. Проверка репрезентативности
7. Репрезентативность с учетом нескольких популяций

В работе проанализированы различные аспекты репрезентативности:

- с точки зрения содержания;
- с учетом социологической задачи;
- с учетом покрытия инструмента;
- с учетом типа статистических свойств;
- степень покрытия целевой популяции.

Репрезентативность распространяется на оба звена выбора, на выборочный план и на совокупность данных (реализацию выбора), которые нельзя отделить друг от друга. Она определяется как отношение выборочных данных и целевой популяции: «Репрезентативностью является степень перенесения информации, содержащейся в выборочных данных, на целевую популяцию или ее выборочную часть. Посредником в этом обобщении является статистическая модель выборочной организации и знание отклонения предполагаемой модели от ее реализации. Охватывает степень покрытия роли с точки зрения содержания (количество и роль тех знаков, информация которых обобщима), степень покрытия статистических свойств данных (свойства статистических измерений, дистрибуции и общей структуры данных) и масштаб покрытия популяции (включение всех типов единиц популяции в выборку). Это — степень регистрации популяционной изменчивости размещения всех переменных величин исследовательского инструмента с помощью данной, реализованной выборки и данной модели выборочного плана.»

Операционализация понятия «репрезентативность» проводится посредством двух основных статистических указателей точности: неопределенность оценки (стандартная ошибка оценки) и смещение. В статье обсуждаются источники обоих этих аспектов и возможности того, как их преодолевать.

Вкратце приведен список методов проверки репрезентативности и проблематика репрезентативности нескольких целевых популяций путем одного варианта выборочного плана.

Отдельные понятия и аспекты документированы и иллюстрированы посредством примеров конкретной практики социологических исследований.

Summary

J. Řehák: The Concept of Representativity in Sociological Research

The paper deals with the representativity of sampling surveys. The concept is discussed in seven parts of the paper:

1. Relation between the target population and the sample
2. Sample design and the sample
3. Definition of the concept of "representativity"
4. Two basic indicators of representativity: uncertainty of the estimate and bias
5. Types of sampling and their representativity
6. The checking representativity
7. Representativity with respect to several target populations

Various aspects of the concept are analyzed:

- conceptual representativity
- with respect to the given research task
- with respect to the coverage of research instrument
- with respect to the type of statistical properties investigated
- degree of coverage of the target population

Representativity is related to both components of sampling: sample design and the sample (collection of the data, realization of the sample design) that cannot be separated. It is defined as relation between the sample and the target population. "Representativity is a degree of generalizability (transferability) of information contained in the sample on the target population or its given part; the generalizability is conditioned by the statistical model of sample design and by the knowledge of the discrepancies between the model and its empirical realization. It involves the degree of content-coverage of the research task (number and role of variables whose information is generalizable), the degree of coverage of statistical properties of collected data (properties of statistical measures, distributions and whole structure of data) and the coverage of the target population (the inclusion of all the unit types of target population into the sample). It is the degree of coverage of the overall populational variability which concerns all the variables contained in research instrumentation by the given sample and its model (sample design).

Operationalization of the concept is made with the help of two basic statistical indicators of precision: uncertainty of the estimate and its bias.

The paper discusses sources of these two aspects and also the ways to overcome them.

The basic types of sampling: probabilistic, quota and purposive sampling are evaluated with respect to the representativity. The list of methods for checking representativity is shortly introduced as well as the problem (frequent in practice) of representing several target populations by one sample.

The concepts of the paper are documented and illustrated by examples taken from social surveys and from practical field work.

Výzkum předpokladů stabilizace pracovníků dělnických profesí v národním podniku Technoplast Chropyně

JAROSLAV ČIHOVSKÝ
MILAN SCHNEIDER
KAREL VÍTEK
Filozofická fakulta UP, Olomouc

Sociální plánování představuje jednu z nejzávažnějších oblastí praktické realizace výsledků společenských věd a je základem vědeckého řízení. Sociální analýzy usku- tečňované pro účely sociálního plánování prokazují svůj praktický význam a efek- tivnost. Hodnotu konkrétních sociologických výzkumů lze měřit tím, nakolik slouží potřebám sociálního plánování a řízení.

V současné etapě vývoje naší socialistické společnosti, při momentálně nevýhodné pasivní bilanci pracovních sil je závažným úkolem komplexní socialistické raciona- lizace řešit sociální aspekty pracovního procesu, tj. usilovat o vytváření těch nej- optimálnějších pracovních a sociálních podmínek v závodech a podnicích. Na plnění tohoto úkolu se programově podílí katedra aplikované sociologie filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Mezi nejvýznamnější výzkumy, které kolektiv této katedry v poslední době uskutečnil, patří podrobná analýza předpokladů stabi- lizace pracovníků dělnických profesí n. p. Technoplast Chropyně.

Technoplast Chropyně patří k předním zpracovatelům a výrobcům plastických hmot nejen v ČSSR, ale i v Evropě. Výrobky podniku slouží ve stavebnictví, v auto- mobilovém i spotřebním průmyslu, jako obaloviny v potravinářství, dále v oděvním i v obuvnickém průmyslu i v našich domácnostech.

Podnik byl založen v roce 1949 a základem pro jeho rozvoj se staly prostory zruše- ného cukrovaru. Nenavazoval tedy na žádnou tradiční výrobu, a tím byly také určeny počáteční pracovní podmínky. Teprve postupné rozšiřování a nová výstavba provozních budov umožnily, že se n. p. Technoplast zařadil po bok moderních vý- robců plastických hmot.

V současné době je vlastní růst výroby zabezpečován převážně růstem produkti- vity práce, takže roční produktivita práce na pracovníka dosahuje částky vyšší než 530 000 Kčs. Podnik svým současným objemem výroby tvoří celkem 29 % objemu výroby okresu. Tím je také dán jeho sociálně ekonomický význam.

Chropyně je dnes městem s přibližně 5000 obyvateli v okrese Kroměříž v Jiho- moravském kraji. Je položena v nížinné oblasti Hané, typické intenzivní zeměděls- kou velkovýrobou. Město je vzdáleno asi 7 km severně od Kroměříže.

Zejména blízkost Přerova, který je největším průmyslovým centrem této oblasti se silným strojírenským a chemickým průmyslem, způsobuje značné potíže při náboru pracovních sil pro n. p. Technoplast a má negativní vliv na proces stabilizace jeho pracovníků. Částečnou představu o horizontální mobilitě v podniku poskytuje tento údaj: v období let 1971—1975 bylo do podniku přijato celkem 3749 pracov- níků, propuštěno bylo celkem 3145 pracovníků. Tato značná mobilita sice odpovídá celkovému růstu zaměstnanosti, zvláště vzhledem k rostoucí směnnosti, může však být způsobena i některými negativními jevy v podniku. Snaha vytvořit stabilizo- vaný kádr zaměstnanců a zájem poznat faktory, které ke stabilizaci pracovníků vedou, přispěly k rozhodnutí podnikového vedení provést sociologický výzkum.

Jeho realizací byl pověřen kolektiv katedry aplikované sociologie filozofické fakulty UP. Úkolem bylo shromáždit takové poznatky, které by svou kvalitou i rozsahem napomohly k hlubšímu poznání problematiky stabilizace pracovních sil, k poznání vývojových tendencí a potřeb pracovníků podniku, a konečně i k odhalení zdrojů pro jejich uspokojování. Výsledky výzkumu měly sloužit zdokonalení a hlubšímu propracování komplexního programu péče o pracovníky, vypracovaného na léta 1976–1980.

Výzkum byl proveden dotazníkovou metodou, doplněnou analýzou statistických dat a studiem podnikových dokumentů.

Základním cílem šetření bylo:

1. zjistit základní podmínky a předpoklady pro stabilizaci pracovníků dělnických profesí,
2. zjistit u jednotlivých sledovaných skupin pracovníků stupeň identifikace s podnikem, bydlištěm a s podmínkami života v bydlišti,
3. na základě provedeného rozboru situace navrhnout soubor sociotechnických opatření, jejichž realizace by měla přispět ke stabilizaci pracovních sil.

Výchozí hypotézou výzkumu byla teze, že nejvýznamnějším stabilizačním faktorem je spokojenost pracovníků. Spokojenost byla přitom chápána jako složitý multifaktorový jev dynamického charakteru, proměnlivý v intenzitě i v čase. Na vytváření celkové spokojenosti se totiž podílejí jak faktory vnitropodnikové (faktory vnitřního sociálního klimatu), tak i faktory mimopodnikové (faktory vnějšího sociálního klimatu).

Z vnitropodnikových faktorů byly považovány za nejdůležitější tyto:

1. vztah pracovníků k závodu a k práci;
2. prestiž závodu a zaměstnání;
3. horizontální interpersonální vztahy;
4. vertikální interpersonální vztahy;
5. úroveň organizace a řízení podniku;
6. úroveň péče o pracující;
7. pracovní prostředí;
8. možnost uplatnění a zvyšování kvalifikace.

Z faktorů mimopodnikových byly sledovány:

1. byty a bydlení;
2. kvalita služeb a obchodní síť v místě bydliště;
3. některé faktory životního způsobu.

Reprezentativnost zkoumané populace byla zajištěna tím, že do výzkumu byly zahrnuty všechny v podniku existující směny a ve dnech výzkumu vyplňovali dotazníky všichni příslušníci dělnických profesí, kteří byli přítomni na jednotlivých pracovištích. Vlastní šetření se uskutečnilo v únoru 1977, bylo získáno 1163 řádně vyplněných dotazníků. Mezi respondenty bylo 59,3 % mužů a 40,7 % žen (skutečná struktura zaměstnanců podle pohlaví je 60,5 % mužů a 39,5 % žen). Výzkumný soubor se tedy svou strukturou téměř shodoval se strukturou skutečnou. Potvrdila to nejen struktura podle pohlaví respondentů, ale také struktura podle příslušnosti k rozhodujícím pracovištím podniku.

Testování hypotéz bylo prováděno χ^2 testem, síla zjištěné závislosti byla měřena pomocí koeficientu kontingence C_{norm} .

K některým konkrétním výsledkům výzkumu:

1. *Vztah k závodu a k práci*

Bylo zjištěno, že blízkost zaměstnání a zajímavá práce patří k nejdůležitějším motivům vstupu do zaměstnání v podniku. Index celkové spokojenosti s prací není pro podnik příliš příznivý. Jen asi 25 % dotázaných je se svou prací plně identifikováno a také jejich vztah k podniku je dobrý. (Jde většinou o respondenty starší 40ti let.)

Nadpoloviční většina zaměstnanců (51,4 %) však vypověděla, že více či méně uvažuje o odchodu z podniku. Tuto skupinu je možno rozdělit na dvě podskupiny. Četnější z nich (37,6 %) o odchodu z podniku uvažuje — označili jsme ji za skupinu potenciálních fluktuantů; druhá podskupina (13,8 %) je již rozhodnuta a z podniku odejde (aktuální fluktuantí).

Při třídění druhého stupně byla zjištěna významná závislost těchto postojů na pohlaví, věku a rodinném stavu pracovníků. Analýza podle rodinného stavu dotázaných ukázala, že k nejméně stabilizovaným patří svobodní zaměstnanci, mezi nimiž je většina mužů. V této skupině bylo zjištěno 25,4 % aktuálních fluktuantů a 35,9 % potenciálních fluktuantů. Jen 17,5 % lidí z této kategorie je možno považovat za plně stabilizované. Ve skupině ženatých a vdaných bylo zjištěno 10 % aktuálních fluktuantů a 31,9 % plně stabilizovaných zaměstnanců.

Rozbor podle věku respondentů přinesl tyto výsledky: K nejméně stabilizovaným patří kategorie nejmladších pracovníků od 15 do 20 let. Mezi nimi je celkem 33,9 % aktuálních fluktuantů a pouze 17,5 % stabilizovaných pracovníků. V kategorii 21 až 25 let je aktuálních fluktuantů 23 %, plně stabilizovaných pracovníků jen 15,5 %. S rostoucím věkem ubývá aktuálních i potenciálních fluktuantů a stabilizace se zvyšuje.

Jak ukázal další rozbor, je vysoké procento aktuální i potenciální fluktuace v podniku ovlivněno jednak relativně nízkými příjmy (33,4 % pracovníků podniku se domnívá, že nízké příjmy jsou hlavní příčinou odchodů lidí z podniku), jednak poměrným dostatkem vhodných pracovních příležitostí v nejbližším okolí (chemický a strojírenský průmysl). Celkem 35,3 % zaměstnanců uvedlo, že v okolí je dostatek vhodných pracovních příležitostí. Podrobnější rozbor upozornil na existenci významného rozdílu mezi míněním mužů a žen. Dostatek vhodných pracovních příležitostí v nejbližším okolí totiž konstatuje celkem 41,8 % mužů, ale jen 29,3 % žen. Stejně významný je rozdíl v mínění jednotlivých kategorií zaměstnanců podle dosaženého stupně kvalifikace. Mezi vyučenými vidí dostatek příležitostí celkem 42,3 % dotázaných, mezi zaučenými jen 26,9 % dotázaných.

Podnik tedy stojí před problémem, jak stabilizovat především muže do 30 let, kteří jsou vyučení v oboru.

2. *Prestiž závodu a zaměstnání*

Před vstupem do zaměstnání hodnotila nadpoloviční většina zaměstnanců podnik pozitivně, negativně hodnotila podnik pouze zanedbatelná menšina. Po určité době práce v podniku však pozitivních hodnocení ubývá a vnitřní prestiž podniku není příliš vysoký. Přispívá k tomu zejména názor, že pracovníci stejného pracovního zařazení jsou jinde lépe placeni, významnou roli hraje i nespokojenost s jednáním mistrů a nespokojenost s možnostmi kulturního a společenského života v místě.

3. *Horizontální a vertikální interpersonální vztahy*

Otázky horizontálních interpersonálních vztahů hrají velmi závažnou roli jako významný stabilizační faktor v komplexu celkové spokojenosti s prací a v práci. Zejména ve své pozitivní poloze často paralyzují celou řadu dílčích nespokojeností. Dobré, soudružské, přátelské a upřímné vztahy mezi spolupracovníky uvnitř pracovních kolektivů zpravidla pozitivně ovlivňují názory na prestiž kolektivu a podniku,

mají pozitivní vliv na růst produktivity práce a na celý stabilizační a identifikační proces.

Na základě předběžné analýzy byla vyslovena hypotéza, že mezilidské vztahy v jednotlivých pracovních skupinách a na jednotlivých pracovištích jsou na dobré úrovni, a to jak v horizontální, tak i vertikální rovině.

Hypotéza se potvrdila a výzkumem bylo zjištěno, že téměř tři čtvrtiny zaměstnanců (72,1 %) se ve svém pracovním kolektivu cítí dobře a že téměř stejný počet pracovníků (68,2 %) označuje přátelské a dobré vztahy v kolektivu za převažující. Podrobnější rozbor problematiky pak potvrdil, že ti zaměstnanci, kteří se ve svém pracovním kolektivu cítí dobře, patří statisticky významně častěji mezi stabilizované pracovníky a jsou také statisticky významně častěji celkově spokojeni s vykonávanou prací. Stejně tak zaměstnanci, kteří přátelské vztahy v kolektivu označují za převažující, jsou statisticky významně stabilizovanějšími pracovníky.

Tato situace je zřejmě ovlivněna tím, že většina zaměstnanců je z vesnice či z malého města, všichni se vzájemně dobře znají, jsou mezi nimi upřímné, přátelské, sousedské vztahy. Proto se většina pracovníků zřejmě cítí v pracovním kolektivu dobře, je zde i silnější sociální kontrola a větší identifikace s pracovní skupinou.

Pokud jde o vertikální interpersonální vztahy, pak asi 60 % vedoucích (mistrů) odpovídá požadavkům, které naše společnost na dobré vedoucí pracovníky klade. Kolem 15 % vedoucích má však podle mínění zaměstnanců závažné nedostatky. Projevují se především v zanedbávání podnětů a připomínek pracujících, v hrubém a nespravedlivém jednání, v nepřístupnosti a ve zjevném nadřezování oblíbeněm. Potvrdilo se, že v kolektivech, kde vedoucí je svým spolupracovníkům vzorem, je většina zaměstnanců plně spokojena se svou prací, cítí se dobře ve svém kolektivu a rozhodně neuvažuje o odchodu z podniku.

4. Úroveň organizace a řízení podniku

Asi 1/3 dotázaných hodnotí organizaci práce jako dobrou, celá 1/4 ji však hodnotí negativně. Ženy a zaučení pracovníci hodnotí organizaci práce významně pozitivněji než muži a než vyučení pracovníci. Podle vyjádření pracovníků uplatňují vedoucí většinou liberální nebo demokratický styl řízení.

Potvrdilo se, že tam, kde je uplatňován demokratický styl řízení, jsou pracovní kolektivy statisticky významně stabilizovanější. Demokraticky řízené kolektivy jsou také celkově spokojenější s vykonávanou prací a jejich příslušníci se v kolektivu dobře cítí.

5. Úroveň péče o pracující

V této oblasti existují v podniku velké rezervy. Byla zjištěna značná nespokojenost s úrovní sociálních zařízení (šatny, sprchy, klobouky), nepříliš uspokojivý je stav na úseku závodního stravování (požadavek zabezpečení teplé stravy pro vícesměnné provozy ve druhých a zejména třetích směnách, zlepšení kvality jídel, řešení nevyhovujícího umístění jídelny apod.), více než 40 % dotázaných vyjádřilo nespokojenost s možnostmi umístění dětí v jeslích a v mateřských školách.

Také péče o zaměstnané ženy není uspokojivá. Byl kritizován nedostatek vhodných jednosměnných pracovních příležitostí pro matky s malými dětmi, objevily se určité výhrady ke zdravotnické péči, k vícesměnným provozům pro ženy apod.

Pozitivně byla hodnocena doprava do zaměstnání a poskytování sociálních výhod (podnikové půjčky, rekreace dětí a dospělých, lázeňská péče, odměny k životním jubileím).

6. Pracovní prostředí

V souvislosti s výzkumem vlivu pracovního prostředí na celkovou spokojenost zaměstnanců byla přijata tato hypotéza: „V podniku existuje určitá nespokojenost

s fyzikálně chemickými vlastnostmi pracovního prostředí a v souvislosti s tím lze očekávat i určité obavy zaměstnanců o vlastní zdravotní stav.“

Výzkum potvrdil, že pracovní prostředí v podniku má celou řadu negativních vlastností, jejichž působení zaměstnanci posuzují jako škodlivé pro své zdraví. Přes 2/5 zaměstnanců (43 %) se domnívá, že v průběhu jejich zaměstnání v podniku došlo ke zhoršení jejich zdravotního stavu, a to právě vlivem nepříznivých vlastností pracovního prostředí. Ukázalo se, že *negativní vlastnosti pracovního prostředí jsou jednou z hlavních příčin nespokojenosti zaměstnanců a přispívají také k jejich nízké stabilitě.*

Mezi respondenty, kteří uvažují o tom, že z podniku odejdou, popřípadě se již tak rozhodli, je celkem 68,3 % těch, kteří jsou přesvědčeni, že špatné pracovní prostředí určitě zhoršilo jejich zdravotní stav. V nepříznivých vlastnostech pracovního prostředí lze tedy hledat jeden z hlavních důvodů malé identifikace některých zaměstnanců nejen s prací, ale i s podnikem samým.

7. Možnost uplatnění a zvyšování kvalifikace

Více než 50 % zaměstnanců se domnívá, že v podniku existují možnosti pro zvyšování kvalifikace, opačného názoru je pouze 15 % dotázaných. Celkem 45,3 % pracovníků se vyjádřilo, že podnik má o růst kvalifikace zaměstnanců zájem a poskytuje v tomto směru i dostatek možností. V tomto smyslu se negativně vyjádřilo 21,9 % zaměstnanců. Podrobnější analýza ukázala, že i v oblasti zvyšování kvalifikace existují v n. p. Technoplast značné rezervy, jejichž využitím by spokojenost zaměstnanců, a tím i jejich žádoucí stabilizovanost mohla podstatně stoupnout.

8. Byty a bydlení

Celkem 3/4 dotázaných zaměstnanců jsou spokojeny se současným bydlením, 1/5 dotázaných hodlá uplatnit nebo již uplatnila svůj nárok na podnikový byt. Vzhledem k rozsáhlé bytové výstavbě, kterou podnik průběžně realizuje, nepředstavuje otázka bytů a bydlení zaměstnanců ožehavý problém, který by bylo možno považovat za disstabilizační faktor. Mezi dosud nespokojenými zájemci o podnikový byt patří více než polovina k nejmladším věkovým kategoriím.

9. Kvalita služeb a obchodní sítě v místě bydliště

Většina zaměstnanců podniku bydlí přímo v Chropyni nebo v některé z blízkých vesnic. Hodnocení se proto týkalo především situace v Chropyni samé. Nepříznivé bylo hodnoceno zejména zásobování masem a uzeninami a dále zásobování ovocem a zeleninou. Značné byly i výhrady k možnostem a kvalitě poskytovaných služeb. Nápravy bude možné pravděpodobně dosáhnout jen jednáním podnikových orgánů s představiteli obchodu a městského národního výboru. Nedostatky v této oblasti jsou totiž pro stabilizaci pracovních sil vážným nebezpečím.

Pokud jde o spokojenost zaměstnanců s umístováním dětí v předškolních zařízeních, bylo zjištěno, že není příliš velká. Přes 40 % zaměstnanců se vyjádřilo, že existuje nedostatek míst jak v jeslích, tak v mateřských školách. Ukázalo se rovněž, že tato nespokojenost ovlivňuje i flukuační úmysly pracovníků podniku. Ti zaměstnanci, kteří uvažují o odchodu z podniku, uvedli zároveň v 50 % případů, že nemají pro své dítě místo v jeslích či mateřské škole.

10. Životní způsob

Rodinná sféra a osobní problémy dělníků mohou nepřímo ovlivňovat a někdy i přímo narušovat jejich pracovní výkon, zájem o práci a o setrvání v dosavadním zaměstnání.

Cílem výzkumu proto bylo co nejlépe poznat i rodinné zázemí dělníků jakožto důležitou složku osobní spokojenosti a na základě shromážděného faktografického ma-

teriálu stimulovat vedení podniku tak, aby se zajímalo o osobní starosti svých zaměstnanců a snažilo se jim v mezích možností pomoci.

Mezi respondenty převažuje spokojenost s rodinným zázemím (téměř 2/3 respondentů jsou plně spokojeny). Část pracovníků (29,9 %) má k němu výhrady. Necelých 5 % dotázaných konstatovalo, že jejich rodinné zázemí vůbec nesplňuje představy, které si o něm vytvořili, ani očekávání, která do něho vkládali. Polovina z nich pak uvažuje o rozvodu.

V tomto problémovém okruhu dospěl výzkum k některým zajímavým zjištěním, která umožňují uvažovat o konkrétních opatřeních, pokud jde o pomoc zaměstnancům ze strany vedení podniku. Ukázalo se například, že úroveň výchovy dětí a zejména určité výchovné problémy se negativně promítají do vlastního hodnocení rodinného zázemí. Bylo zjištěno, že problémy pramenící z konfliktu role matky a pracovnice jsou zvláště naléhavé u vdaných žen ve věkových kategoriích 26—45 let. Ženy očekávají výraznější pomoc i od svého mateřského podniku (například rozšíření předškolních dětských zařízení, zlepšení možností nákupu v závodních kantýnách). Výzkum naznačil, že zatím jen velmi málo pracovníků nalézá ve svém pracovním kolektivu odezvu na své osobní a rodinné problémy a že stále ještě přetrvává tabuizace rodinného života u dosti velké části veřejnosti. Při zjišťování stupně celkové životní spokojenosti se objevily takové záporné faktory, jako je osamělost, nestabilizovaný, přechodný partnerský vztah, dále nespokojenost s prací, s výchovou dětí, časté požívání alkoholických nápojů či silné kuřáctví. Získané poznatky lze využít i ve výchovné činnosti v odborových a svazáckých organizacích.

Mnoho zajímavého přinesla ta část výzkumu, jež se týká vztahu k alkoholu. U tohoto vztahu se projevila určitá závislost na výši platu: zatímco z pracovníků se základním vzděláním — nekvalifikovaných — abstinuje téměř třetina, u ostatních, s vyšší kvalifikací a s vyššími platovými možnostmi, činí podíl abstinentů jen 11 až 15 %; úměrně se stoupajícím platem klesá frekvence odpovědi „nikdy nepiji alkoholické nápoje“, a naopak stoupá počet konzumentů. Současně s tím, jak se zvyšuje množství požívaného alkoholu, zvyšuje se i podíl těch, kteří jsou celkově ve svém životě nespokojeni (23,1 % nespokojených mezi těmi, kteří požívají alkohol denně). Tato zjištění se musí promítnout v oblasti ochrany práce i v oblasti osvěty.

Rovněž výsledky týkající se kouření přinesly podněty pro další konkrétní postup, zvláště mezi mladými zaměstnanci.

Výzkumný tým byl veden snahou dát vedení n. p. Technoplast do rukou materiál, který se může stát východiskem zcela konkrétního postupu při zlepšování pracovních a životních podmínek zaměstnanců. Proto také obsáhla výzkumná zpráva nejen globálně popisovala situaci v podniku, ale rozlišovala mezi jednotlivými pracovišti a ukazovala diferencovaně, kde je zvláště důležité činit nezbytná opatření. Vyplnuly z ní rovněž závěry, pokud jde o prioritní úkoly, jež je třeba řešit naléhavě na všech pracovištích v zájmu stabilizace pracovníků celého podniku.

Výzkumná zpráva byla projednána technickým vedením, CZV KSČ a ZV ROH n. p. Technoplast. Byla ustavena pracovní komise, jejímž předsedou se stal náměstek pro kádrovou a personální práci a jejímiž členy byli rovněž zástupci CZV KSČ a ZV ROH. Tato pracovní komise posoudila návrhy výzkumného týmu na socio-technická opatření, která vyplynula z výsledků výzkumné akce. Výsledkem práce komise byl návrh, aby jednotlivé problémy, na něž výzkum upozornil, byly řešeny ve dvou etapách:

1. etapa — všechny náměty a návrhy, které se týkají aktuálních problémů a které je možno rozpracovat do podoby konkrétních opatření, využít k přeprocování a upřesnění komplexního programu péče o pracovníky na období 1978—1980.

2. etapa — problémy a náměty, které zatím nebylo možno z jakýchkoli důvodů rozpracovat do konkrétních opatření, budou předmětem další analýzy a bude k nim přihlédnuto při rozpracovávání koncepce dalšího rozvoje podniku a kolektivu jeho pracovníků.

K opatřením, která budou realizována v průběhu první etapy již v roce 1978 patří například úkol vypracovat koncepci vedlejších výrobních programů, které zajistí dostatek pracovních příležitostí pro ženy, zejména v jednosměnném provozu. Toto opatření má podniku pomoci rozhodující měrou ovlivnit i stabilizaci mužské pracovní síly pro vícesměnné a nepřetržité provozy. V rodinách, kde bude podnikem zaměstnána i žena, je předpoklad, že muž nebude mít zájem měnit zaměstnání a podnik, zejména obývá-li navíc podnikový byt. Bylo stanoveno vytvořit do 30. 6. 1978 celkem 150 vhodných pracovních příležitostí především pro matky s malými dětmi.

Významným je také opatření ukládající vypracovat program mzdového vývoje v souladu se závěry sociologického šetření. Půjde zejména o ovlivnění vývoje průměrných výdělků v návaznosti na diferenciaci uvnitř VHJ a v rámci srovnatelných podniků v okrese Kroměříž.

Pozornost je dále věnována otázkám pracovního prostředí (odstranění rizikových pracovišť, zlepšení podmínek pracovního prostředí, zlepšování péče o zdraví pracujících apod.).

Pro uspokojování zájmu pracovníků o zvyšování kvalifikace a pro celkové zlepšení kvalifikační struktury kolektivu pracujících budou podnikem organizovány dálkové kursy výučního listu a přípravné kursy ke kvalifikačním zkouškám pro zvýšení osobní třídy. Mladým talentovaným dělníkům bude umožňováno studium na státních školách.

Vyšší úroveň řídicích kádrů bude trvale zabezpečována prostřednictvím účelového doškolování a odborných seminářů. Zvláštní pozornost bude věnována těm vedoucím (mistrům), kteří mají podle výsledků výzkumu na svých pracovištích problémy.

Stabilizace mladých pracovníků předpokládá rozvoj bytové výstavby. V této souvislosti plánuje podnik na období sedmé pětiletky výstavbu dalších 350 bytových jednotek.

V roce 1978 přispěje podnik 3,5 milióny Kčs do sdružených prostředků a umožní tak dokončit výstavbu mateřské školy s kapacitou 120 míst. Do roku 1980 pak bude vybudována další mateřská škola se stejnou kapacitou.

Na základě existující dohody o spolupráci mezi orgány n. p. Technoplast a MěstNV v Chropyni bude řešen i problém zkvalitnění obchodní sítě a zásobování vůbec.

* * *

Výzkum provedený zkušeným týmem sociologů v úzké součinnosti s vedením podniku a za plného pochopení všech zaměstnanců byl hodnocen jako užitečný příspěvek k systematickému řešení úkolů na úseku sociálního plánování v n. p. Technoplast Chropyně.

Přestože uběhla poměrně krátká doba, pocituje již podnik příznivé důsledky aplikace závěrů výzkumu. Při jejich využití se podařilo jen v závěru roku 1977 dosáhnout zrušení výpovědi u 21 pracovníků.

O tom, že vzbudil skutečně velký zájem nejen u vedení podniku, stranických a odborových orgánů, ale i mezi zaměstnanci podniku, svědčí dotazy a diskusní příspěvky na členských i veřejných schůzích strany, na členských schůzích odborových úseků, zejména pak probuzené vědomí pracovníků, že mají možnost podílet se svými názory a připomínkami, tlumočenými tentokrát prostřednictvím sociologického výzkumu, na řízení svého podniku.

Autorský kolektiv z katedry aplikované sociologie filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci považuje výzkum za výraz spojení teorie s praxí a za svůj skromný příspěvek k realizaci závěrů XV. sjezdu KSČ.

Josef Hrabě: Armády soudobého imperialismu

Praha, Naše vojsko 1977, 152 s.

Je záslužným činem nakladatelství *Naše vojsko* v Praze, že vydalo v edici *Štít* původní sociologickou práci J. Hraběte *Armády soudobého imperialismu*.

Autor právem považuje ozbrojené násilí za jeden z významných prostředků politiky soudobého imperialismu, jehož institucionálním vyjádřením jsou ozbrojené síly. Přestože z hlediska dějinného vývoje jsou anachronismem, představují reálnou a velmi nebezpečnou sílu, která trvale ohrožuje nejen mír a bezpečnost národů socialistických zemí a všech pracujících, ale koneckonců i existenci lidského rodu a veškerého života na naší planetě.

Nezbytným předpokladem vítězství nad silami světové reakce je poznávání jejich možností a prostředků cílevědomým úsilím různých oborů společenských věd. Také marxisticko-leninská sociologie vytyčuje řadu otázek, jejichž zodpovězení je užitečné pro poznávání potencionálního protivníka. Za nejzávažnější otázky považuje autor tyto: poznání sociální podstaty, struktury a sociálních funkcí ozbrojených sil soudobého imperialismu, studium a zobecnění podstatných charakteristik buržoazního důstojnického sboru, zvláštností sociální organizace imperialistických armád a v neposlední řadě poznávání hlavních souvislostí utváření vztahů mezi ozbrojenými silami a společností. Nedílnou součástí řešení těchto otázek je principiální marxisticko-leninská kritika buržoazní sociologie vojenství, jejích funkcí, teoretických a metodologických východisek a principů a cílevědomá, systematická a kritická práce s fakty.

Práce je rozčleněna do jedenácti kapitol.

V první kapitole, *Obecná východiska sociologické analýzy armád soudobého imperialismu*, se autor zabývá základními teoretickými a metodologickými otázkami sociologického přístupu k tématu. Podrobuje kritice ahistorismus a netřídní přístup buržoazní sociologie ke vzniku a existenci stálých armád. Zásluhou V. I. Lenina byly v nových historických podmínkách rozvinuty myšlenky materialistického pojetí dějin o těsné závislosti válek a armád na charakteru společenskoekonomické formace, myšlenky o vzájemné podmíněnosti ekonomiky, politiky a vojenství.

Materialistické pojetí dějin prokázalo na základě analýzy historie vojenství, že tato oblast se rozvíjí podle stejných přírodně historických zákonů jako vývoj celé společnosti. Ve válkách a armádách se zrcadlí obraz zákonitostí společenského života, stupeň rozvoje jejich výrobních sil, charakter výrobních vztahů, včetně sociálních rozporů a konfliktů společnosti v dané etapě jejího vývoje.

Leninovu analýzu imperialismu, zdůraznění politického profilu imperialismu jako „tendence k násilí a reakci vůbec“ potvrzuje celý dosavadní vývoj. Novým jevem je, že ozbrojené síly imperialistických států se z role pouhého nástroje politiky postupně staly výrazným aktérem tvorby politických rozhodnutí. Prohlubování základního rozporu současné epochy a příznak zániku imperialismu vyvolávají naději a úsilí sil světové reakce zvrátit pomocí ozbrojených sil dosavadní historický vývoj lidstva.

Druhá kapitola, *Globální strategie soudobého imperialismu a jeho ozbrojené síly*, ukazuje roli ozbrojených sil imperialismu v širším kontextu probíhajícího třídního boje mezi socialismem a kapitalismem ve světovém měřítku. Hlavním posláním této globální strategie je znovu získat ekonomickou, politickou, ideologickou a vojenskou kontrolu nad revolučními i kontrarevolučními procesy ve světě s cílem zvrátit zákonitý vývoj lidstva k socialismu. Vedoucí úlohu v koncipování a realizaci globální strategie hrají USA. Protisovětská, kontrarevoluční strategie je realizována prostřednictvím soustavy ekonomických, politických, ideologických a vojenských opatření.

Fakty uváděné v této kapitole ukazují, že globální strategie soudobého imperialismu musí nutně a objektivně být jedním z východisek vojenské politiky socialistického společenství i vojenské politiky naší strany. Nejen to. Její znalost je předpokladem hlubšího zamyšlení a pochopení požadavků, které klade členství v koalici na naší zemi a její ozbrojené síly.

Třetí kapitola, *Úkoly a funkce buržoazních ozbrojených sil*, je věnována zejména změnám v obsahu a cílovém zaměření funkcí buržoazních ozbrojených sil. Tendence k politické reakci, ozbrojenému násilí a válkám se v buržoazních armádách projevovala již v minulosti. V jednotlivých případech sice může dojít k aktivizaci obranné funkce buržoazních ozbrojených sil, dokonce může dojít k dočasnému sblížení zájmů pracujících se zájmy vykořisťovatelských tříd. Avšak typické pro buržoazní armády v celé dosavadní historii je, že „obránná funkce je v příkrém rozporu s podstatou kapitalistické společensko-ekonomické formace (s. 33). Tato tendence k politické reakci a násilí v průběhu historického vývoje zejména po druhé světové válce dále zesílila, jak o tom přesvědčivě svědčí fakty, uváděné v tabulkách (č. 6, 7, 8) informujících o agresivních vojenských akcích hlavních imperialistických států v letech 1945–1973.

V závěru kapitoly uvádí autor na základě zobecnění tuto klasifikaci funkcí soudobých imperialistických armád: 1. ozbrojené síly působí jako mocenský nástroj a ozbrojená opora třídního panství monopolistické buržoazie i jako prostředek vzájemného boje mezi jednotlivými skupinami kapitalistů; 2. plní roli úderné síly kolonialismu a neokolonialismu, koloniální expanze i nástroje zachovávání a udržení koloniálního panství; 3. jsou prostředkem antikomunistické politiky soudobého imperialismu, kterou realizují: a) ve formě vojenských intervencí tam, kde již zvítězila dělnická třída, nebo tam, kde je ohroženo třídní panství buržoazie revolučním dělnickým hnutím; b) ve formě ozbrojeného násilí proti pokrokovým revolučním silám v jednotlivých kapitalistických státech; c) vojenskou podporou politické reakce v kapitalistických státech.

Čtvrtá kapitola, *Početní stavy buržoazních ozbrojených sil*, je věnována absolutním a relativním ukazatelům sociální pozice ozbrojených sil v sociální a ekonomické struktuře USA, Francie, Anglie a NSR. Autor přesvědčivě dokazuje, že sociální pozice ozbrojených sil a růst úlohy vojenského činitele v kapitalistické společnosti zdaleka není určen pouze početními stavy, nýbrž takovými relativními ukazateli, jako je ekonomická síla, vyjádřená množstvím a charakterem spotřebovaných výrobků, respektive úhrnem ekonomických a finančních prostředků, jimiž disponuje, společenskou prestiží a autoritou, charakterem hodnot a cílů, pro něž byla vytvořena a dalšími.

Pozoruhodné jsou ekonomické ukazatele stupně militarizace. Z nich vyplývá, že ozbrojené síly soudobého imperialismu představují největší, nejmasovější a najmocnější sociální organizaci svého druhu. Soustřeďují totiž více pracovních sil než jakýkoli jiný podnik a dokonce předčí i celá národohospodářská odvětví. V mocenské struktuře působí jako mohutná skupina sociálního nátlaku. Jsou největší a nejorganizovanější vzdělávací a výchovnou institucí, která ovlivňuje práci a život milionů lidí. „V sociální struktuře kapitalistických států neexistuje instituce, která by mohla v tomto směru soutěžit s ozbrojenými silami“ (s. 42).

Pátá kapitola, *Profesionalizace ozbrojených sil — výraz prohlubující se reakční podstaty soudobého buržoazního vojenství*, a šestá kapitola, *Důstojnický sbor — představitel zájmů a vykonavatel vůle monopolistické buržoazie*, spolu úzce souvisí.

Tendence k profesionalizaci buržoazních armád je univerzální a neustále sílí, neboť má z hlediska zájmů monopolního kapitálu četné výhody. Autor sleduje historii a odlišnosti vývoje profesionalizace v ozbrojených silách Velké Británie, USA, Francie a NSR a všimá si obtíží tohoto procesu. Těžkosti však nikterak neodrazují vládnoucí třídu od orientace na žoldnéřskou armádu věku vědeckotechnické revoluce. Monopolistická buržoazie je přesvědčena, že profesionální armáda je nejpevnější a nejspolehlivější oporou jejího třídního panství.

Všechny skutečnosti opravňují autora k hodnocení profesionalizace armády jako závažného sociálního a politického problému, který je reakcí buržoazie na prohlubující se sociální krizi soudobých ozbrojených sil imperialistických států.

Cíle profesionalizace se odrážejí v sociálních charakteristikách důstojnického sboru. Autor přesvědčivě vyvrací mýtus buržoazních sociologů, že složení důstojnického sboru odpovídá sociální struktuře společnosti. Například v ozbrojených silách USA se 95 % důstojníků rekrutuje z vrstev, které představují 5 %–6 % obyvatelstva v sociální struktuře, přičemž vyšší důstojníci se rekrutují z nejvlivnějších vrstev buržoazní společnosti. V některých armádách (především Velké Británie, Francie) se projevuje tendence ke vzniku uzavřené kasty v důsledku dědičného přenosu vojenského povolání.

Důsledný, promyšlený systém třídního výběru se projevuje i v politické a ideologické orientaci důstojnického sboru, která se vyznačuje konzervativními, reakčními

a vyhraněnými antikomunistickými názory. Tato orientace je výsledkem cílevědomě řízeného socializačního procesu ve vojenských akademiích. Historické zkušenosti svědčí o těsném sepětí důstojnického sboru buržoazních armád s fašismem. Je skutečností, že zrod a vývoj fašistických diktatur není vůbec možný bez účasti militaristických sil, disponujících prostředky ozbrojeného násilí. Tak promyšlený systém výběru, ideologické výchovy, tradicionalismu, politická orientace charakterizují třídní podstatu a skutečnost, že důstojnický sbor je spolehlivým představitelem zájmů a spolehlivým vykonavatelem vůle monopolistické buržoazie.

Sedmá kapitola, *Sociologická charakteristika buržoazní vojenské organizace*, je zaměřena na tři problémy, které profilují tuto oblast: obecnou charakteristiku buržoazní vojenské organizace, její stratifikační aspekty a sociálně organizační důsledky vědeckotechnické revoluce ve vojenství.

Sociologicky zajímavá je charakteristika stratifikačních procesů, rozporů a konfliktů soudobé buržoazní vojenské organizace. Základní rozpor kapitalistické společensko-ekonomické formace se promítá do struktury sociálních vztahů uvnitř buržoazní vojenské organizace a determinuje její rozvrstvení.

Řadu nových jevů v oblasti sociálně organizační struktury přináší vědeckotechnická revoluce ve vojenství. Její důsledky se projevují ve změnách struktury činností, v diferenciaci profesí u důstojnického sboru i mužstva, což je doprovázeno vznikem nových profesionálních skupin. Rostou nároky na řízení a koordinaci jednotlivých složek vojenské organizace, dochází k inflaci hodnoty, delegování odpovědnosti směrem dolů, jsou mobilizovány neformální komunikační sítě, dochází ke změnám v organizační i sociální kontrole atd. Tyto procesy kladou nové požadavky na principy řízení a velení, proces utváření kázně, výcvik a výchovu vojsk a vyúsťují v permanentní organizační krizi. Výzkumy prováděné v ozbrojených silách NSR, USA a Velké Británie dokazují, že v současné době v buržoazních ozbrojených silách narůstá počet potenciálních zdrojů sociálních rozporů a sociálního napětí. Autor provádí i klasifikaci sociálních konfliktů a dochází k závěru, že všechny působí na pozadí základního třídního rozporu mezi buržoazií a proletariátem, který prohlubuje jejich vliv na labilitu buržoazní vojenské organizace a staví vojenské autority před řadu neřešitelných dilemat.

V osmé kapitole, *Bojové motivace, postoje k vojenské službě a morálka*, autor analyzuje podstatu krizových jevů v těchto oblastech v ozbrojených silách USA, NSR a Francie.

Bojové motivace a morálka každé armády jsou těsně spjaty s charakterem sociálně ekonomického systému, kterému slouží. Jeden z hlavních problémů, na něž si stěžují buržoazní ideologové, je nedostatek kladných idejí a motivů. Do soustavy bojových motivací a morálky vojáků buržoazních armád se promítají důsledky celkové ekonomické, politické a morální krize buržoazní společnosti. Pokusy překonat krizi vnitřními reformami a pomocí arzenálu antikomunismu selhávají. Ukazuje se, že stále zřetelněji převažují materiální, tradiční a existenční stimuly vstupu do ozbrojených sil buržoazních států. Národní hodnoty, symboly a ideologické aspekty již nejsou hlavním zdrojem identifikace vojáků a motivací výkonu vojenského povolání. Východisko z krize vidí buržoazní odborníci v orientaci na profesionální armádu, totální manipulaci a donucení, které mají zabezpečit potřebnou sociální soudržnost buržoazních ozbrojených sil a překonat sociální a třídní konflikty.

V deváté kapitole, *Ideologická výchova v ozbrojených silách soudobého imperialismu*, ukazuje autor především na přehodnocení dříve opomíjené a podceňované ideologické výchovy vojáků, zejména v ozbrojených silách USA. Pozornost je věnována zvláštnostem ideologické výchovy v armádách USA, Francie, Velké Británie a NSR.

Docenění úlohy ideologické výchovy vojáků je výrazem přiznání rozhodující role lidského činitele v soudobé válce i vážné obavy z hlubinných procesů, které vyvěrají z všeobecné krize kapitalismu a projevují se v civilní společnosti i v ozbrojených silách. Přes dílčí odlišnosti v ideologické výchově vojáků jednotlivých armád její podstatou je vyhraněný antikomunismus a jeho zvláštní forma – antisovětiismus. Antisovětiismus je hlavní zbraní k ospravedlňování militarizace, vojenských provokací, válek, válečné psychózy, strategických i taktickooperačních záměrů a zdůvodňování dalších kol závodů ve zbrojení.

Úloha ozbrojených sil v sociální struktuře imperialistických států je název desáté kapitoly. Je rozdělena do dvou částí. V úvodní pojednává autor o růstu odporu

revolučních, demokratických a mírumilovných sil proti militarizaci uvnitř kapitalistických zemí. Ve druhé části dokládá na faktech hlavní směry úsilí a výsledky zvyšující se role ozbrojených sil v politické a sociální struktuře hlavních imperialistických států.

Nelze přehlížet, že v imperialistických státech existují určité sociální skupiny, které podporují militaristickou politiku svých vlád. Zároveň existují početné indiferentní vrstvy (podle některých výzkumů představují dvě třetiny až tři čtvrtiny z celkové populace), které jsou „terčovou skupinou“ pro buržoazní militaristicky zaměřenou propagandu. Ozbrojené síly a militaristické kruhy vynakládají obrovské finanční, materiální a technické prostředky na boj o získání ideologické nadvlády ve společnosti.

Tyto síly usilují o získání politické moci v oblasti zahraniční i vnitřní politiky. Využívají a dále aktivizují mimo jiné různé vojenské a polovojenské instituce, které plní celou řadu funkcí v rámci snah o dosažení úplné militarizace společnosti. Mimořádně významným činitelem, který poskytuje ozbrojeným silám všestrannou podporu, je vojenskoprůmyslový komplex.

Vyústěním celé práce je závěrečná, nejobsáhlejší, jedenáctá kapitola. *Vojenskoprůmyslový komplex – nástroj reakční politiky monopolistické buržoazie*. Autor konstatuje rozšíření militarismu v posledních třiceti letech. Jeho doménou se staly západoevropské státy a především USA, kde dosáhl nejnebezpečnějších rozměrů.

Sociologicky velmi zajímavá je podrobná analýza specifických rysů vzniku a vývoje militarismu v USA. Vyznačuje se pozvolným a nepozorovatelným získáváním mocenskopolitických pozic vojáky. Pro výkon nových sociálních rolí vojáků v mocenskopolitické struktuře vytvořily příznivé předpoklady takové okolnosti, jako gloriola slávy a vítězství z druhé světové války, bohaté zkušenosti z organizační a řídicí práce a koordinace hospodářskopolitických a vojenských záležitostí, disponování nejdokonalějšími informacemi, domácí a zahraniční konexe atd. K dalším specifickým rysům militarismu v USA náleží značný vzrůst vlivu sboru náčelníků štábů, relativní pokles politické autonomie nejvyšších ústavních představitelů, prezidenta a Kongresu USA, pramenící z jejich závislosti na vojensko-odborné expertíze, intenzivní angažovanost představitelů ozbrojených sil v zahraničně politických otázkách, doprovázená zejména růstem aktivity vojáků ve vnitřní politice, a přímo horečná snaha představitelů ozbrojených sil ovládnout ideologický život země.

Autor v této kapitole analyzuje militarismus jako mezinárodní jev. Ukazuje na omezenost buržoazní kritiky militarismu, na Leninův přínos a východiska marxisticko-leninské kritiky. Pro ně je charakteristický především konkrétně historický, třídní přístup, komplexnost respektující skutečnost, že militarismus představuje soubor vzájemně se podmiňujících a prostupujících procesů, které vyvěrají především z ekonomické základny kapitalismu. Jeho centrem a základnou je aliance nejmocnějších představitelů ekonomiky, politiky a vojenství, tj. vojenskoprůmyslový komplex.

Pozoruhodná a zdařilá je sociologická analýza historie vzniku, vývoje ekonomických zdrojů a růstu vlivu vojenskoprůmyslového komplexu na ekonomické procesy. V institucionální sféře je zcela novým jevem existence a fungování rozsáhlé sítě vztahů mezi vojenskými a polovojenskými centry. Svědčí o tom, že „militarizace ekonomické základny nutně vede k militarizaci nadstavbové, institucionální sféry buržoazní politické struktury, ...“ která „zpětně ovlivňuje ekonomický život země a urychluje militarizační procesy v něm probíhající“ (s. 136). Tak novými fakty dokládá autor obecnou platnost marxisticko-leninské teze o dialektické jednotě ekonomické základny a společenské nadstavby kapitalistické společnosti. Vznik a vývoj vojenskoprůmyslového komplexu je zákonitým jevem, který v současné etapě vedl mimo jiné ke změně politického systému v diktaturu nejreakčnějších sil monopolistické buržoazie, přispívá k procesu dalšího zespolečnění výroby, prohlubuje všechny rozpory soudobé kapitalistické společnosti a tím urychluje vytváření materiálních předpokladů zániku imperialismu.

Studie J. Hraběte je zdařilým výběrem aktuálních, zajímavých, fundovaných poznatků z dosavadní rozsáhlé produkce autora. Zároveň přináší nové, nejednou objevné informace o sociálním portrétu ozbrojených sil soudobého imperialismu. Může posloužit nejen sociologům, ale i těm, kdož se zabývají politologickou, vojenskou, ekonomickou problematikou soudobého imperialismu i vojensko-politickými otázkami mezinárodních vztahů.

Miroslav Ryška

Nová publikace známého odborníka v oblasti psychologie práce logicky navazuje na jeho předchozí práce, shrnuje hlavní poznatky z teorie i praxe personálního řízení a představuje rovněž jedno z vyústění dlouhodobé orientace výzkumné činnosti autorova pracoviště. Její vydání má napomoci tomu, aby teze o společenské potřebnosti sociálního rozvoje kolektivů i jednotlivců v hospodářských organizacích byla účinně aplikována v řídicí praxi.

Recenzovaná práce se neomezuje na rekapitulaci všeobecných poznatků, ale předkládá nezbytnou teoretickou informaci v rozčlenění odpovídajícím aktuálním praktickým problémům. První část se zabývá charakteristikou sociální psychologie, východisky užití psychologie v hospodářské praxi, prolínáním psychologie do řízení a požadavky hospodářské praxe na tento vědní obor. Pro vztah sociální psychologie k sociologii je příznačné, že téměř polovina souhrnných sociálně psychologických prací je dílem sociologů. Z toho vyplývá i aktuálnost odborného zaměření publikace pro čtenáře Sociologického časopisu. Dalším důvodem, proč ji lze doporučit pozornosti sociologů, je zaangažovanost mnoha pracovníků tohoto oboru v teorii nebo praxi řízení a jejich osobní, aktuální či perspektivní výkon řídicích funkcí.

Východiska užití psychologie v hospodářské praxi nejsou podle autora určena odborně psychologickými, ale společenskými hledisky. Mezi kapitalistickou a socialistickou společností existují v tomto směru nejen rozdíly v aplikaci psychologických poznatků, ale přímo v profilování tohoto oboru. V marxisticko-leninské sociální psychologii však nejsou dosud dostatečně rozpracovány mnohé teoretické problémy, a je proto často nesnadné určit použitelnost a přijatelnost některých poznatků, přístupů a pojmů přejímaných z nemarxistických směrů. V hospodářské praxi navíc musí být analyticky zaměřeni tohoto oboru, vycházející z tradiční klasifikace věd, nahrazeno interdisciplinárním pohledem.

Převažující pojetí psychologie práce neodpovídá potřebám vedoucích pracovníků a personalistů. Postupné prolínání sociálně psychologického přístupu do řízení musí vést k překonání praktikismu, empirismu, úzce pojaté operativnosti a mylné preferované odosobněnosti. Pracovník musí být pojímán nejen jako výrobce, ale též jako objekt společenského úsilí o všestranný rozvoj jeho osobnosti. Sociální psychologie práce, organizace a řízení k tomu má napomoci právě ve své teoretické funkci, v postižení interakce subjektu a objektu v organizační hierarchii a v pochopení vzájemného vztahu mezi činností a osobností i mezi vnitřní a vnější determinací jednání. Dosavadní pragmatické rady psychologů a krátkodobé doškolování vedoucích pracovníků by měly být doplňovány důslednou sociální analýzou podniku, přesahující řešení jen nejnaléhavějších situačních problémů. Pro sociální psychologii je příznačné, že souběžně s tímto požadovaným vývojem v hospodářské praxi se mění i její dosud převažující orientace na provádění experimentálních výzkumů ve směru vyhotovování expertiz.

Druhá část práce se zabývá východisky systému práce s lidmi v socialistické společnosti, postavením jedince ve společnosti, charakteristikou kolektivu a osobností vedoucího pracovníka. Řízení a vedení lidí v hospodářské organizaci zahrnuje všechny formy působení na pracovníka v pracovním procesu. Koncepce kádrové a personální práce je přitom určena politickými úkoly i ekonomickou situací. Autor v této souvislosti uvádí výčet podrobně rozpracovaných cílů, druhů činnosti a předpokladů provozní životnosti systému práce s lidmi i oblasti sociální politiky.

Postavení jedince v hospodářské organizaci je určeno vnějšími i vnitřními činiteli. K vnitřním, vedoucími pracovníky často nedoceňovaným nebo zcela opomíjeným, patří odborná, výkonová, osobnostní, společenská a motivační kapacita. V systémovém přístupu představuje taková kapacita vztahovou kategorii, určující vklad jedince do interakce se skutečností. Kapacita jedince je získávána, popřípadě dále zvyšována v procesech socializace a sociální adaptace. Různé profese vyžadují různé druhy a míry této kapacity, přičemž zvláště vysoké požadavky na kapacitu osobnostní a společenskou se týkají právě vedoucích pracovníků.

Základním předpokladem výkonnosti pracovního kolektivu, a tedy i zvyšování výkonové kapacity jeho jednotlivých členů je jejich vnitřní ztotožnění s úkolem, který má kolektiv plnit. V socialistickém kolektivu se utváří profil socialistického pracovníka. Odstraňování negativních jevů a prohlubování socialistických vztahů mezi pracovníky probíhá nejúčinněji v procesech dostatečného průběžného informo-

vání členů kolektivu o záležitostech podniku, v podmínkách trvalé interakce a mezi-osobní komunikace i z ní vyplývajících motivování pracovníků.

Výkon vedoucího pracovníka je rovněž určen vzájemným působením jeho osobních vlastností a vnějších situačních faktorů, daných především funkčními vztahy v organizaci. Z tohoto důvodu musí být kladen důraz jak na výběr, tak na dlouhodobý výcvik vedoucích. Jejich úspěšná činnost předpokládá odpovídající sebehodnocení i úsilí o vlastní sebevýchovu.

Vedení lidí a jeho význam v řízení, psychologický přístup k vedení lidí, postavení vedoucího pracovníka a jeho vztah k vedení lidí jsou tématem třetí části práce. Na rozdíl od kapitalistické společnosti, v níž je řízení zaměřeno na manipulaci pracovníků, převládá v socialistické společnosti aktivita a iniciativa všech zúčastněných subjektů i objektů řízení při zachování priority společenských cílů. Účast na řízení se přitom uskutečňuje i mimo oblast vlastní hospodářské organizace.

Určujícími činiteli při vedení lidí jsou společenské postavení a materiální hodnocení pracovníků, vztah potřebné stabilizace a žádoucí změny výrobního procesu, rostoucí mobilita a z ní vyplývající oslabení vazeb na domovskou komunitu a zvýšená tendence k fluktuaci, a konečně působení prostředků hromadného sdělování. Značný význam má z tohoto hlediska hodnotová orientace pracovníků, utvářející se mimo jiné též v závislosti na autoritě vedoucího. Racionalizace řízení za socialismu sleduje nejen organizační efektivnost a maximální výkon v rámci podniku, ale rozvoj celé společnosti, všech kolektivů i osobnosti každého jedince.

Psychologický přístup k vedení lidí vychází z aktivity subjektu i objektu řízení. U vedoucích předpokládá orientaci v psychologických poznatcích, ochotu k sebevýchově (i vzhledem k interakci) a mentální zralost. S tím jsou spjaty i problémy dosavadní psychologické výuky vedoucích, nepřesahující obvykle úroveň osvětové činnosti. Plnění společensko-výchovné a ideové politické funkce řídicích pracovníků musí být založeno na cílevědomém ovlivňování postojů podřízených. Jejich autorita je jako výraz společenského vztahu nadřízenosti a podřízenosti založena především na této činnosti. Závisí na vztahu odpovědnosti a pravomoci vedoucího, propojení různých forem hodnocení kolektivů a jednotlivých pracovníků, na společenském postavení i stylu práce vedoucího. V souvislosti s psychologickým přístupem k vedení lidí autor rozebírá hlavní s ním spjaté činnosti.

Poslední část práce se zabývá rozvojem osobnosti v socialistické společnosti, plánem sociálního rozvoje kolektivu v hospodářské organizaci a sociální analýzou této organizace. Všestranný rozvoj harmonické osobnosti představuje námět vědeckého poznání, vycházejícího z filozofické a psychologické koncepce osobnosti a postavení jedince ve společnosti. Základem této koncepce je pochopení interakce mezi osobností a společenskou skutečností, mezi individuálními možnostmi a společenskými požadavky. Cílevědomá aktivita a sebevýchovné zaměření jedince jako odborníka v práci i uvědomělého občana vyžadují dostatečný prostor v rámci práce a profese, v němž se především realizují. Musí být doprovázeny souběžnou cílevědomou regulací působení práce na osobnost, překonávající úzce ekonomické chápání významu práce a odstraňující negativní důsledky výkonu některých profesí.

Prvním krokem k prosazení takové regulace a k dialektickému propojení společenských a individuálních cílů je plán sociálního rozvoje kolektivů, v němž komplexnost a prognostické zaměření navazuje na zákonná, organizační a politicko-kulturní opatření a v němž dřívější nesystematický přístup vedoucích pracovníků, považujících podřízené často jen za pasivní objekty charitativní péče, je překonáván pomocí sociální analýzy. Tato analýza organizace vychází jednak z kvantitativně vyjádřitelných a kontrolovatelných ukazatelů, jednak ze sociálně psychologického kvalitativního rozboru objektivních skutečností nebo subjektivních výpovědí. Současně s tím, jak pracovní kolektiv přestává být pojímán jen jako prostředek realizace ekonomických úkolů, mění se i orientace na pouhý rozbor aktuálních nedostatků v úsilí o průběžné, o systém sociálně ekonomických informací se opírající poznání a plánování. Příprava realizace změn v hospodářské organizaci má nakonec probíhat souběžně se standardizací postupu potřebných sociálně psychologických výzkumů, k níž autor poskytuje mnoho podnětných metodologických návrhů.

Téma recenzované publikace je bezesporu velmi aktuální a informace v ní obsažené jsou závažné pro teorii i praxi řízení. Přes poměrně malý rozsah práce se autorovi podařilo shrnout nejzávažnější poznatky daného oboru. Jako u každé publikace tohoto zaměření, lze i zde vyslovit řadu výhrad. V některých formulacích není docenována úloha pracovníků jako subjektu vývoje společnosti. To vyplývá z opomíjení významu sociologie pro zkoumání postavení jedince ve společnosti a zvláště pro

postižení vlivu jeho třídní příslušnosti. Mnohé pojmy by vyžadovaly podrobnějšího vymezení. To platí nejen pro takové, jako je pozice a role, jejichž chápání v marxisticko-leninské psychologii je značně nejednoznačné, ale i pro takové, jako je kolektiv, definovaný střídavě jako jakákoli malá skupina nebo jako normativně určený, vývojově vyšší typ skupiny.

Vzhledem k častému odkazování na kritický rozbor různých směrů nemarxistické sociální psychologie chybí v publikaci alespoň stručné souhrnné pojednání o těchto přístupech. Rekapitulace dějin řízení končí poněkud předčasně u využívání mezilidských vztahů, zatímco novější koncepce, nepřímě připomínané v odkazovém aparátu, nejsou zmíněny. Za hlavní problém, spjatý s publikací recenzované práce, považují nejasnost v otázce jejího adresáta. Pro pracovníky příbuzných oborů přináší tato práce potřebnou systematickou informaci o nejnovějších poznatcích z oblasti sociální psychologie řízení. Tyto poznatky ovšem mnohdy v jiných teoretických souvislostech představují součást obecných sociálně psychologických a sociologických vědomostí. Na druhé straně právě to, co představuje novou informaci pro vedoucí pracovníky, co je nejžádanější z hlediska praxe, může zaniknout v rámci odborné terminologie i profesionálně poměrně úzce zaměřené edice. A vzhledem ke kvalitám recenzované práce by to znamenalo zbytečné nevyužití toho, co publikace poskytuje.

Jan Vlášil

L. A. Gordon — E. B. Klopov — L. A. Onikov: Čerty socialistického obraza žijícího v městských pracovištích dnes, včera, zítra (Rysy socialistického způsobu života: mimopracovní činnost městských pracujících dnes, včera, zítra)

Moskva, Znaniye 1977, 158 s.

Znovu se setkáváme se známou autorskou dvojicí (tentokrát v „rozšířeném“ vydání) nad knihou, která se zabývá problematikou jedné ze součástí socialistického způsobu života — „bytu“⁽¹⁾ — v tomto případě mimopracovní činnosti městských dělníků, jejím vývojem a přeměnami v průběhu budování sovětské společnosti i jejími dalšími perspektivami.

Zdokonalování socialistického životního způsobu tvoří v současné etapě rozvoje sovětské společnosti podstatu dalšího sociálního pokroku; spočívá v zabezpečení plného blahobytu a svobodného, všestranného rozvoje všech členů společnosti. Způsob života definují autoři jako souhrn lidských životních činností ve všech jejich formách a projevech; vedle výrobní a společensko-politické oblasti sem patří „byt“ jako sféra nevýrobní životní činnosti. Tato sféra je organizována společností zprostředkovaněji a méně formálně než činnost v ostatních oblastech, závisí více na individuálních vlastnostech, přáních a snahách lidí a dotýká se především jejich osobního a rodinného života (s. 3).

Další rozvoj socialistického způsobu života není možný bez zdokonalování ve všech jeho oblastech, tedy i ve sféře mimopracovní činnosti, která v minulosti vzhledem ke známým objektivním i subjektivním okolnostem do jisté míry zaostávala.

Společnost musí působit na přeměnu mimopracovní oblasti v sociální faktor, který — tak jako práce a společensko-politický život — hraje důležitou a aktivní roli při výchově lidí a formování nového člověka. Mnohé problémy výstavby komunistické společnosti, zvláště komunistické výchovy pracujících, záleží právě na tempu rozvoje a zdokonalování socialistického charakteru mimopracovní sféry. Tento proces je spjat přirozeně i s některými potížemi, které jsou podmíněny jednak tím, že je třeba na rozvoj materiální základny mimopracovních činností vynaložit ještě mnoho prostředků, jednak vyplývají ze samé jejich podstaty, složitosti a nejednoznačnosti funkcí a vztahů s vnějšími faktory. Právě neformálnost, která je podmínkou pro realizaci funkcí mimopracovní sféry, je zároveň zdrojem potíží, s nimiž se setkává společnost při snahách ovlivnit ji. Praktický význam mimopracovních činností v pod-

(1) V češtině není, jak známo, adekvátní korelát pro pojem „byt“; životní způsob je pojem příliš široký, život v mimopracovní

době ne zcela výstižný. S vědomím jistě nepřesnosti budeme proto v dalším textu pojem „byt“ překládat jako „mimopracovní činnost“.

mínkách rozvinutého socialismu zvyšuje aktuálnost prohloubení vědeckých výzkumů v této oblasti, jak zdůrazňuje i XXV. sjezd KSSS.

* * *

Kniha je věnována rozboru tendencí v rozvoji mimopracovních činností v průběhu budování sovětské socialistické společnosti a nastínění jejich perspektiv pro příštích 10–15 let. Zaměřuje se přitom na mimopracovní činnost městské dělnické třídy, která jako dnes nejpočetnější třída sovětské společnosti je zároveň rozhodující pro určení nejdůležitějších směrů zdokonalování v této oblasti.

K problému přistupují autoři sociálně historicky — analyzují změny ve vývoji jednotlivých částí i celku mimopracovních činností v jejich retrospektivě a na tomto základě nastiňují jejich perspektivy pro období rozvinutého socialismu.

Prognóza není výsledkem pouhé extrapolace předchozího vývoje. Autoři berou v úvahu kvalitativní změny, které se během budování socialismu udály, a doplňují je údaji o chování a časových položkách předních vrstev dělnické třídy z konce šedesátých let, vycházejíce z předpokladu, že jejich úrovně postupně dosáhnou široké masy dělníků.

Práce vychází z celkové charakteristiky přeměn v obsahu a funkcích mimopracovních činností. V předrevolučním Rusku předurčoval kapitalistický a maloměstský způsob života většinu pracujících k čistě „reprodukcí“ existenci a funkcí mimopracovních činností bylo především obnovení sil, výchova dětí a zabezpečení hospodářských potřeb rodiny. Tyto funkce hrály vážnou roli v mimopracovní sféře života většiny obyvatel měst i v prvních letech sovětské společnosti, kdy ekonomická zaostalost nebyla ještě překonána. Vybudování socialismu a vítězství socialistických vztahů vytvořily podmínky pro zcela jiný životní způsob. Konečným cílem výroby v podmínkách socialismu je zabezpečení všestranného rozvoje osobnosti, zdokonalování, obohacování lidského života. Socialistický způsob života stále jasněji nabývá „rozvojové“ orientace. Jeho reprodukční elementy se postupně stávají pouhým základem pro složitější formy činnosti, spjaté s rozvojem člověka.

Přechod od reprodukčního k rozvojovému způsobu života se projevuje i ve funkcích mimopracovních činností. Sociální přeměny ve společnosti, zvyšování kultury, zkrácení pracovní doby odkrývají možnosti pro takové způsoby mimopracovní činnosti, které nejsou zaměřeny pouze na obnovu sil a výchovu dětí, ale přispívají k duchovnímu a fyzickému zdokonalování člověka, nabývání nových vědomostí a znalostí, uspokojení v tvůrčí aktivitě a seberealizaci.

Rozvoj a zdokonalování osobnosti tvoří jednu z objektivních funkcí mimopracovních činností a v mnohém určuje i jejich další přeměny. S rozvojem příslušných průmyslových odvětví a systému služeb dochází ke snižování tradičních — hospodářských a obslužných — funkcí a k posilování jejich rozvojových stránek. Rekreační a výchovné funkce mají své stále místo v současné i budoucí struktuře mimopracovních činností, mění však části svůj charakter a některými aspekty se prolínají s jejich rozvojovými funkcemi (v socialistické společnosti odpočinek i zábava jako nezbytné elementy obnovení sil často vystupují i jako prostředky rozvoje osobnosti; to se týká i výchovné funkce).

Důležitým rysem mimopracovních činností, jak již bylo zdůrazněno, je jejich mnohem menší formálnost, než je tomu u činností výrobních; svojí podstatou si zachovávají především osobní a rodinný charakter. Předpokládají proto i rozvoj specifických, nepřímých forem organizace, ponechávajících člověku dostatečnou svobodu výběru, umožňující každému jednotlivci i každé rodině vytvářet každodenní život v souladu se specifickými potřebami a zvláštnostmi, ovšem zároveň přispívat ke zdokonalování osobnosti a posilovat jednotu společenských a individuálních zájmů. Sociálně ekonomické a kulturní změny probíhající v sovětské společnosti, stejně tak jako důsledky vědeckotechnické revoluce podmiňují proces formování nového poměru mezi funkcemi mimopracovních činností a růst zdravých forem jejich sociální organizovanosti. Přesun těžiště do rozvojových funkcí mimopracovních činností vyjadřuje hlavní směr přeměn, které se projevují téměř ve všech konkrétních druzích každodenní činnosti (s. 27).

Na rozdíl od kvantitativního, extenzivního charakteru počátečních změn jsou současné přeměny kvalitativní a intenzivní. Nelze proto mechanicky extrapolovat tendence předešlých etap při určování perspektiv budoucího rozvoje. Zde je nutná hluboká analýza, která celkový směr a zákonitosti změn zpřesňuje co možná nejúplnějším výčtem zvláštností mimopracovních činností v každé z jednotlivých etap rozvoje socialismu.

Z těchto základních skutečností a metodologického přístupu vycházejí autoři i v analýze jednotlivých konkrétních činností městských dělníků. Na základě boha-

tého faktického materiálu — výsledků sociologických výzkumů a statistických dat — je sledován vývoj v oblasti zkracování domácí práce, rozvoje každodenního kulturního života (zde je zahrnuta jak problematika vnímání a osvojování kulturních hodnot — televize, kino, četba, tak neprofesionální tvořivosti i tendence spojování práce se vzděláváním, studiem) a zdokonalování ostatních druhů mimopracovních činností (tělesné výchovy a sportu, mimorodinných styků, činností s dětmi) v jednotlivých obdobích budování sovětské socialistické společnosti.

Interpretace kvantitativních údajů je spjata s podnětnou kvalitativní analýzou, která zvažuje jednotlivé faktory, osvětluje vztahy a souvislosti této složité problematiky v konkrétním historickém a sociálně ekonomickém kontextu. Přináší četné podnětné náměty pro další řešení a nastiňuje perspektivní trendy. Rozbor je dokumentován názornými a přehlednými tabulkami v příloze.

* * *

Změny charakteru mimopracovních činností městského obyvatelstva z kvantitativního hlediska se nejzřetelněji projeví ve *zkrácení domácích prací*. V průběhu padesátileté historie sovětského státu se zmenšily průměrně na polovinu (s. 28). Tato skutečnost odráží zároveň změny funkcí mimopracovních činností, posun od hospodářsko-ekonomických funkcí k rozvojovým a zespolečenštění řady funkcí.

Problém tvoří určitá sociální nerovnoměrnost v rozdělení domácí práce, a sice především přílišné přetížení zaměstnaných vdaných žen a matek domácími pracemi se všemi negativními důsledky pro jejich další rozvoj. V rámci dalšího zdokonalování socialistického způsobu života je třeba zaměřit se tedy na ty formy zkracování domácí práce, které nejefektivněji přispívají k ulehčení domácí práce žen, tj. především na rozšiřování a zvyšování úrovně služeb. K překonání nerovnosti může rovněž přispět diferencovaný přístup ke zkracování pracovního dne se zvýhodněním zaměstnaných matek nedospělých dětí.

Zkracování domácí práce není jediným odrazem přeměn v charakteru mimopracovních činností. Obohacování jejich funkcí a pronikání rozvojových prvků se zřetelně projevuje ve zvyšování délky a významu těch činností, jež jsou těsněji spjaty s volným časem, osvobozeným od nutných povinností v rozšíření a složitějších formách *každodenního kulturního života*, v intenzivním spojení mnoha mimopracovních činností s působením kulturních institucí — tisku, televize, rozhlasu, kina, divadla, výchovného a vzdělávacího systému, neprofesionální tvořivosti atd.

Skutečnosti vedoucí ke snižování domácí práce podmiňují zároveň rychlý rozvoj kulturního života, jeho pronikání do každodenních mimopracovních činností širokých lidových mas. Zkracování domácí práce a rozšiřování činností spjatých s účastí v kultuře se navzájem ovlivňují, jejich zpětná vazba však nemá zdaleka mechanický charakter. Zkracování a ulehčování domácích prací vytváří časový prostor pro kulturní činnosti a rozvoj duševních a fyzických sil člověka. Růst kultury, vzdělanosti vede k takové změně struktury potřeb, která je faktorem omezení délky domácí práce.

V období od první poloviny dvacátých let do konce šedesátých let vzrostla délka každodenních kulturních činností v mimopracovní sféře života průměrně 2,5krát — ze 7 na 17 hodin týdně (s. 47). Mimopracovní činnost sovětských lidí přestala mít charakter především hospodářské formy životní činnosti a nabyla komplexního, kulturně hospodářského zaměření. Podle dat o trávení času předních skupin dělníků lze usuzovat, že v nedaleké budoucnosti budou kulturní činnosti tvořit nejdelší položku v mimopracovní sféře života městského obyvatelstva.

V podmínkách vybudování vyspělé socialistické společnosti a jejího dalšího zdokonalování v období padesátých až sedmdesátých let je rychlejší charakter rozvoje každodenního kulturního života spjat s větším růstem materiálního blahobytu pracujících a s potřebami výroby v epoše vědeckotechnické revoluce. Přímé působení těchto faktorů převyšuje vliv přílivu venkovského obyvatelstva do měst. Vzrůst kultury městského i venkovského obyvatelstva dosáhl mnohem vyšší úrovně a rychlejších temp než v počátečních stadiích kulturní revoluce. Dochází k rozšíření úplného středního a vyššího vzdělání. Upevňuje se materiálně institucionální základna každodenního kulturního života. Zvýšily se náklady knih, časopisů a novin, rozšířily knihovní fondy, televize vysílá na území, kde žije zhruba $\frac{3}{4}$ obyvatel státu, rozšířila se síť kin, večerních i dálkových škol (s. 53). Růst vzdělanosti přispívá ke vzniku složitějších kulturních zájmů a potřeb. Rozvoj materiální základny dává možnosti pro jejich realizaci.

V důsledku celkového působení těchto procesů jsou urychlovány přeměny v každodenním kulturním životě, dochází ke kvantitativnímu i kvalitativnímu zdokonalování mimopracovních kulturních činností. Ve srovnání s předchozím obdobím došlo k jejich celkovému (trojnásobnému) prodloužení (s. 54). Faktory, které tuto změnu ovlivnily, mají trvalý charakter, a je proto možno očekávat, že délka i rozšířenost

každodenního kulturního života se budou i nadále zvyšovat. O tom svědčí i údaje o předních skupinách dělníků.

Zákonitosti rozvoje mimopracovních kulturních činností se plněji a bohatěji projevují v pohybu těchto jednotlivých činností, v jejich měnícím se vzájemném vztahu. Tyto přeměny umožňují určit jak celkový růst každodenního kulturního života, tak zvláštnosti rozvoje jeho jednotlivých stránek, odhalit změny jejich místa a role v celém systému mimopracovních činností spjatých s účastí v kultuře a v celém způsobu života. V padesátých až sedmdesátých letech dochází především k všeobecnému rozšíření kulturních činností spojujících odpočinek a zábavu se získáváním informací a kulturních hodnot — četby, návštěvy kina a divadla, jako nový prvek se objevuje televize. Masové rozšíření televize (v roce 1975 ji vlastnilo 74 % rodin (s. 59) zároveň vyvolalo určité problémy; ve svém celku však v socialistické společnosti vede nikoli k ochuzení každodenního kulturního života, ale k jeho mnohotvárnější a složitější struktuře. Stálý růst vzdělanosti přibližuje podíl času věnovaného sledování televize, četbě a návštěvě kina a divadla k racionální proporcii. Zákonitý charakter uchovávaní dostatečně složité struktury kulturních potřeb ve volném čase v padesátých až sedmdesátých letech dává možnost předpokládat, že podobný vývoj bude pokračovat i v příštích desetiletích (s. 63).

Socialistická společnost má možnost působit na strukturu kulturních činností prostřednictvím plánovacích, organizačních a výchovných opatření. V této souvislosti jsou zajímavé a podnětné úvahy týkající se možnosti rozšíření a přeměny funkcí televize.

Aby však mimopracovní činnosti nabývaly skutečně rozvojové funkce, je třeba, aby se vedle výše uvedených činností rozvíjela i aktivní *neprofesionální tvořivost*, která je jedním z předpokladů všestranného rozvoje osobnosti. Zvláštní význam má v podmínkách současného stupně rozvoje vědeckotechnické revoluce, kdy dosud zdaleka ne každá práce má tvůrčí charakter a neodpovídá tempu růstu vzdělanosti. Tvořivá účast v kulturním životě, spojení tvorby s odpočinkem a zábavou jsou důležitým předpokladem rozvoje osobnosti a překonání některých specifických protikladů současnosti. V padesátých až sedmdesátých letech silně vzrostla umělecká amatérská tvořivost (počet členů kroužků umělecké tvořivosti se zvýšil 2,5krát, z 3 miliónů lidí na 7 miliónů). Značný byl i růst technické tvořivosti pracujících (zatímco v roce 1950 počet vynálezců a zlepšovatelů tvořil jen 0,5 miliónů lidí, v roce 1974 to byly již 4 milióny (s. 68).

Přes vysoké tempo rozvoje však ani umělecká, ani technická tvořivost nedosáhla dosud všeobecného masového rozšíření (umělecké tvořivosti se účastní jen 7 % obyvatel země, technické méně než 5 % pracujících v oblasti materiální výroby (s. 69). Ve městech je technická tvořivost rozšířena o něco více a umělecká méně než na vesnici. Nedostatečné rozšíření vlastní tvořivosti, její nepřiměřenost kulturním potřebám v socialismu tvoří jednu z hlavních disparit současného rozvoje mimopracovních kulturních činností, odklon od jejich optimálního složení.

Charakteristickým rysem mimopracovních kulturních činností značného a stále se zvyšujícího počtu sovětských lidí je *spojení práce s organizovaným studiem a uvědomělým sebevzděláváním*. S rozšiřováním různých forem spojování práce a studia je spjat jeden z nejdůležitějších směrů zdokonalování mimopracovních činností, vyvolaný společenskými a výrobně ekonomickými potřebami socialismu, zvláště v epoše vědeckotechnické revoluce.

Rozvoj studia při zaměstnání v posledních desetiletích neprobíhal nepřetržitě, ale s výkyvy, jako odraz konkrétních historických okolností. Rozšíření a délka organizovaného dálkového studia dělníků a zaměstnanců je v současné době dvojnásobně vyšší než v předválečných a prvních poválečných letech (s. 77). Hluboká zákonitost rozšiřování studijních forem mimopracovních činností za socialismu umožňuje předpokládat, že i v dohledné budoucnosti zůstane důležitým rysem socialistického životního způsobu spojování práce se studiem. Může se však změnit vzájemný poměr jednotlivých forem studia.

Perspektivně bude třeba uskutečnit přestavbu večerních škol a jejich postupné spojení s jinými způsoby vzdělávání dospělých. Proces vědeckotechnické revoluce způsobuje, že základem kvalifikace stále většího počtu pracujících se stávají nejen úzce odborné znalosti, ale i celková kulturní úroveň a širší vědomosti. Z toho vyplývá, že organizované studium se v blízké budoucnosti změní v neustále obnovovanou činnost v průběhu života převážné většiny pracujících. S mírou pronikání vědeckotechnické revoluce se bude rozvíjet jediný systém stálého a všeobecného přístupu pracujících ke vzdělání. Celkový počet studujících z řad pracujících bude tvořit 15–20 % (s. 81). To vyžaduje i novou organizaci studijní činnosti dospělého obyvatelstva, aby neprobíhala na úkor zkracování jiných důležitých mimopracovních

činností. Neustálé vzdělávání v průběhu aktivního života je možné jen v případě, jestliže doba studia dospělých bude považována zčásti za aspekt pracovní doby.

Mezi další druhy mimopracovních činností náleží *tělesná výchova a sport*, aktivní odpočinek, jejichž význam pro zdraví člověka v souvislosti se změnami podmínek života neustále vzrůstá. Průměrná délka sportovních činností u městských dělníků se zvýšila ve srovnání s předválečným obdobím několikanásobně. To však neznamená, že jejich nynější zastoupení odpovídá naléhavým společenským potřebám. Rozšíření tělovýchovy a sportu lze považovat za dostatečné jen v případě, stane-li se součástí každodenního života větší části obyvatel, především ve městech. Dosud jen 5 % dělníků a zaměstnanců se zabývá sportem pravidelně a 10 % občas (s. 84).

Celkové rozšíření tělovýchovy a sportu v průběhu nejbližších jednoho až dvou desetiletí může zabezpečit pouze cílevědomé a plánovitě formování návyku ke sportu, současně s rozšiřováním materiálně organizační základny pro sportování a turistiku.

Nedílnou součástí mimopracovních činností jsou neformální *společenské styky* lidí ve volném čase. Je třeba je kultivovat ve směru ke zdravým a žádoucím společenským projevům a vytvořit pro jejich realizaci vhodné materiálně organizační podmínky.

K přeměnám dochází i u takových stálých stránek mimopracovních činností, jako je péče rodičů o děti, jejich *činnosti s dětmi*. Změny se týkají místa a role činnosti rodičů s dětmi v systému mimopracovních činností. Celková délka těchto činností se zvýšila trojnásobně až pětinasobně (s. 94). Výchova v rodině se stále těsněji prolíná se společenskou výchovou. Význam činností s dětmi v rámci rozvoje socialistického způsobu života je stále závažnější. Zkrácení domácí práce a rozšíření forem studia částečně uskutečňovaného v pracovní době umožní i prodloužení společných činností rodičů s dětmi.

Je však třeba počítat s tím, že větší složitost společenského života v podmínkách vyspělé socialistické společnosti a pokračující vědeckotechnické revoluce vyvolá nové potřeby výchovy mladého pokolení a zároveň nastolí nové, v minulosti neexistující problémy. Je nutno zvýšit úroveň výchovných znalostí a dovedností rodičů ve vztahu ke starším dětem. Situace vyžaduje přejít od živelné k uvědomělé rodinné výchově, vytvořit systém speciálních zařízení pro pedagogické studium rodičů, vytvořit síť pedagogických a psychologických poraden. Zároveň je účelné rozšiřovat funkce školy a ke studijně výchovným úkolům připojit mimostudijní a sportovní činnost s dětmi a sféru práce s rodiči.

Velmi podnětná a přínosná je závěrečná, syntetická část knihy, která se zabývá problematikou zdokonalování mimopracovních činností z hlediska ideálu komunistické společnosti. Pokouší se zformulovat racionální normu ideálního modelu mimopracovních činností a systém jeho ukazatelů. Tento přechod od přírodně historického k normativnímu, hodnotovému rozboru tvoří logické dovršení analýzy orientované na prognózu sociálních jevů.

Ze skutečnosti, že zdokonalování socialistické společnosti předpokládá aktivní formování podmínek pro dosažení vytyčených cílů, vyplývá nutnost rozpracovat systém ukazatelů vyjadřujících více či méně konkrétně podstatu těchto cílů, přetvořit obecně teoretické, kvalitativní představy o společenském ideálu či jeho stránkách v racionální normativy. Takové normativy dávají představu o základních cílech společenského pokroku a jsou zároveň měřítkem umožňujícím zhodnotit stupeň, jehož bylo při realizaci cíle dosaženo.

Společenský ideál je výrazem nejobecnějších a dlouhodobě působících sociálně historických zákonitostí. Racionální normy a normativy jsou konkrétním odrazem cílů sociálního rozvoje a vyjádřením společenských potřeb v určitém kratším časovém období. Volba optimální varianty a podrobné zpracování rozvinutého systému konkrétních cílů a racionálních normativů tvoří nutnou podmínku sociálního plánování a řízení sociálních procesů.

Již několik let se v plánování používá soubor hodnotových normativů, charakterizujících úroveň i složení racionální spotřeby, tzv. racionální spotřební rozpočet rodiny, i některé další hodnoty. Práce nad racionálními normativy v široké oblasti sociálního života se však teprve rozvíjejí. Socialistická společnost potřebuje sestavit racionální normativy každodenní životní činnosti. Jeho důležitost je tím větší, že tvoří základ pro další normy, podrobně charakterizující jednotlivé stránky chování. V tomto smyslu zpracování celkového normativu každodenních životních činností se v současné době jeví jako jeden z neaktuálnějších problémů výzkumu způsobu života celkově a mimopracovních činností zejména.

Na základě těchto premis navrhuji autoři sestavit *racionální časový rozpočet*, který by z hlediska uspokojování společenských potřeb vyjadřoval žádoucí složení časových položek, žádoucí strukturu chování, intenzitu jednotlivých činností v prů-

běhu týdenního cyklu vzhledem k určitým — sociálním, věkovým, kulturním, teritoriálním atd. skupinám obyvatelstva (s. 113). Vztahoval by se k perspektivnímu období jednoho až dvou desetiletí. Na příkladě sestavení racionálního časového rozpočtu městských dělníků je objasněna metodika jeho výpočtu. Vychází z časových položek týkajících se předních skupin, doplněných o závěry vyplývající ze srovnání s potřebami společenského ideálu a reálnými tendencemi rozvoje. Racionální normativ zde vystupuje jako model umožňující kvalitativně zhodnotit reálnou skutečnost ve světle širších cílů společenského rozvoje, určit sociální efektivnost uskutečňovaných opatření, změřit stupeň dosaženého pokroku.

Účelné by bylo, jak poznamenávají autoři, doplnit údaje o materiály z jiných zemí; použít korelační analýzu časových položek.

Je třeba vzít v úvahu, že racionální časový rozpočet sám o sobě je jen prvkem širšího systému normativních charakteristik životních činností lidí. Musí být v souladu s normativy jiných stránek způsobu života. Stálé zpřesňování a zdokonalování ukazatelů racionálního časového rozpočtu a celého jeho systému je neoddelitelným rysem racionálních normativů spjatých se společenským rozvojem. V tomto smyslu zpracování racionálního modelu trávení času je nepřetržitým procesem, tak jako sám rozvoj společnosti.

Předností recenzované práce je tvořivé spojení teorie s praxí řešení problematiky, konkrétní postižení dynamiky vývoje zkoumaných jevů a odhalení tendencí a změn v jedné z důležitých složek způsobu života — mimopracovní činnosti městského dělnictva. Poskytuje nejen bohaté informace o průběhu změn ve sféře mimopracovních činností, ale nastoluje řadu podstatných teoreticko-metodologických otázek, a to velice podnětným způsobem.

Především jde o metodologický princip prognózování sociálních procesů, odmítající prostou extrapolaci trendů, ale beroucí v úvahu i kvalitativní změny v podmínkách života.

V tomto kontextu vůbec nejprínosnější jsou úvahy autorů o možnostech vypracování systému racionálních normativů. Patrně jim dáme za pravdu v tom smyslu, že jakékoli cílevědomé řízení přeměn v podmínkách života, jež mají vytvářet předpoklady pro rozvoj člověka, se bez podobného systému neobejde.

Přístup autorů k rozpracování metodické stránky nese rysy skutečného novátorství. Nové závažné problémy, které nastolují, jsou bezesporu významným podnětem pro marxistickou teorii. Cesta, kterou autoři otevřeli, je nezbytná, zároveň však mimořádně obtížná. Patří jim však uznání za to, že po ní neváhali vykročit.

Blanka Filipcová — Ema Durejová

J. V. Osipova: Sociologija Emilja Džurkgejma. Kritičeskij analiz teoretiko-metodologičeskich koncepcij (Sociologie Emila Durkheima. Kritická analýza teoreticko-metodologických koncepcí)

Moskva, Nauka 1977, 280 s.

Emil Durkheim (1858–1917) patří mezi nejvýznamnější představitele buržoazní sociologie přelomu devatenáctého a dvacátého století. S teoretickou činností začal v době, kdy buržoazní sociologie nebyla ještě uznávána jako samostatná disciplína a kdy se v buržoazním sociálním myšlení projevovaly silné tendence vysvětlovat společenské jevy buď redukcionisticky, nebo spekulativně. Durkheim proto považoval za hlavní svůj úkol přesně stanovit předmět a metodu sociologie, a poté aplikovat takto získané obecné poznatky a metodologické direktivy na studium a výklad konkrétních oblastí společenského života a sociálních jevů. Jeho činnost měla v rámci buržoazní sociologie značný ohlas. Durkheim vytvořil vlastní sociologickou školu, byl vedoucím vůbec první katedry sociologie ve Francii a založil a řídil časopis *L'Année sociologique*, který byl ve své době nejvýznamnějším a nejznámějším buržoazním sociologickým časopisem na světě. Mezi Durkheimovy žáky a pokračovatele patřili takoví představitelé buržoazní sociologie jako G. Davy, L. Lévy-Bruhl, F. Simiand, S. Czarnowski, C. Bouglé, P. Fauconnet, M. Mauss, M. Halbwachs aj.

K Durkheimovi jako ke svému učiteli či alespoň autorovi, který měl vliv na jejich teorie, se hlásí i někteří soudobí buržoazní sociologové, jako je T. Parsons, R. Merton aj. V posledních desetiletích můžeme dokonce pozorovat jakousi novou vlnu zájmu o tohoto francouzského klasika buržoazní sociologie, a to zejména v americké socio-

logii, jak o tom svědčí například tento výrok E. H. Mizruchiho: „Dalo by se říci, že soudobá americká sociologie prožívá dnes durkheimovskou renesanci. Jak poslední čísla *American Sociological Review*, tak i *American Journal of Sociology* — abychom uvedli pouze tyto dva prameny — potvrzují, že stále vzrůstá zájem o práce tohoto francouzského sociologa.“⁽¹⁾ O zvýšeném zájmu nesvědčí však pouze časopisecké články, ale i knižní monografie o Durkheimově sociologii, nová vydání a nové překlady jeho děl a úvody k nim, jež v posledních letech vyšly.⁽²⁾

Aniž bychom mohli a chtěli na tomto místě podrobněji analyzovat otázku, z čeho zvýšený zájem o Durkheimovu sociologii pramení, poznamenejme alespoň tolik, že zde hraje nesporně svou roli obrat významné části buržoazní sociologie k makro-sociální problematice, donedávna zejména tzv. abstraktními empiriky značně zanedbávané, a rovněž prohloubená pozornost otázkám obecné sociologické metodologie. Zanedbatelné není ani to, že pod tlakem narůstajících rozporů kapitalistické společnosti jsou buržoazní sociologové stále více nuceni zabývat se problematikou tzv. sociální dezorganizace. Ke všem těmto tematickým okruhům může Durkheimovo dílo říci leccos zajímavého a v nejedné otázce může i soudobé buržoazní sociology inspirovat.

Durkheimovu významnému místu v dějinách buržoazní sociologie ani jeho výraznému vlivu na soudobou buržoazní sociologii (a to jak orientovanou pozitivisticky, tak strukturně funkcionalisticky) nebyl dosud věnován přiměřený kritický zájem marxistických sociologů. I když se v posledních zhruba 15 letech objevily některé práce zejména sovětských a polských autorů, jež se Durkheimem zabývaly, šlo buď o sice cenné a podnětné, ale pouze poměrně stručné celkové hodnocení Durkheimovy sociologie,⁽³⁾ nebo o podrobnější analýzu některé složky jeho díla,⁽⁴⁾ nikoli však o relativně vyčerpávající marxistickou monografii o Durkheimovi.

Záslouhou sovětské socioložky Jeleny Vladimirovny Osipovové nyní takovou monografii máme. Je jí práce Sociologie Emila Durkheima, která nejenže podává solidní informaci o všech základních složkách Durkheimova díla, ale zároveň je v šíři doposud v marxistické literatuře nebyvalé konfrontuje s dílem Karla Marxe a s materialistickým pojetím dějin. Kniha je nejen cenná svým obsahem, ale zároveň je výrazným svědectvím toho, jak velký význam sovětská sociologové připisují kritickému studiu dějin buržoazní sociologie.

(1) E. H. Mizruchi: *Succes and Opportunity*, New York 1964. s. 41, cit. dle W. Jacher: *Teoria więzi społecznej w socjologii Emila Durkheima*, Lublin 1973. s. 225.

(2) Patří k nim mimo jiné: H. Alpert: *Emile Durkheim and His Sociology*, New York 1961; E. Durkheim. R. Bierstedt (ed.), New York 1966; E. Durkheim. R. Nisbet (ed.), New Jersey 1965; E. Durkheim. *A Collection of Essays*. K. Wolff (ed.), New York 1960; A. Giddens: *Introduction*, in: E. Durkheim. *Selected Writings*, Cambridge 1972; A. Gouldner: *Introduction*, in: E. Durkheim: *Socialism and Saint-Simon*, Ohio 1958; D. La Capra: E. Durkheim. *Sociologist and Philosopher*, Ithaca-London 1972; R. A. Nisbet: *The Sociology of E. Durkheim*, London 1975; E. A. Tiryakian: *Sociologism and Existentialism. Two Perspectives on the Individual and Society*, New York 1962; S. Lukes: E. Durkheim. *His Life and Work*, London 1973; E. Wallwork: *Durkheim. Morality and Milieu*, Cambridge 1972; J. Duvignaud: *Durkheim: sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie*, Paris 1965; monografické číslo časopisu *Revue française de Sociologie*, vol. XVII, č. 2, avril-juin 1976, věnované Durkheimovi.

(3) Takový charakter mají např. tyto práce: I. S. Kon: *Pozitivizm v sociologii*, Leningrad 1964, hlava IV. „Sociologismus“ Emila Durkhei-

ma; J. Szacki: *Durkheim*, Warszawa 1964; J. Szacki: *Durkheim czyli ambicje socjologii*, in: *Filozofia i socjologia XX. wieku*, II. vyd., část I., Warszawa 1965; J. Szczepański: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, II. vyd., Warszawa 1967, kap. XI. *Sociologický systém Emila Durkheima*.

(4) Mám na mysli například tyto studie: E. M. Korževa: *Katégorija kollektivnogo soznaniya i jejo rol v koncepcii Emila Djurkgejma*, Vestnik Moskovskogo universiteta. Filosofija, č. 4. 1968; E. M. Korževa: *Sociologičeskaja teorija poznaniya E. Djurkgejma*, in: *Iz istorii buržuaznoj sociologii XIX–XX vekov*, Moskva 1968; A. B. Gofman: „Sociologizm“ kak koncepcija: *Emil Djurkgejm*, in: *Istoriko-filosofskij sbornik*, Moskva 1972; A. B. Gofman: *Religija v filosofsko-sociologičeskej koncepcii E. Djurkgejma*, Sociologičeskije issledovanija č. 4, 1973; J. V. Osipova: *Idějnaja borba vokrug sociologii E. Djurkgejma*, Sociologičeskije issledovanija, č. 2, 1976; W. Jacher: *Teoria więzi społecznej w socjologii Emila Durkheima*, Lublin 1973; M. Władysław: *Teoria faktu społecznego w systemie socjologicznym Emila Durkheima*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1974; E. Tarkowska: *Ciągłość i zmiana socjologii francuskiej: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss*, Warszawa 1974.

Kromě úvodu a závěru má práce šest částí, z nichž první se zabývá vztahem Durkheima k jeho době, druhá analyzuje předmět a metody Durkheimovy sociologie, třetí věnuje pozornost Durkheimově společensko-historické koncepci, čtvrtá Durkheimovu studiu sebevraždy, pátá si všímá Durkheimova filozoficko-sociologického pojetí morálky a konečně šestá jeho filozoficko-sociologického pojetí náboženství. Práce dále obsahuje rozsáhlou bibliografii a jmenný rejstřík.

J. V. Osipovová konstatuje, že Durkheimova tvorba je charakteristickým příkladem teoretického rozpracování ideologického programu francouzské buržoazie, která se po porážce Pařížské komuny snažila sjednotit národ pod starými prapory buržoazní demokratických deklarací a hesel a vydávala svoje třídní cíle a hodnoty za všelidové ideály. Durkheim byl ideologem té části francouzské buržoazie, která bojovala s klerikalismem a monarchistickou reakcí a všemi silami se snažila nastolit v zemi sociální mír a „všeobecný souhlas“ jako nutné podmínky uchování základů buržoazní společnosti. Buržoazní reformátorství zaměřené na „sociální obnovu“ se nedotýkalo základních třídních protikladů a nemohlo zlepšit postavení lidových mas. Jeho úkolem bylo upevnit vládnoucí pozice buržoazie, zkrotit klerikální reakci a oddálit přicházející krizi buržoazní společnosti.

Aktuálnost kritického studia Durkheimova díla z marxistických pozic je podle sovětské autorky dána třemi hlavními momenty. Předně tím, že k Durkheimovi jako ke svému „otci-zakladateli“ se hlásí soudobý strukturální funkcionalismus, který vychází z jeho principů. Strukturální funkcionalismus, který je jako celek hluboce nepřátelský marxisticko-leninské obecné sociologické teorii, zároveň obsahuje koncepci systémového přístupu ke společnosti, a proto vyžaduje pozorné kritické prozkoumání, což zase nutně předpokládá hlubokou znalost teoretických zdrojů, idejí a koncepcí jeho zakladatelů.

Za druhé, Durkheimova koncepce vyvolává kritickou pozornost marxistů z hlediska své aplikace na analýzu konkrétních sociálních jevů. Buržoazní sociologie, jejímž byl Durkheim čelným představitelem, jak známo, aspiruje na vědeckou analýzu skutečnosti. Celé Durkheimovo dílo je vlastně poznamenáno neustálou snahou vytvořit ze sociologie vědu. V souvislosti s tím je třeba prozkoumat, v jakém poměru jsou výsledky této analýzy k jejím teoreticko-metodologickým předpokladům. Do jaké míry se jimi na jedné straně vědecké poznání omezuje a zkresluje a do jaké míry se s nimi na druhé straně dostává do rozporu. Tento aspekt kritického zkoumání buržoazní sociologie je v Durkheimově případě zvláště výrazný.

Konečně za třetí je třeba Durkheimovo dílo konfrontovat s marxistickou sociologií proto, že nejsou ojedinělé případy, kdy buržoazní sociologové vidí mezi Durkheimem a Marxem značné podobnosti. Marxismus a durkheimovský sociologismus mají opravdu společné to, že usilují o neredukcionistický a nespekulativní výklad společenských jevů, o to, vykládat společnost z ní samé. Avšak tímto obecným společným rysem jejich podobnost končí. Durkheim a Marx hledali hlavní hybné síly společenského života a základy jeho struktury v diametrálně odlišných sociálních skutečnostech. Úkolem kritického zkoumání Durkheimovy sociologie proto je demonstrovat rozdílný přístup k chápání povahy sociálních jevů v marxisticko-leninské sociologii a v sociologismu. Je to zároveň cesta, jak zhodnotit Durkheimovy ideje a ukázat jejich racionální momenty i chybné teze. Tato kritika Durkheima je podle sovětské autorky zároveň jedním ze způsobů potvrzení principů marxisticko-leninské sociologie. Vysvětlení Durkheimova vztahu k marxismu je příspěvkem k dějinám marxistických idejí, jejich rozporného osvojení buržoazními sociology i jejich vlivu na celkové ideologické klima dané epochy. Díky této konfrontaci se rovněž ukáže, že v buržoazní literatuře rozšířené tvrzení, jakoby Durkheim byl zakladatelem vědecké sociologie, je zcela neodůvodněné.

Durkheim nebyl kabinetní učenec. Živě reagoval na sociální a politické problémy své doby a byl přesvědčen, že jeho teoretická práce se stane východiskem řešení praktických problémů, před nimiž stála francouzská společnost. Těchto problémů byla celá řada a souvisely s přechodem francouzského kapitalismu ze stadia volné konkurence do období imperialismu. Konkrétními událostmi, jež výrazně ovlivnily jak Durkheimovo teoretické zaměření, tak jeho praktické postoje byla prusko-francouzská válka a porážka Francie, Pařížská komuna, Dreyfusova aféra a vznik a průběh první světové války.

Pro Durkheima bylo typické, že se nechtěl spojit s žádným z tehdejších nejvýznamnějších proudů francouzského politického života, jakými byly konzervatismus, liberalismus a socialismus. Byl přesvědčen, a v tom můžeme spatřovat typickou iluzi buržoazního intelektuála, že je možné zůstat nad politickými a třídními spory, že je možné z pozic tzv. čisté vědy navrhovat určitá praktická řešení, aniž by bylo

nutné spojit se s kteroukoli z bojujících stran. Durkheim se jak ve svých velkých základních dílech, tak ve svých vysokoškolských přednáškách, ale i v menších studiích snažil kriticky vyrovnat s liberalismem, konzervatismem i se socialismem. Je pochopitelné, že z hlediska marxistického hodnocení tohoto autora nás nejvíce zajímá jeho poměr k socialismu. Je zásluhou J. V. Osipovové, že právě této otázce věnuje patřičnou pozornost.

Durkheim se poprvé rozsáhleji zabýval socialistickými učením ve svých vysokoškolských přednáškách ve školním roce 1895/96 v Bordeaux, které byly posmrtně vydány roku 1928 pod názvem *Le Socialisme. Sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne*. Durkheim v nich chtěl postupně analyzovat dílo Saint-Simonova, Proudhonova, Lassalova a Marxova. To však neuskutečnil a zůstal prakticky pouze u výkladu a kritiky Saint-Simona. Nejzřetelnějším vyjádřením Durkheimova vztahu k vědeckému socialismu je jeho recenze Labriolovy knihy *Eseje o materialistickém pojetí dějin*, jež vyšla roku 1897 v *Revue philosophique*, sv. 44.

Základním nedostatkem Durkheimova pojetí socialismu je, že hovoří o socialismu vůbec, nerozlišuje vědecký proletářský socialismus a buržoazní reformismus. Durkheim prohlašuje, že socialismus nemůže být vědecký, protože věda o společnosti ještě neexistuje. Za vědecké považuje pouze svoje učení o společnosti. Věda se opírá o fakty a studuje to, co je, nebo to, co bylo, socialismus hovoří o budoucnosti, o tom, co má být, o ideálu. Je proto nevědecký. V tomto smyslu se Durkheimův postoj k vědeckému socialismu řadí mezi tehdy běžné postoje buržoazních vědců: ideologická a třídní předpojatost jim brání, aby se řídili alespoň minimem těch principů, které jinak neustále hlásali – aby totiž toto učení nejprve nezaujatě a objektivně studovali, aby se s ním seznámili. A i když nelze tvrdit, že by Durkheim Marxova hlavní díla neznal, jejich nezaujatého studia schopen nebyl. Osipovová správně píše: „Hlavní příčinu Durkheimova nepřátelství k vědeckému socialismu je třeba hledat v jeho pozitivním hodnocení možnosti rozvoje kapitalismu. Společenské jevy, na jejichž základě vyrůstal vědecký socialismus, řadil do oblasti sociální ‚patologie‘, kterou lze léčit, a ‚sociální otázku‘ redukoval na otázku morální.“ (Recenzované dílo, s. 50–51.)

Durkheimova sociálně politická teorie měla smířlivecký a utopický charakter. Jeho snahy ideologa a teoretika byly zaměřeny na hledání třetí cesty mezi klerikálním rojalismem a socialismem, což odpovídalo zájmům buržoazních republikánů. Durkheimova pozice v sociálně politických otázkách odrážela slabost buržoazních reformátorů, kteří nedokázali uskutečnit žádné závažné společenské přeměny. Vyjadřovala obojnost, rozpornost, kompromisnost a nedůslednost těch sociálních sil, jejichž ideologem tento francouzský sociolog byl.

Ve druhé části své knihy se J. V. Osipovová zabývá předmětem a metodou Durkheimovy sociologie. Reprodukuje a poté kriticky analyzuje takové klíčové otázky, jako jsou filozofické předpoklady Durkheimovy teoreticko-metodologické koncepce, Durkheimovo pojetí vztahu sociologie a filozofie, jeho koncepce sociálního faktu, sociologické metody, sociologického vysvětlení a normálního a patologického ve společnosti.

Sovětská autorka charakterizuje Durkheima z filozofického hlediska jako myslitele, který uznával jednotu přírody a společnosti, byl přesvědčen o přirozeném charakteru přírodních a společenských zákonitostí, uznával specifickou společenského světa ve srovnání se světem přírodním, byl zastáncem poznatelnosti přírodních a společenských jevů a vycházel z předpokladu, že celek je více než souhrn jeho částí, neboť má zvláštní kvality. Z těchto názorů plynul Durkheimův metodologický antiredukcionismus, princip determinismu a celostní přístup k sociální skutečnosti. Můžeme ho celkově charakterizovat jako naturalistu, i když nikoli redukcionistického typu, a jako sociálního realistu, i když opět ve specifickém slova smyslu, jak to autorka dále vysvětluje. Durkheim se snažil vyhnout dvěma krajnostem, a to idealistické metafyzice a vulgárnímu redukcionismu. Ne vždy se mu však tento subjektivní záměr podařilo úspěšně realizovat.

„Durkheimovu filozofickou pozici můžeme nazvat ‚spiritualistickým pozitivismem‘.“ Neméně zdůvodněný je i název ‚neonaturalismus‘, neboť zejména naturalismus byl vlastní pozitivismu, snažícímu se překonat jednostrannost metafyzického materialismu a idealismu“, píše J. V. Osipovová a pokračuje: „Odmítal-li Comte oprávněnost otázky prvotnosti ducha nebo hmoty, pak pozitivističtí současníci Durkheima už otevřeně přešli na pozici idealismu a Durkheim se od nich snažil distancovat. Jeho vztah k základní filozofické otázce byl velmi složitý a rozporný. V některých případech, když uznával souvislost vědomí a hmoty, ale vysoce hodnotil tezi o specifičnosti poznání, se nechal touto myšlenkou natolik unést, že ve společnosti

viděl v podstatě pouze vědomí. Mimo rámec základní filozofické otázky, když abstrahoval od otázky příčin a podmínek společenského života, dával zřetelně přednost idealismu, neboť dodával vědomí takovou specifičnost, jež je přetvářela v samostatný jev. Neznalost dialektiky, nepochopení principu odrazu odsoudily k neúspěchu jeho zcela originální pokus překonat jednostrannost jak vulgárního redukcionismu, tak i idealismu, zařadit morální a náboženské jevy do sféry přírodních jevů, majících podmínky a příčiny, a zároveň uchovat jejich specifičnost.“ (Recenzované dílo, s. 56–57.)

Ve třetí části své knihy analyzuje sovětská autorka Durkheimovu sociálně historickou koncepci. Rozebírá klíčové pojmy durkheimovské sociologie, jakými jsou sociální solidarita, dělba práce a její funkce. Zabývá se dále otázkou vztahu společnosti a individua v Durkheimově sociologii, jeho pojetím sociálního vývoje a výkladem společnosti z pozic sociálního realismu.

Dělba práce, jíž Durkheim věnoval své první velké knižní dílo z roku 1893, hraje podle jeho mínění ve společnosti základní roli a výklad společenského života je bez její analýzy nemyslitelný. Durkheim ovšem chápal dělbu práce jednostranně a i v této otázce se diametrálně rozcházel s názory Karla Marxe. Základní Durkheimův omyl spočíval v tom, že vyzvedával pouze aspekt solidarity, k němuž prý dělba práce za „normálních“ okolností vždycky vede, a odsouval do pozadí problémy antagonismu práce a kapitálu, donucovacího charakteru práce, morální a ekonomické krize kapitalistického světa, jež jsou důsledkem dělby práce v třídně antagonistické společnosti. J. V. Osipovová k tomu píše: „Dotýkaje se těchto otázek (...), měl tendenci je chápat jako odchylku od normy, jako výsledek nedostatečné regulace vztahů mezi hlavními třídami společnosti, jako nezdravý element v životě společnosti, která ve svém celku byla chápána jako solidární, uchováující jednotu, svornost a celistvost. Dělba práce, to je právě ten mechanismus, který v soudobé společnosti, jež ztratila do značné míry sjednocující sílu obecného, kolektivního náboženského vědomí, vytvoří žádoucí společenskou vazbu, solidaritu mezi třídami, vazbu kompenzující ztrátu vyvolanou úzkou specializací. Tak se pojem solidarity stává ústředním v analýze dělby práce.“ (Recenzované dílo, s. 116).

Pro Durkheima bylo vůbec typické, že za normální stav společnosti považoval rovnováhu, nepřítomnost konfliktů, řád, „nomii“. Vše, co tento stav narušovalo, bylo podle něho patologické, nenormální, „anomické“. Durkheimovi je zcela cizí myšlenka rozporů jako hybné síly vývoje. V tom nezapře buržoazní kořeny tvé teorie a proto se také mj. stal předchůdcem soudobého strukturálního funkcionalismu.

Oprávněně velkou pozornost věnuje J. V. Osipovová rovněž Durkheimově typologii společností a společenského vývoje. Durkheimova typologie, rozlišující jako dva základní druhy společenské vazby mechanickou a organickou solidaritu, patří mezi četné obdobné dichotomické typologie buržoazních autorů (Maine, Spencer, Tönnies, Redfield, Cooley, Weber, Becker aj.). Podstatou této typologie je myšlenka, že společenská vazba byla ve všech předkapitalistických společnostech založena na velké podobnosti nediferencovaných jedinců, kteří se vyznačovali stejnými činnostmi i stejným myšlením. Tento typ vazby nazývá Durkheim mechanickou solidaritou. Organická solidarita vzniká s prohlubující se dělbou práce, kdy jedinci vzájemně spolupracují nikoli proto, že jsou stejní, ale právě proto, že jsou diferencovaní, že se navzájem potřebují. Odtud velká pozornost, kterou Durkheim věnoval dělbě práce. Vedle už zmíněných nedostatků Durkheimova pojetí dělby práce je jeho základní slabinou skutečnost, že Durkheim ponechává zcela v pozadí a nepovšimnuty ekonomické příčiny dělby práce a vyvozuje ji z určitých v podstatě demografických faktorů.

Durkheim si ovšem některé negativní rysy dělby práce v kapitalistické společnosti uvědomoval. Byl však přesvědčen, že nejsou dány podstatou této společnosti, ale jejími nahodilými a tudíž odstranitelnými vlastnostmi. „Cesty překonání nedostatků kapitalismu, naznačené Durkheimem,“ píše J. V. Osipovová, „byly nereálné, utopické. Zároveň mu však nelze upřít velkou pronikavost, jež mu umožnila jak tyto nedostatky zpozorovat, tak i předvídat některé z těch cest, jimiž se bude ubírat vývoj kapitalistické společnosti. Je také důležité poznamenat, že Durkheim v pozdějším období své tvorby stále méně věřil v přirozený vývoj solidarity ze samotného faktu existence dělby práce a stále ostřeji kladl otázku léčení vředů kapitalismu, přičemž zpočátku zdůrazňoval, že je nutné věnovat pozornost reorganizaci společnosti v rámci kapitalistického systému, a později spatřoval opěrný bod v morální výchově jejích členů v duchu společenských hodnot a ideálů.“ (Recenzované dílo, s. 126.)

Ve čtvrté části své knihy se sovětská autorka zabývá Durkheimovým zkoumáním sebevraždy jako aplikací teoreticko-metodologické koncepce sociologismu na analýzu

konkrétního sociálního jevu. Durkheim, jak známo, pojímal sebevraždu jako čistě sociální jev, v němž individuálně psychologické faktory nehrají rozhodující roli. Byl přesvědčen, že existuje jakýsi objektivní, na individuálních vůlích nezávislý „suicidogenní“ proud, který má v různých kolektivitách nestejnou intenzitu, působí na individua zvnějšku, nachází nejvnímavější z nich i jejich slabé stránky, a ta se potom stávají sebevrahy. Míru sebevražd spojoval Durkheim rovněž se stupněm integrace společnosti. Provedl známou klasifikaci sebevražd na egoistické, altruistické a anomické.

J. Osipovová oceňuje na této teorii to, že odhalila sociální podstatu sebevražednosti, která jakoby vyrůstá z krizové situace společnosti. Celkové zaměření Durkheimova myšlení v této oblasti bylo podle jejich slov plodné a bylo podnětem k rozpracování širší otázky, tj. sociální podmíněnosti individuální psychologie. K hlavním nedostatkům Durkheimova pojetí patří abstraktnost a formální charakter typologie sebevražd, podcenění psychologických aspektů tohoto jevu i utopičnost návrhů na jejich omezení upevněním sociálních a morálních vazeb v tzv. profesionálních organizacích.

Durkheim zde otevřel cestu kvantitativní analýze v sociologii a naznačil vývojové směry jejich konkrétních metod a technik. Hlavní Durkheimova idea si podle sovětské autorky uchovala svou platnost. Příčiny růstu sebevražd je skutečně třeba hledat v krizových sociálních jevech buržoazní společnosti. Je však třeba mít na mysli nejen stav společenské dezorganizace, morální prázdnoty a oslabení sociálních vazeb, ale v první řadě objektivní procesy rozené kapitalismem, jako je růst nezaměstnanosti, bída a strádání pracujících mas.

V páté části své knihy se J. V. Osipovová zabývá Durkheimovou koncepcí morálky. Bylo to jedno z klíčových témat Durkheimovy sociologie, a proto mu sovětská autorka věnuje značnou pozornost. Všimá si nejprve společenské podstaty morálky, tak jak ji Durkheim chápe, poté analyzuje to, jak Durkheim promýšlel společenskou krizi kapitalistické společnosti, jakou roli připisoval v oblasti morálky státu a sekundárním skupinám, a reprodukuje Durkheimův strukturně historický přístup ke studiu morálky. Kriticky hodnotí Durkheimovo pojetí funkcí a elementů morálky a v souvislosti s tím i jeho pojetí úkolů a cílů pedagogiky. Závěr kapitoly je věnován rozboru Durkheimovy koncepce lidské přirozenosti, problematice anomie, teoretickým zdrojům jeho pojetí morálky i problému univerzalizmu a pluralismu morálních hodnot.

Osipovová píše, že ve srovnání s buržoazními teoriemi Durkheimových předchůdců a současníků, z nichž většina se postupně vzdávala principů buržoazní demokracie, je jeho pojetí morálky relativně pokrokové. Tato pokrokovost spočívá v obhajobě liberálních a humanistických hodnot a ideálů.

Nedostatkem jeho pojetí je, že připisoval všem kolektivním virům absolutní pravdivost. Kolektivnost pro něho byla dostatečnou zárukou pravdivosti morálky. Jsou však různé druhy kolektivismu. Nacionalismus, rasismus a podobné jevy, které jsou značně rozšířeny, se tím nestanou vysoce mravními. Abstraktní, nehistorický kolektivismus je stejně neodůvodněný jako abstraktní individualismus.

Sovětská autorka proto uzavírá celkové hodnocení Durkheimova pojetí morálky takto: „Durkheimovská filozofie morálky je složitou směsí různých idejí a koncepcí, které adekvátně ocenit je možné pouze z pozic teorie historického materialismu. Kladné v této filozofii bylo uznání rozhodujícího významu sociálních podmínek pro genezi morálky, analýza funkcionálních důsledků morálních pravidel pro společnost, uznání jejich kulturní proměnlivosti a všeobecnosti. V Durkheimových úvahách jsou však pokrokové ideje těsně spojeny s nevědeckými idealistickými tezemi, diktovanými věrností „suicidogismu“, jeho teorii a metodě. Nevědecké, neadekvátní chápání sociálního jevu, společnosti, její struktury a zákonů determinovalo hlavní nedostatky a protiklady durkheimovské sociologické koncepce morálky. Protože neuznával třídní charakter morálky, nesprávně vykládal její sociální podstatu.“ (Recenzované dílo, s. 213–214.)

Poslední kapitola recenzované práce je věnována analýze Durkheimova pojetí náboženství i dalších otázek, které byly v Durkheimově sociologickém systému se sociologií náboženství spjaty. J. Osipovová nejprve ukazuje, v čem spočívá podle Durkheima specifičnost náboženství jako předmětu sociologické analýzy. Poté reprodukuje a kriticky hodnotí evolucionismus jako metodologický princip Durkheimových rozborů náboženství, zabývá se Durkheimovou dichotomií sakrálního a světského a poukazuje na omezenost Durkheimovy definice náboženství. Dále vysvětluje, v čem podle Durkheima spočívaly sociální původ a sociální podstata náboženství a jak Durkheim dospěl ke své základní myšlence ztotožňování náboženských před-

stav a společnosti. Upozorňuje, že Durkheim chápal náboženství rovněž jako systém symbolů, a kriticky se k tomuto pojetí vyjadřuje. Poukazuje také na jednostrannost Durkheimova funkcionálního přístupu k náboženství. Kapitola je uzavřena rozбором Durkheimovy sociologie vědění, kritikou Durkheimova pojetí vztahu vědy a náboženství a rozбором jeho názoru na problematiku lidského individua.

Základní výtká sovětské autorky na adresu Durkheimova pojetí náboženství se týká příliš širokého vymezení této kategorie společenského vědomí. Durkheim totiž fakticky ztotožnil náboženství s abstraktním modelem ideologie. To mu umožnilo zakrýt reakční roli náboženství ve společnosti a zdůrazňovat pouze jeho pozitivní stránky. Souviselo to s Durkheimovým základním metodologickým principem, že každý jev je třeba analyzovat v jeho prvotních, zárodečných a výchozích vývojových formách. Tento v podstatě ahistorický přístup mu umožnil, aby neoprávněně rozšířil tezi o integrující roli náboženství u prvobytných národů na všechny společenské formace. Durkheim má proto tendenci považovat náboženství vždy za faktor upevňující jednotu společnosti. Zcela ignoruje známé fakty z dějin náboženství, jako byly náboženské války, křížové výpravy, náboženské konflikty apod.

Kniha J. V. Osipovové je obsahově velmi bohatá. Nenechává bez povšimnutí prakticky žádnou významnou otázku Durkheimovy tvorby. V naší recenzi jsme mohli zaznamenat pouze její nejdůležitější stránky.

Přínos této studie k marxistickým dějinám buržoazní sociologie je nesporný. Autorka v ní tvůrčím způsobem uplatňuje základní principy marxisticko-leninského přístupu ke kritice buržoazní sociologie. Svůj postup si neulehčuje paušálními odsudky. Seriózně Durkheimovo dílo analyzuje, ukazuje některé bezpochyby pozitivní stránky Durkheimovy teorie a metodologie, jež vyniknou zejména na pozadí redukcionistických a spekulativních tendencí, které byly v době Durkheimova působení v buržoazní sociologii velmi rozšířeny.

Zvlášť cenné jsou pasáže, kde autorka konfrontuje Durkheimovy teoretické i sociálně politické názory a postoje s marxismem. V takové hloubce a šíři nebyla doposud zmíněná konfrontace v marxistické literatuře provedena.

Kniha J. V. Osipovové je svědectvím toho, na jak vysoké úrovni je v SSSR marxistická analýza vývoje buržoazního sociologického myšlení. Tato vysoká úroveň se rodí ze širšího zázemí, jež činnost v této oblasti v sovětské sociologii má. Recenzovaná studie není totiž prací ojedinělou, jak se o tom můžeme přesvědčit, nahlédneme-li například do pravidelné rubriky časopisu *Sociologičeskije issledovanija* nazvané *Z dějin sociologického myšlení*. Kritická analýza dějin buržoazní sociologie není sovětskými autory chápána jako antikvární záležitost, ale je integrální součástí práce soudobého marxistického sociologa, pro něhož z této činnosti plyne řada cenných teoretických i metodologických poučení. Kniha J. V. Osipovové je toho názorným příkladem i vzorem hodným následování.

Jan Sedláček

M. A. Nugajev: Trudovaja aktivnost' rabočego klassa razvitoĝo socialističeskogo obščestva (Pracovní aktivita dělnické třídy rozvinuté socialistické společnosti)

Kazaň, Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta 1975. 295 s.

V současné době, kdy se u nás věnuje zvýšená pozornost otázce rozvoje osobnosti a její pracovní aktivity, přichází velmi vhod publikace, která teoreticky rozebírá podstatu, obsah a strukturu pracovní aktivity dělnické třídy v rozvinuté socialistické společnosti. Z podtitulu monografie, jejímž autorem je Magdij Alimžanovič Nugajev, vyplývá, že jde o teoreticko-metodologické aspekty daného problému.

Autor publikace vychází ze skutečnosti, že ani za socialismu nejsou všichni členové společnosti aktivní natolik, jak je nutné pro její rozvoj. Společenská potřeba zvýšené sociální aktivity jedinců se vztahuje i na pracovní sféru. Odstranění rozporu mezi zásadami možnosti pracovní aktivity a reálnou pracovní činností je sociálním problémem, jehož řešení je vědeckým úkolem marxisticko-leninské sociologie. Autor uvádí, že při řešení otázek optimalizace pracovní aktivity a při hledání cest a prostředků uvědomělého působení na ni vyvstávají tři skupiny problémů. Jde o objasnění: za prvé, podstaty pracovní aktivity jedince, za druhé, všeobecných, zvláštních a konkrétních podmínek, které určují optimální realizaci pracovní aktivity, za třetí, konkrétních sociologických metod zkoumání pracovní aktivity.

Monografie má kromě úvodu a závěru šest kapitol.

V první kapitole, nazvané *Pracovní aktivita jako sociální problém*, si autor všímá především podstaty a pojmu pracovní aktivity. Konstatuje, že v sociologické literatuře doposud chybí uspokojivá definice pojmu „pracovní aktivita“, což svědčí nejen o tom, že jde o problém nový a složitý, ale i o nedostatečném filozofickém zdůvodnění tohoto pojmu. Jako jeden z velmi důležitých úkolů sociologie autor vidí teoretické vyjádření vztahu mezi pracovní aktivitou a filozofickým chápáním subjektivního faktoru ve společenském životě. Pokud jde o pojem subjektivního faktoru pracovní aktivity, uvádí, že má několik aspektů. Ve vztahu k výrobnímu procesu jde o subjektivní faktor výroby. Jestliže je pracovní aktivita předmětem působení organizátorských a řídicích orgánů, spočívá subjektivní faktor rozvoje pracovní aktivity v této činnosti. Avšak ve své základní sociální funkci se pracovní aktivita projevuje tehdy, jestliže působí vzájemně s pracovními prostředky. Pracovní aktivitu určuje historicky podmíněná úroveň rozvoje sociálních vztahů, techniky a člověka — jeho hodnotové orientace, odborné znalosti a návyky, vzdělání, intelektuální, psychický a fyzický potenciál a z toho vyplývající vztah k práci. Autor dovozuje, že problém pracovní aktivity je třeba zkoumat jako neoddelitelnou součást problému vědecky zdůvodněného prognózování sociálních přeměn, a zdůrazňuje nutnost vypracovat teorii pracovní aktivity.

V druhé části první kapitoly autor rozebírá strukturu pracovní aktivity. Zdůrazňuje, že nelze rozlišovat pracovní aktivitu dělníků, družstevních rolníků a inteligence, to znamená diferencovat ji podle příslušnosti k určité třídě. Uvádí, že pro úroveň aktivity je charakteristické postavení jedince nebo kolektivu ve struktuře společnosti, třídy nebo sociální vrstvy. Za důležitou strukturální součást pracovní aktivity označuje disciplinovanost, přičemž rozlišuje mezi pracovní disciplínou v kapitalistické a socialistické společnosti. Vychází z Leninových slov, že „tovární“ disciplína kapitalistů není ani naším ideálem, ani cílem, ale jen stupínkem nutným pro radikální očistění společnosti od hanebnosti kapitalistického vykořisťování. Říká, že za socialismu vzniká po prvé v dějinách nový typ disciplíny — uvědomělá, dobrovolná disciplína pracujících, založená na pochopení nutnosti pracovat svědomitě, samostatně a iniciativně. Upozorňuje však, že upevňování nové pracovní disciplíny je složité a dlouhé. Uvádí, že při pokusu stanovit obsah pojmu „pracovní disciplína“ se naráží v literatuře na různé definice. Za správné považuje stanovit znaky, které vyjadřují vnitřní disciplinovanost a zároveň obsahují objektivní kritéria. Takovými znaky jsou podle autora přivyknutí pracovnímu řádu a snaha o jeho dodržování, hospodárný vztah k socialistickému vlastnictví, kvalitní produkce a plnění úkolů ve stanovených lhůtách.* Kromě uvědomělosti a disciplinovanosti považuje autor za prvky systému pracovní aktivity ještě iniciativnost a soutěživost. Iniciativnost rozumí nejen sociálně psychologickou kategorií, ale i sociálně politickou činností. Přitom o ní uvádí, že je to jedna z nejdůležitějších charakteristik socialistického soutěžení, nechápaného jako dočasný jev, ale jako trvalý, neustále se rozšiřující proces.

Třetí část první kapitoly je věnována dynamice pracovní aktivity dělnické třídy. Autor při svém výkladu vychází z konstatování dvou základních stránek práce: technicko-organizační a sociálně ekonomické. Rozlišuje tři etapy rozvoje technicko-organizační stránky práce: První etapa začíná zhotovováním nejjednodušších nástrojů a končí zkonstruováním stroje. Druhá etapa souvisí s přechodem ke všeobecné mechanizaci. Třetí etapu charakterizuje automatizovaný pracovní proces. Rozpory mezi technicko-organizační a sociálně ekonomickou stránkou práce odstranila teprve socialistická revoluce v SSSR, která znamenala přechod k historicky nové, socialistické formě práce. V této nové formě práce se pracovní aktivita a její struktura naplňují novým obsahem, historický vývoj pracovní aktivity dostává nový ráz. Socialistická skutečnost zrodila takové formy pracovní aktivity jako údernictví, stachanovské hnutí apod. V sociálně ekonomické stránce práce došlo k takovým změnám, jako je další rozvoj socialistického společenského zřízení, demokratizace všech stránek sociálního života, duchovní růst obyvatelstva aj. Všechny etapy historického rozvoje sovětské společnosti doprovází neustálý růst pracovní aktivity. Autor uzavírá část konstatováním, že historické formy pracovní aktivity dělnické třídy v SSSR byly produktem vlastní aktivity mas, projevem vnitřní vůle, sociálního citění a politické zralosti dělnické třídy.

Ve čtvrté části první kapitoly autor sleduje pracovní aktivitu jako sociálně řídicí proces. Uvádí, že řízení pracovní aktivity, které je zvláštní oblastí sociálního řízení, mění svoji formu současně se změnou objektu působení, jímž je jedinec, četa, podnik, třída, společnost. Vzhledem k tomu, že pracovní aktivita je cílevědomým procesem, má pro řízení pracovní aktivity mas velký význam poznání mechanismu řízení. Aby

bylo možno zkoumat způsoby rozvoje a plánování pracovní aktivity, je třeba stanovit, jaké faktory ji určují. Řídit pracovní aktivitu znamená usměrňovat faktory, které na ni působí. Předpokládá to především řízení objektivních podmínek pracovní činnosti pracovníka. Pro „řízení“ subjektivních vlastností pracovníka je pak třeba řídit jeho sociální chování. Znamená to na jedné straně zdokonalovat podmínky, obsah a organizaci práce a na druhé straně různými formami podněcování vytvářet kladné potřeby a usměrňovat chování pracovníka v pracovním procesu. V současných podmínkách však nepostačuje vnější usměrňování. Společnost nachází cesty a prostředky využívající možnosti vnitřního usměrňování — seberegulace, využívání aktivity člověka k řízení jeho chování. Nejdůležitějším prvkem sociálního usměrňování chování jedince je veřejné mínění, které je jako mechanismus sociálního usměrňování jedince spojeno jak s normativními, tak s nenormativními prostředky usměrňování. Důležitým úkolem je vypracovat racionální vědecko-organizační model řízení pracovní činnosti dělnické třídy. Řízení sociální aktivity musí odpovídat dvěma všeobecným požadavkům: 1. optimálnímu vztahu mezi aktivitou jednotlivce (skupiny) a vnějšími zásahy, 2. možnosti využívat v dané situaci nerealizovanou rezervu sociální aktivity jednotlivce. Aby bylo možno řídit pracovní aktivitu, je třeba mít věrohodné informace o jejím stavu v měřítku jak celého podniku, tak i oddělení, směny, čety i jednotlivých pracovníků. Jeden z principů řízení pracovní aktivity spočívá v tom, aby činnost odpovídala schopnostem a sklonům pracovníka. Dalším principem řízení pracovní aktivity je podněcování založené na potřebách a zájmech lidí. Velký vliv na pracovní aktivitu kolektivu a jednotlivce mají vhodně uplatňované způsoby organizace skupinové činnosti. Autor též uvádí, že efektivnost řízení pracovní aktivity v mnohém závisí na stabilitě kolektivu. Všeobecně konstatuje, že v literatuře dosud nebyly patřičně objasněny principy řízení pracovní aktivity.

Druhá kapitola, tj. *Podmínky pracovní činnosti pracovníků socialistického podniku — prostor pro rozvoj jejich pracovní aktivity*, začíná rozborem pojmu a struktury pracovních podmínek jako faktoru pracovní aktivity dělnické třídy rozvinuté socialistické společnosti. Autor své myšlenky zkoncentroval v závěru v konstatování, že k pracovním podmínkám patří objektivní výrobní a nevýrobní, neustále působící jevy a stránky činnosti, které mají přímý vliv na fyzický, psychický a morální stav člověka a na jeho možnost uplatnit v práci své vnitřní potence a které aktivně podněcují jeho pracovní energii.

Druhá část druhé kapitoly je věnována vlivu zdokonalování přímých pracovních podmínek na pracovní aktivitu sovětských dělníků. Autor vychází z konstatování, že se často nutnost optimalizace pracovních podmínek zdůvodňuje jen z hlediska očekávaného ekonomického efektu. Zdůrazňuje však, že je třeba při rozboru organizace technických opatření přihlížet též k sociální stránce těchto opatření, přičemž sociální efekt se projeví ve změně tvůrčí aktivity, stálosti cílů a motivů jednání jak jednotlivců, tak i pracovních kolektivů a ve stupni využití fyzických a duševních možností pracovníků. Přitom sociální efekt se může projevit jak v kladném, tak záporném smyslu v ukazatelích vztahu k práci, pracovní způsobilosti, zdravotního stavu, úrovně kvalifikace, všeobecného vzdělání a kultury pracovníků. Autor pak na výsledcích sociologických výzkumů ukazuje, jak nespokojenost s pracovními podmínkami ovlivňuje fluktuaci pracovníků.

Ve třetí části druhé kapitoly se autor zamýšlí nad intelektualizací obsahu práce jako specifickou podmínkou pracovní aktivity sovětských dělníků. Podstatu svých myšlenek vyjádřil autor v závěru této části, kde uvádí, že za socialismu má stále větší význam ta stránka obsahu fyzické práce, která rozvíjí a obohacuje osobnost pracovníka. Kromě toho obsah práce širokých mas dělnické třídy překračuje meze předpokládané technologickými funkcemi a vzniká možnost projevit tvůrčí iniciativu zaměřenou na zlepšování výroby, její technologie a organizaci. V tom spočívá vliv všeobecných sociálně ekonomických faktorů na změnu obsahu práce.

Třetí kapitolu autor nazval *Duchovní faktory pracovní aktivity dělnické třídy*. Svoji pozornost soustřeďuje nejprve na základní aspekty uvědomělého a ideálního v pracovní aktivitě. Rozebírá, co je třeba chápat pod pojmem „duchovní faktory“. Uvádí, že duchovní faktory se dělí na dvě velké skupiny — subjektivní a objektivní. K objektivním faktorům řadí systém vzdělání a výchovy, politické, filozofické, vědecké, estetické, etické a právní regulátory, teorie, ideje a nálady převládající ve společnosti a ty sociálně psychologické procesy, které vznikají v každodenní pracovní činnosti kolektivu. Celkem vyjadřují objektivní stupnici hodnot socialistické společnosti. K osobnostním duchovním faktorům řadí autor zájmy člověka, jeho tvůrčí snažení a jeho sociální, politické a mravní ideály, které určují jeho vztah k práci. Konstatuje, že v současné době v podmínkách vědeckotechnické revoluce stále

vzrůstá úloha duchovní stránky pracovní činnosti, která rozvíjí a obohacuje osobnost člověka a otevírá před ním prostor pro jeho tvůrčí schopnosti a iniciativu. Autor se zvláště zamýšlí nad významem poznání sociálních hodnot a dovozuje, že aktivnost subjektu závisí na tom, jak dalece je jeho osobní stupnice hodnot v souladu s objektivně významnými společenskými hodnotami. Uvádí, že životní a pracovní hodnoty socialistického dělníka nejsou navzájem odtrženy sociálně ekonomickými vztahy, jako je tomu v buržoazní společnosti, ale naopak se vzájemně prolétají a jsou zdrojem jeho pracovní aktivity.

Druhá část třetí kapitoly se zabývá ideovostí a morálkou v pracovní aktivitě sovětských dělníků. Autor vychází z toho, že ideový a morální vztah k práci, jeho charakter a obsah patří k základním komponentům duchovního faktoru pracovní aktivity. Přitom materiální a ideově mravní faktory pracovní aktivity tvoří určitou dialektickou jednotu a nelze je stavět proti sobě. Materiální stimulování nutně v sobě obsahuje mravní podněcování aktivních forem pracovní aktivity. Nedocenení materiálních faktorů a narušení principu osobní hmotné zainteresovanosti a principu odměňování podle práce vede ke snížení pracovní aktivity dělníků a k narušení nejen materiálních, ale i morálních stimulů. Přitom samozřejmě nelze nevidět, že v určitých nepříznivých podmínkách výrobní činnosti může materiální stimulování napomáhat k rozvoji některých negativních charakterových vlastností, jako je chamtivost, korupce ap.

Ve třetí části třetí kapitoly se autor zaměřuje na otázku zprostředkování pracovní aktivity sociálně psychologickými jevy. Uvádí, že působení sociálně psychologických faktorů na pracovní aktivitu není dominující — určující jsou sociálně ekonomické podmínky, v nichž práce probíhá. Avšak i sociálně ekonomické podmínky zahrnují spolu s jinými faktory též sociálně psychologické procesy. Proto je otázka sociálně psychologických faktorů pracovní aktivity do určité míry jedním ze zvláštních aspektů problému dalšího zdokonalování pracovní činnosti. Sledování sociálně psychologických faktorů zvyšování pracovní aktivity předpokládá především rozebrat strukturu kolektivu, neboť právě kolektiv nejvíce působí na aktivitu lidí, kteří jej tvoří. V něm se do značné míry uskutečňuje proces socializace člověka, v něm se formuje nový typ osobnosti. Autor dále uvádí, že jedním z nejdůležitějších subjektivních faktorů, které napomáhají uváčet a rozvíjet socialistický pracovní kolektiv a které mají rozhodující vliv na úroveň iniciativy a tvůrčí aktivity jeho členů, je tzv. sociálně psychologické klima, které se stalo středem pozornosti sovětských vědců teprve poměrně nedávno. Proto doposud neexistuje jednotný názor, jaká je náplň tohoto termínu (u nás používáme pojem „sociální klima“). Autor se snaží podrobněji vysvětlit tento pojem i působení vzájemných vztahů v kolektivu, jež sociálně psychologické klima určují. Jako další důležité faktory působící na aktivní, tvůrčí činnost pracovníků autor uvádí potřeby a zájmy pracovníků a konečně veřejné mínění.

Ve čtvrté kapitole (*Pracovní aktivita a proces všestranného rozvoje pracovníků socialistické společnosti*) se především rozebírá pracovní aktivita sovětských dělníků jako faktor rozvoje jejich společensko-politické aktivity. Autor uvádí, že pracovní aktivita přímo souvisí se společensko-politickou aktivitou, která je v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti neoddelitelným rysem jednotlivce. Rozmanitá pracovní aktivita dělníků (technická tvořivost, činnost v oblasti vědecké organizace práce atd.) je vtahuje do společensko-politického života a posiluje jejich společensko-politickou aktivitu. Problémy vynálezectví a zlepšovatelství, normování práce a řízení vyžadují nejen technické, ale i sociální myšlení, sociální činnost. Vysoká pracovní aktivita, která není spojena se stejnou úrovní společensko-politické činnosti, se zpravidla vyznačuje jednostranností, jež se projeví překračováním norem. Avšak rozvoj mechanizace a automatizace v podmínkách socialismu přenáší těžiště pracovní aktivity na plnění tvůrčích úkolů, jejichž sociální interpretace vyžaduje společensko-politickou aktivitu.

Druhá část čtvrté kapitoly je věnována otázce pracovní aktivity a formování nového člověka. Autor vychází z toho, že jedním ze základních úkolů socialistické společnosti je výchova nového člověka — všestranně rozvinuté osobnosti. Dále uvádí, že všeobecným objektivním základem utváření nového člověka jsou socialistické výrobní vztahy, charakterizované společenským vlastnictvím výrobních prostředků. Konstatuje, že měřítkem rozvoje člověka je práce (pracovní aktivita). Tvůrčí práce je charakteristickým rysem dělníka jako osobnosti. Sociální formou, v níž se realizuje pracovní aktivita dělníka, je pracovní kolektiv — nejdůležitější nástroj výchovy nového člověka, místo nejen výrobní činnosti, ale i sociálně politického a kulturního života. Různé formy pracovní aktivity (socialistické soutěžení, hnutí za komunistickou práci apod.) utvářejí nejen komunistický vztah k práci, ale i rysy socialistické osobnosti.

Pátá kapitola, mající název *Pracovní aktivita dělníků jako předmět konkrétního sociologického výzkumu*, je vyhrazena především otázce některých principů a zvláštností metodiky a organizace sociologického výzkumu v tomto směru. Autor podrobně rozvádí metodologii výzkumu, který pod jeho vedením v letech 1969–1974 prováděl kolektiv sociologické laboratoře na katedře vědeckého komunismu Kazaňské státní univerzity V. I. Uljanova-Lenina mezi dělníky z průmyslových podniků Kazaně. Ve druhé části páté kapitoly autor rozebírá metodu statistického třídění, které bylo použito při rozboru pracovní aktivity. A konečně ve třetí části popisuje metody mnohofaktorové analýzy, jichž bylo při výzkumu pracovní aktivity použito.

Poslední, šestá kapitola (*Problém pracovní aktivity dělníků v současné buržoazní průmyslové sociologii*) uvádí především všeobecné poznámky o charakteru teoretických základů některých koncepcí buržoazní průmyslové sociologie. Všimá si dále buržoazní průmyslové sociologie při hledání prostředků a metod aktivizace práce proletariátu a konečně kritizuje výchozí zásady buržoazní sociologie při současném hodnocení pracovní aktivity sovětské dělnické třídy.

Monografie, v níž jsou citovány i práce československých autorů (R. Richty, F. Kutty), je určena pro vědecké pracovníky, aspiranty, studenty, sociology i pro široký okruh čtenářů, kteří se zajímají o teorii vědeckého komunismu a o problémy dělnické třídy v rozvinutém socialismu. Kniha si zaslouhuje pozornost zejména pro snahu teoreticky uchopit nové problémy praktického života, mezi něž nesporně patří otázky pracovní aktivity.

Libuše Lišková

V.E. Šljapentoch: Problémy reprezentativnosti sociologičeskoj informacii (Problémy reprezentativy sociologické informace)

Moskva, Statistika 1976, 214 s.

Problém reprezentativnosti výzkumu vzniká při používání metody neúplného šetření, kterou jsme v sociologii nuceni používat téměř vždy, protože kdybychom chtěli poznat všechny prvky, které tvoří objekt výzkumu, vyžádalo by si to obrovské materiální náklady, armádu tazatelů a roky na zpracování získané informace (tak tomu je u cenových šetření). Naštěstí existují postupy, které poskytují zkoumáním relativně malého počtu prvků často přesnější a hlubší výsledky, než bychom dostali zkoumáním všech prvků. Právě této problematice je věnována práce V. E. Šljapentocha, s podtitulem *Náhodné a nenáhodné výběry v sociologii*. Je určena především sociologům, dále pak ekonomům, demografům, psychologům, ale i statistikům, kteří nejsou specialisty na výběrová šetření, a je rozčleněna do deseti kapitol:

- I. Problém reprezentativnosti sociologických výzkumů
- II. Chyby reprezentativnosti
- III. Náhodný výběr
- IV. Oblastní výběr
- V. Vícetupňový výběr
- VI. Nenáhodné metody výběru
- VII. Vytváření objektu zkoumání
- VIII. Metody sběru sociologické informace a problémy reprezentativnosti
- IX. Problémy vícenásobného výběru
- X. Územní výběr

V *první kapitole* se autor zabývá rolí úplných a neúplných šetření, zejména metodou velkého masivu a výběrovou metodou obecně. Již zde se zmiňuje o tom, že rozšíření výsledků z výběru na celý základní soubor není jednoduchá záležitost, že si ji však výzkumníci až příliš často zjednodušují. Definuje přímou a nepřímou úlohu reprezentativnosti, upozorňuje na nutnost řádného vymezení zkoumaného objektu a nadobjektu, který chápe jako třídu objektů, k níž patří objekt daného výzkumu. Dostí podrobně se zabývá též funkcí nadobjektu, ať už pro realizaci výběru, či pro zobecňování výsledků z výběru.

Druhá kapitola je věnována chybám reprezentativnosti, které autor chápe jako odchylky výsledků výběrového šetření od skutečných charakteristik základního souboru. Dělí je podle různých hledisek na náhodné a systematické, záměrné a nezáměrné, skutečné a teoretické a demonstrovuje je na příkladech z praxe. V paragrafu o vlivu velikosti výběru na velikost chyby nalezne čtenář velmi hezký příklad, dokládající, že zvětšování velikosti výběru nemusí mít vždy kladný vliv na velikost chyby,

což si ne vždy všichni výzkumníci uvědomují. Velikost chyby totiž závisí i na způsobech výběru, jejichž rozřazením se zabývá poslední paragraf. Autor dělí výběry na náhodné a nenáhodné. Náhodné dále na prosté náhodné a modifikované náhodné. Modifikované náhodné dělí ještě dále podle dvou kritérií. Podle prvního na stratifikované a nestratifikované, podle druhého na jednostupňové a vícestupňové. Kombinace pak dávají různé varianty modifikovaného náhodného výběru.

Třetí kapitola pojednává o náhodném výběru, zejména o prostém náhodném a systematickém. Autorita náhodného výběru v sociologii je vysoká. Někteří sociologové dokonce zavrhnou nenáhodné metody výběru jako nevědecké. Praxe však nezřídka vypadá tak, že nejsou dodrženy požadavky náhodného výběru, že k odhadům parametrů a chyb se používá nesprávných vzorců. Plně pochopené použití nenáhodné metody výběru může pak být mnohem objektivnější než pseudonáhodný výběr. Prostý náhodný výběr se používá v sociologických výzkumech poměrně málo. Předpokládá totiž existenci seznamu všech jednotek základního souboru, a proto ho nelze v mnoha situacích vůbec uskutečnit. Kromě toho lze většinou použít ekonomičtějších modifikací náhodného výběru. Systematický výběr se používá častěji než prostý náhodný, protože je jednodušší a protože může být uskutečněn bez předchozího sestavení seznamu jednotek. Blíže se dotýká stratifikovaného výběru, a proto při správném použití lze docílit menších chyb reprezentativnosti než při prostém náhodném výběru. Má své metodické problémy týkající se délky výběrového kroku, má své nedostatky spočívající v problematice výběru první jednotky. Nevhodný výběr první jednotky může totiž vést k vážným systematickým chybám.

Ve *čtvrté kapitole* se autor zabývá stratifikovaným výběrem, jehož princip spočívá ve vytvoření určitého počtu oblastí, přičemž v každé z nich je uskutečněn náhodný výběr. Nejjednodušší postup stratifikace předpokládá formování oblastí podle jednoho znaku na základě heuristických úvah a poté použití proporcionálního výběru. Tento postup se nazývá jednorozměrný proporcionální stratifikovaný výběr. Modifikací je stratifikovaný výběr s optimálním rozmístěním, který je výhodný tehdy, jsou-li rozptýleny stratifikujícího znaku v různých oblastech velmi rozdílné. Chyba stratifikovaného výběru je srovnání s chybou prostého náhodného výběru je tím menší, čím větší je koeficient korelace (resp. asociace) mezi zkoumaným a stratifikujícím znakem. Opomenutí tohoto pravidla může vést k tomu, že je efekt stratifikace zanedbatelný.

V kapitole je také upozorněno na problém rozdělení základního souboru na oblasti, a v této souvislosti nalezneme též zmínku o metodě optimální stratifikace. V praxi je málo reálná situace, kdy zkoumáme jen jeden znak. Zkoumáme-li více znaků a chceme-li použít metodu optimálního rozmístění, dostaneme se pravděpodobně do konfliktní situace, neboť to, co je optimální pro jeden znak, může být zcela špatné pro jiný. Nejpirozenějším řešením této situace je použití proporcionálního výběru. Autor též upozorňuje na metodu kompromisního rozmístění, která využívá metody optimálního programování. Ze sociologické praxe SSSR je však známo jen málo pokusů o jejich použití. Stratifikace podle jednoho znaku je v praxi často nedostatečná, a proto autor pojednává i o vícerozměrné stratifikaci, jejíž použití v sociologii je teprve v začátcích. Myšlenka vícerozměrné stratifikace vznikla poté, co se objevil aparát rozpoznávání obrazců. Podstatné zlepšení její metodiky je spojeno s využitím faktorové analýzy. Speciální postup založený na těchto metodách se nazývá strukturální klasifikace. V první fázi se vytvoří seznam znaků, které mohou být použity pro stratifikaci (často se k tomu využívá expertů). Ve druhé fázi se pomocí faktorové analýzy tyto znaky slučují v oddělené skupiny, přičemž se výzkumníkovi někdy podaří dát každé skupině obsahovou interpretaci a nalézt ten latentní faktor, který dané znaky k sobě přifadil. Třetí fáze znamená provedení dílčích klasifikací, při nichž se zkoumané jednotky rozdělí podle každého faktoru do oddělených tříd. Ve čtvrté fázi se výzkumník pokusí z dílčích klasifikací vytvořit obecnou typologii.

Při pravděpodobnostních výběrech typu prostého náhodného či stratifikovaného je často velkým kamenem úrazu soupis jednotek, z nichž chceme vybírat. Další potíží bývá jejich velká rozptýlenost. Z těchto důvodů se už dávno přešlo na vícestupňové výběry, o nichž pojednává *pátá kapitola*. Na každém výběrovém stupni je sestaven soupis jednotek (stratifikovaný či nestratifikovaný), z něhož se dělá náhodný výběr. Skupinka je ten průběžný objekt zkoumání, který se vybírá na každém stupni proto, aby byl základním souborem pro následující výběr. V sociologické praxi se používají v roli skupinek oblasti, kraje, okresy, čtvrti, města, vesnice, podniky, školy, studentské kroužky, domy, ústavy ap. Hlavní výhodou vícestupňového výběru je možnost provést rozhovor (či jiný způsob šetření) v relativně malém počtu míst, což

dovoluje vystačit s relativně malým počtem tazatelů. Nemaou výhodou je také možnost vyhnout se sestavování objemných soupisů jednotek zkoumání. Nebezpečím vzhledem k reprezentativnosti však je, že mnohé přirozené skupinky jsou homogenní. Klíčovým ukazatelem je zde tedy indikátor homogeneity skupinky – vnitroskupinkové korelace. Čím vyšší je koeficient vnitroskupinkové korelace, tím je skupinka homogennější a tím více je znehodnocena získaná informace vzhledem k reprezentativnosti. Odtud plyne problém volby skupinek a jejich velikosti, který se v praxi řeší obvykle heuristicky, na základě konkrétní informace.

Náhodný výběr zabezpečuje (podle autora) všem prvkům základního souboru rovnost šancí dostat se do výběrového souboru (s. 49). Nenáhodné výběry nejsou založeny na tomto principu. Lze je sice získat snáze, nelze však určit teoretickou chybu vznikající při daném schématu výběru a úroveň reprezentativnosti získaných údajů může být posuzována jen podle skutečných chyb reprezentativnosti, což předpokládá znalost údajů o základním souboru. Toto téma je obsahem *šesté kapitoly*.

Dále je tu stručná zmínka o dostupném, živelném a expertním výběru a o metodě typických jednotek. Dosti podrobně je pojednáno o kvótním výběru jako druhu záměrného výběru, který výzkumníkovi zabezpečuje téměř úplnou shodu výběrového a základního souboru vzhledem k vybraným parametrům. Blízkost obou těchto souborů lze vzhledem k omezenému počtu ukazatelů obvykle dosáhnout při podstatně menším výběrovém souboru než u náhodného výběru. Zejména pro tuto vlastnost je kvótní výběr přitažlivý. Otázka jeho efektivity je předmětem diskusí už mnoho let. Někteří se k němu staví zcela záporně, má však také nemálo zastánců (včetně autora knihy).

Jako podmínky efektivního použití kvótního výběru Šljapentoch uvádí: 1. silnou korelovanost mezi kvótními a zkoumanými znaky a současně nezávislost kvótních znaků mezi sebou; 2. čerstvé informace o základním souboru pro určení kvót; 3. zamezení přechodu kvótního výběru v dostupný výběr (pod vlivem tazatelů, kteří si ulehčují svoji práci vybíráním jim nejdostupnějších osob); 4. pokud možno nejmenší nutnou velikost výběru (tato otázka ještě není vůbec vyřešena).

Autor uvádí však ještě jiné nebezpečí spojené s činností tazatelů: Obtížnost hledání posledních respondentů podle kvót vede totiž často k falzifikaci údajů. Kritika kvótního výběru vyvolala dosti úspěšné pokusy o jeho zdokonalení, a to jednak zahrnutím prvků náhodného výběru, jednak použitím kvótní metody ve vícestupňovém výběru. V prvním případě dostane tazatel seznam osob, s nimiž musí vejít v kontakt. Rozhovor provede pouze s těmi, kteří jsou nositeli potřebné kombinace parametrů. Tím ztrácí dřívější svobodu při výběru respondentů. V druhém případě se kvótní výběr použije pouze na posledním stupni vícestupňového výběru, přičemž na všech předchozích stupních se použije náhodný výběr. Tak se riziko kvótního výběru podstatně zmenší.

Sedmá kapitola je celá věnována objektu zkoumání. V první části je řešen problém vylčení objektu zkoumání, což může být někdy velmi obtížné (například vylčení takového objektu, jako je inteligence, mládež, kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci, stálí a přechodní zaměstnanci). Dále autor upozorňuje na nutnost rozlišení teoretického, plánovaného a reálného objektu zkoumání, což si mnozí sociologové neuvědomují a dopouštějí se pak špatné interpretace výsledků. Toto nebezpečí je silné především tam, kde výběrový soubor je tvořen převážně dostupnou částí teoretického objektu zkoumání – zejména u kvótního výběru, nebo i u náhodného výběru, pokud má tazatel právo nahradit osoby, které odmítly rozhovor, jinými. S tím souvisí problematika těžko dostupné části objektu zkoumání. Vznik těžko dostupných jednotek vysvětluje Šljapentoch dvěma příčinami: tím, že vybraní lidé nejsou v době návštěvy tazatele přítomni, nebo tím, že odmítnou rozhovor. Problém těžko dostupných jednotek řeší sociologická praxe různě. Často používaným způsobem je záměna těžko dostupného respondenta jiným (který má stejné vlastnosti) z tak zvané rezervy. Tento způsob sice zachovává plánovanou velikost výběru, nemůže však překonat vychýlení vzniklé nepřítomností potřebných jednotek. Jiným způsobem řešení jsou opakované návštěvy tak dlouho, až tazatel respondenta zastihne. Další způsob je spojen s používáním různých výpočtů odhadů specifiky těžko dostupných jednotek a výsledky výzkumu se pak korigují.

Autor se též dotýká problematiky stability sociologické informace. Upozorňuje, že výsledky šetření musí být reprezentativní nejen v prostoru, ale i v čase, a rozebírá podmínky, při nichž bude informace získaná v určitém časovém intervalu maximálně stabilní. Závěr kapitoly se týká popisu objektu zkoumání, nutného nejen pro plánování výběrového šetření, ale i pro předběžné studium vztahů mezi znaky, které objekt charakterizují, což má velký význam pro stratifikaci základního souboru.

Studium objektu zkoumání v předběžném stadiu výzkumu patří k málo rozpracovaným metodologickým a metodickým problémům.

V *osmé kapitole* se probírají metody sběru sociologické informace a jejich vliv na reprezentativnost výsledků. Hovoří se zde o anketách, poštovních dotazech a o dotazování prostřednictvím tazatelů. Reprezentativitu údajů může zabezpečit jen dotazování pomocí tazatelů, neboť jen tehdy má výzkumník kontrolu nad výběrem respondentů. U ostatních metod rozhoduje o zahrnutí do výběru sám respondent, což v základě mění interpretaci získaných údajů, a úlohou sociologa zde je, aby vytvořil soubor, pro nějž jsou získané údaje reprezentativní. Autor se zde též dosti podrobně zabývá rolí tazatelů při realizaci výběru a doporučuje maximálně omezit volnost tazatelů při výběru respondentů a zavést kontrolu jejich práce.

Devátá kapitola se zabývá problematikou vícefázových výzkumů, kdy se stejný základní soubor zkoumá několikrát za sebou, po uplynutí stanovených časových intervalů. V praxi se nejčastěji používají dvoufázové výběry. Ty se od sebe mohou lišit podílem jednotek zkoumaných v první fázi a znovu zahrnutých do druhé fáze, dodržením principu rovnosti šancí každé jednotky z výběrového souboru první fáze dostat se znovu do výběru a velikostí časového intervalu oddělujícího obě fáze. Pomocí vícefázového výběru se řeší úlohy, které zkoumají stabilitu získané informace, úlohy spojené se získáním pomocné informace, která se pak využije ve druhé fázi, úlohy studující sociální procesy, úlohy řešící otázky metodického charakteru.

V *poslední kapitole* autor pojednává o teritoriálním výběru, který je vhodný při zkoumání všech vrstev obyvatelstva, a o principech jeho organizace. Teritoriální výběr je vícestupňový. Na prvním stupni se obvykle vybírají kraje či oblasti. Základní úlohou zde je stratifikace území, která nemusí vždy odpovídat administrativnímu či geografickému rozdělení. Na druhém stupni se stratifikují obydlená střediska ve vybraných oblastech, nejčastěji na městská a venkovská. Třetí stupeň se týká vybraných měst. Jsou-li to velká města, dělí se ještě na střed, okrajové části, průmyslové oblasti ap. Na dalších stupních se vybírají domy, rodiny, členové rodiny. Teritoriální výběr je složitá a drahá záležitost. Proto se používá více let s tím, že se mění respondenti na posledním výběrovém stupni. Tím se podstatně sníží náklady a zjednoduší organizace.

Šljapentochova práce je velmi užitečná pro výzkumnou praxi. Jejím úkolem je přispět ke zvýšení kvality sociologické informace, a to především ve fázi jejího sběru. Bude mít široký okruh čtenářů, a i když vychází ze zkušeností sociologie, není omezena jen na ni. Užitečnost knihy není snížena ani tím, že některé věci autor nedopracoval a ne dostatečně jasně vysvětlil. Především se to týká klíčového pojmu knihy – reprezentativity, dále důležitého pojmu nadobjektu ap. Některá místa knihy se tak stávají nejasnými a čtenář může s autorem polemizovat (například v pasáži o nepřímém prověření reprezentativy (s. 38)). To lze považovat za hlavní nedostatek knihy. Také vymezování pojmů intuitivně a pouze na příkladech není dostatečně pro systematické rozpracování metodologie marxistické sociologie, neboť může vést k nedorozumění.

Autor chybně vymezuje náhodný výběr, když předpokládá, že v tomto výběru musí mít všechny jednotky základního souboru stejnou šanci dostat se do výběrového souboru. Toto vymezení je nutno opravit: všechny jednotky základního souboru mají známou pravděpodobnost dostat se do výběru. Prostý náhodný výběr je pak výběr, při němž mají všechny soubory dané velikosti stejnou šanci dostat se do výběru, což je požadavek mnohem silnější, než že každá jednotka má stejnou šanci.

Dále je třeba upozornit na terminologickou změnu, která se týká vícefázového výběru. Z ruské odborné terminologie nemůžeme vždy přímo převádět termíny, jak někdy chybně děláme. Vícefázový výběr autor chápe jako časový posuv (fáze v čase), zatímco v naší terminologii to znamená výběr z výběru, tedy například výběr 1500 respondentů z původního výběru o velikosti 10 000 respondentů.

Přes uvedené připomínky je třeba Šljapentochovu práci doporučit pozornosti čtenářů, protože je v ní formulováno mnoho závažných problémů. Na některých místech je i provokativní, neboť nekompromisně neguje sebeuspokojení se současným stavem. Nakonec uveďme autora vlastní slova v úvodu knihy: „Zabezpečení vysoké úrovně reprezentativnosti informace je jednou z důležitých úloh, které stojí před organizátorem sociologického výzkumu. Pouze reprezentativní informace může být základem k odhalení zákonitostí sociálního vývoje a k efektivním rozhodnutím ve sféře řízení sociálně ekonomických procesů.“

Blanka Řeháková

C. Warnkeová: „Abstraktní“ společnost

Praha, Academia 1977, 125 s.

Drobnou knížku C. Warnkeové (vědecké pracovnice z NDR) s názvem „*Abstraktní společnost*“ vydala v českém překladu Academia v roce 1977. Podtitul „Systémové vědy jako poselství spásy ve společenských modelech Parsonse, Dahrendorfa a Luhmanna“ naznačuje, že práce obsahuje téma sociologicky neobyčejně závažné a zajímavé.

Toto lákavé předznamenání nevyznívá při četbě naprázdno. C. Warnkeová se snaží velmi podrobně a s odpovídající sociologickou i filozofickou hloubkou analyzovat vývoj sociálních teorií, jež produkuje myšlení současného imperialismu.

Prvé dvě kapitoly: *O vztahu dialektiky a systémových věd a Abstraktně obecný nebo konkrétně obecný pojem společnosti* jsou vlastně metodickou propedeutikou, která objasňuje základní odlišnost marxistického pojetí společenskovědní teorie ve srovnání se spekulativními konstrukcemi současné buržoazní vědy. Tento obecný a teoretický vstup je velmi vhodný. Současná buržoazní teorie, disponující velmi širokým marxologickým zázemím, falzifikujícím řadu kategorií, totiž velmi často používá pojmů, jež jsou sice všeobecně rozšířeny, mají však v marxismu-leninismu jiný význam než v buržoazní filozofii a sociologii. Bez přesného ujasnění rozdílů (zejména rozdílného chápání pojmů dialektika, systémové vědy, společenská struktura atd.) vždy hrozí čtenáři nebezpečí, že podlehne konvergenčním iluzím.

V dalších třech kapitolách jsou pak kriticky rozebrány společenskovědní konstrukce T. Parsonse, R. Dahrendorfa a N. Luhmanna. Všichni tři usilují o obecnou teorii společnosti, chápanou *expresis verbis* nebo *implicitně* jako „moderní“ proti váhu historického materialismu. Na základě velmi podrobných rozborů se autorce podařilo prokázat, že heslo „dále než Marx“ nebo tendování k pseudomodernosti nejsou ve skutečnosti ničím jiným než návratem k dávno překonaným filozofickým stanoviskům.

V tomto duchu představuje hned první konstrukci, Parsonsovu sociologickou teorii, která – i když není formou textace protimarxisticky útočná – nese všechny atributy „Anti-Marxe“. Odlišnost je zejména v tom, že zatímco Marx stavěl vždy otázku „jak se vyvíjí společnost“, Parsonsovi jde jen o problémy její stability. Společnost v Parsonsově pojetí má jednu univerzální strukturu a jednu univerzální funkci, reprezentující *de facto* ve stylizované formě praktické a ideologické potřeby státní monopolistického kapitalismu. A protože je univerzální, je i kvalitativně neměnitelná. Nezná žádné dějiny ve vlastním slova smyslu, nýbrž jen změny stavu, tedy sociální modifikaci v rámci předem daného, věčného a tedy obecného systému. Proto současný stav – dle Parsonse – by měl inklinovat ke stavu stability, což je považováno za „normální stav“, zatímco stránky nestability představují „nenormální“.

Sama skutečnost současného imperialismu však nemůže vystačit jen s preferencí normálního a jednoduše odmítat nenormální. Autorka publikace dobře postihla logiku servisní funkce dnešních buržoazních sociologických koncepcí. Pojem nestability se v buržoazních politických systémech dnes stále víc vnucuje, takže „velké teorie“ se musí rozvíjet i o tyto aspekty. Imperialismus potřebuje být zásobován různými teoriemi, které by byly kdykoli po ruce, aby se kurs interpretace mohl přizpůsobit měnícím se vnitřním vztahům a měnící se světové situaci. Této prvé potřebě, tj. přizpůsobit se vnitřním tendencím k narušování stability, vyhovuje zejména Dahrendorfova koncepce.

R. Dahrendorf pochopil, že prohloubení a rozšíření společenských konfliktů na základě zostření základního rozporu imperialistické společnosti nemůže být řešeno v duchu Parsonsovy teorie. Jeví se mu účelné přeorientovat pozornost nikoli na síly, jež podporují konsensus, integraci, funkčnost nebo stabilitu, nýbrž na síly, které vedou ke střetům, dezintegraci a změně. Smyslem je postavit se do čela těchto sil a působit, aby se nerealizovaly v nekontrolovatelných kolecích. Podle jeho názoru musí být konflikty současné zvládnuty i zachovány. Ovlivňováním konfliktů nemá však být vytvořeno něco nového. Jde o to, aby mnohotvárné konflikty (nazírané jen v rovině jevů, *de facto* ovšem podmíněné základním rozparem podstaty imperialismu) nezostřovaly a nerozvíjely potence, jež by mohly existenčně narušit systém. Vedle toho se v Dahrendorfově koncepci projevuje i moment působící jako zdroj a teoretická opora současného buržoazního oportunismu. Jsou jím tzv. „pravidla hry“, podle nichž mají být konflikty řešeny. Jednotlivým konfliktním stranám přisuzuje Dahrendorf role hráčů, kteří usilují podle společných pravidel a volbou optimálních strategií o nejlepší výhru, přičemž řešení hry – pokud jde o „rozumné“ hráče –

zaručuje ne-li maximálně možnou průměrnou výhru, tak minimálně průměrnou prohru. Usiluje tedy i zde — i když jinak než Parsons — o zachování stavu rovnáhy a vůbec nepočítá s kvalitativní společenskou změnou.

Jestliže je Dahrendorfova koncepcie „krokem vpřed“ v rámci systému, snaží se Luhmannova koncepcie řešit problematiku systému vůči vnějšímu okolí. Chce reagovat na projevující se mezinárodní konflikty, přičemž jde především o konfrontaci kapitalistického světa se socialistickou soustavou a o problémy, jež vyplývají ze vztahu imperialistického světa vůči rozvojovým zemím.

Od padesátých let, od dob studené války, v buržoazní teorii totiž značně sílí výzkum mezinárodních konfliktů a tato skutečnost se stává i předmětem sociologického bádání. Nejdůležitějším cílem těchto snah je optimalizace imperialistické politické strategie vůči sílící socialistické soustavě.

Luhmann se proto nezaměřuje na regulaci vnitrosystémových procesů, kdy systém je nazíráán jako skutečnost uzavřená a izolovaná, žijící sama pro sebe. Hledá jiný aspekt a domnívá se, že jej našel v pojmu „svět“, přičemž svět definuje jako to, co existuje, co se nachází mimo hranice a dosah systému. Na základě této konstrukce pak formuje vztah systému vůči světu. Převládá v něm adaptace na okolí, kdy rozhodování vnitrosystémových jednotek je především vnitrosystémovou redukcí komplexnosti v neustálém konfliktu s komplexním okolím.

Tím se de facto i Luhmann prohlašuje za obhájce těch teorií, které chtějí dosáhnout udržení a stabilizování pozdního kapitalismu intenzivnější adaptací na společenské okolí, jež se změnilo ve prospěch socialismu. Gnoseologicky je jeho koncepcie jedním z typů vztahového systémového relativismu, který opět uvádí na scénu překonaná filozofická stanoviska, pro něž objektivní moment v jevu mizí, ztrácí se. Objektivita světa je pokládána buď za nepoznatelnou, nebo za problém, jenž se nevysvětluje nebo se zcela eliminuje.

Ve své koncepci dospívá Luhmann ke kuriózní aplikaci pojmů „negace“ nebo „negace-negace“. Používá jich ve významu zcela zkreslujícím jejich marxistický smysl a zbavuje je právě těch momentů, jež je činí schopnými zachytit společenské kvalitativní změny, historicko-revoluční vývoj. „Negace“ je pro něj pouhou volbou alternativy a neutralizací ostatních alternativ, jež jsou k dispozici. „Negace-negace“ pak znamená, že se učiněná volba takřka zvrátí a na místo předcházející alternativy nastoupí alternativa jiná.

Závěrem můžeme shrnout, že kniha C. Warnkeové je dobrým přínosem ke kritice „velkých teorií“, jež produkuje buržoazní teorie. Umožňuje pochopit, jak politický pluralitní systém stimuluje pluralismus i v oblasti ideologie a teorie a snaží se tak poskytovat současnému imperialismu arzenál pružných argumentů, jež mohou být konjunkturálně střídány.

I když recenzovaná publikace je jen pracovním vydáním — a i v převodu z němčiny jsou některá slabší místa — může být dobrou pomůckou při kritickém zhodnocování teoretické produkce v zemích rozvinutého imperialismu a přínosu nemarxistického myšlení k protimarxistickým a antikomunistickým tendencím.

Mojmír Köttner

Arbeiterklasse — Intelligenz — Studenten. Entwicklungstendenzen und Triebkräfte dauerhafter Bündnisbeziehungen. Probleme der kommunistischen Erziehung der studentischen Jugend (Robotnícka trieda — Inteligencia — Studenti. Vývojové tendencie a hnacie sily trvalých vzázkových vzťahov. Problémy komunistickej výchovy študentskej mládeže)

Berlin, Dietz Verlag 1976, 400 s.

Vedecko-pedagogickí pracovníci katedry spoločenských vied Polytechnického inštitútu M. I. Kalinina v Leningrade a sekcie marxizmu-leninizmu Technickej univerzity v Drážďanoch — menovite H. Dörrer a A. G. Ševelev (hlavní redaktori kolektívnej publikácie), E. Franz, H. Kapson, K. Müller, J. Rudolph, D. Teichmann, N. N. Telegin, E. Volprich, J. G. Vilunas — zostavili ucelené a prehľadné sociologické dielo základného významu z hľadiska skúmania súčasných problémov sociálnotriednej štruktúry vyspelej socialistickej spoločnosti. Ťažiskom publikácie sú problémy vzťahov prírodovedecko-technickej inteligencie k robotnickej triede, otázky jej rozvoja ako i výchovy študentov ako budúceho partnera v zväzku robotnickej triedy a inte-

ligencie. Publikácia je výsledkom niekoľkoročného výskumu, ktorého závery sú určené na zlepšenie výchovno-vzdelávacej práce. Po jej prečítaní sme dospeli k záveru, že jednotlivé kapitoly výrazne presahujú tento cieľ a sú vítaným prínosom pre rozpracovanie sociologickej teórie sociálnotriednej štruktúry.

Publikácia sa člení na tri rozsiahle kapitoly, ktoré na seba historicky a vecne plynule nadväzujú. V *prvej kapitole* sa analyzuje postavenie robotníckej triedy v hospodársky rozvinutých kapitalistických štátoch, postavenie a úloha inteligencie vo vzťahu robotníckej triedy a inteligencie v buržoáznej spoločnosti, postavenie a demokratické hnutie študentov v antimonopolistickom boji. *Druhá kapitola* sa sústreďuje predovšetkým na otázky zblížovania robotníckej triedy a inteligencie v socializme. Ťažiskom *tretej kapitoly* je komunistická výchova, formovanie osobnosti študentov v podmienkach rozvinutej socialistickej spoločnosti a budovania komunizmu.

V súlade s historickým a logickým postupom upozorníme na najzávažnejšie okruhy problémov, ktoré publikácia nastoľuje a rieši. *Prvá kapitola*, ako už bolo povedané, analyzuje sociálne ekonomické postavenie robotníckej triedy a inteligencie v súčasnom kapitalizme. Autori v nej kritizujú prevládajúce názory západných sociológov, podľa ktorých technologické a ekonomické zmeny, nové smery vo vládnej politike zmenšujú rozdiely medzi triedami a zväčšujú relatívne zastúpenie stredných tried v spoločnosti. V buržoáznych koncepciách „rozplynutie“ robotníckej triedy medzi zamestnancami a technickou inteligenciou sa vysvetľuje zvýšenou intelektualizáciou pracovného procesu, rastúcou úrovňou kvalifikácie robotníkov, zánikom niektorých povolání a vznikom nových, rastom počtu pracovníkov činných v sfére služieb. V tomto smere sa často spomína aj vplyv vedeckotechnickej revolúcie, ktorá údajne znižuje sociálnu diferenciáciu kapitalistickej spoločnosti.

Všetky buržoázne koncepcie „zblížovania“ robotníckej triedy s inými triedami a vrstvami ignorujú vzťah k výrobným prostriedkom ako najdôležitejšie kritérium príslušnosti k triedam a na prvé miesto kladú dôsledok príslušnosti k triedam — spôsob života, možnosti rozvíjať individuálne schopnosti, prístup k vzdelaniu, kultúre a podobne. V buržoáznych koncepciách „zblížovania“ hrá významnú rolu „humanizácia sveta práce“, nivelizácia sociálnych rozdielov. Vykoristovanie sa v nich stotožňuje s „nedostačujúcim odmeňovaním práce“, „osobitne ťažkou telesnou prácou“ a „výskytom biedy v každodennom živote“. Vyhlasujú ho za výnimku, ktorú odstráni rastúca technizácia a automatizácia, takže kapitalizmus sa údajne postupne zmení na novú „humánnu spoločnosť“.

Autori v závere prvej kapitoly analyzujú niektoré zásadné súvislosti vzťahu inteligencie k robotníckej triede v kapitalistickej spoločnosti. Inteligencia sa približuje svojim postavením k robotníckej triede okrem nevlastnenia výrobných prostriedkov, obmedzenosťou vzostupu, relatívnym zhoršovaním hmotných podmienok aj tým, že v pracovných kolektívoch v rastúcej miere spolupracujú inžinieri, technológovia, ekonómi s technickým pomocným personálom a odbornými robotníkmi. Výskumy a vývojové práce privádzajú konštruktérov a projektantov do konkrétnych cechov, dielní a tým súčasne bližšie k robotníkom.

V kapitalistických podmienkach buržoázia sa zároveň usiluje z triednych dôvodov udržiavať určitý odstup, oddelenosť výskumu a projekcie, konštrukčných prác a laboratórií od výroby. Objektívne zblížovanie inteligencie s robotníckou triedou postavením v spoločenskej organizácii práce nevedie preto automaticky ku zväzku medzi robotníckou triedou a inteligenciou, iba vytvára na ten cieľ priaznivé podmienky. Inteligencia netvorí celistvú sociálnu vrstvu, pretože jej hlavná časť je neproletárska vrstva námezdných vysokokvalifikovaných duševných pracovníkov, ktorá postupne stráca svoj pôvodný status privilegovanej sociálnej skupiny. Ako prechodná medzi-vrstva nachádza sa v súčasnosti svojím sociálnoekonomickým postavením objektívne bližšie k robotníckej triede ako k buržoázii, čo je prejavom prehĺbujúcej sa triednej polarizácie kapitalistickej spoločnosti.

Jadrom *druhej kapitoly* je sociálnoekonomické postavenie inteligencie v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti ako aj v podmienkach vyspelej socialistickej spoločnosti. Z odstránenia vykorisťovateľských tried a súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov, z práce všetkých tried a vrstiev na základe spoločenského vlastníctva, spoločných základných záujmov a rovnakých práv, vzťahov spolupráce a vzájomnej pomoci vyplýva, že „... už v prechodnom období od kapitalizmu k socializmu sa uskutočnil určitý proces sociálneho zblížovania medzi triedami a vrstvami. Ich spoločné charakteristiky v základných sociálnych črtách sú mohutným historickým výdobytkom. Sú zároveň východiskom k tomu, aby sa pristupovalo teoreticky a politicky správne k otázke, ako a čím sa sociálne skupiny v novej etape ďalej rozvíjajú a zblížujú“ (s. 140).

Pokiaľ ide o rozdiely medzi robotníckou triedou a socialistickou inteligenciou, často sa ich príčina hľadá v odlišnej úrovni kvalifikácie. Proti tomuto hľadisku stavajú autori publikácie postulát, že nejde o podstatný sociálny rozdiel (v úrovni kvalifikácie), keďže aj v beztriednej spoločnosti sa predpokladá diferencovaná vzdelanostná úroveň i keď s podstatne menšími rozdielmi ako v súčasnosti. Sociálne diferencujúco pôsobia nie rozdiely v úrovni vzdelania, ale ich spoločenské príčiny, ktoré spočívajú v spoločenskej delbe práce na fyzickú, čiže materiálne výrobnú a duševnú prácu. V rámci tejto delby robotnícka trieda vykonáva prevažne materiálne výrobnú činnosť a inteligencia je sústredená prevažne do sféry duševnej práce v oblasti riadenia výroby, výskumu, vývoja najmä v nevýrobnej sfére.

Pri posudzovaní rozdielov medzi robotníckou triedou a inteligenciou z hľadiska spoločenskej delby práce hrá významnú úlohu funkcia týchto tried v spoločenskej organizácii práce a charakter práce. Vzhľadom na to, že obidva činitele vyvolávajúce rozdiely v kvalifikácii a vzdelaní sú konkrétne poznateľné, spoločnosť má možnosť vplývať na ich vývoj, znižovať ich diferencujúci účinok plánovanými politickými a ekonomickými prostriedkami a sociálnou politikou.

Kolektív autorov zdôrazňuje, že skúmanie procesu zblížovania tried a vrstiev je v súčasnosti hlavnou úlohou sociológie, pričom sa možno oprieť o niektoré základné východiská. Podľa jedného z nich „...principiálna otázka procesu zblížovania spočíva v tom, že marxisticko-leninská sociológia abstrahuje od diferencovania sociálnych skupín siahajúceho až po jednotlivca a tým odhaľuje podstatné znaky a súvislosti. Takto spoznáva priemerné existenčné podmienky a sústreďuje sa pri tom na jadro tried a vrstiev“ (s. 144). Autori poznamenávajú, že pri aplikovaní tejto zásady treba riešiť tri okruhy problémov, ktoré s ňou súvisia (s. 144–145):

- vnútri jednotlivých tried a vrstiev jestvujú rozdiely, ktoré môžu byť v niektorých oblastiach a územných celkoch väčšie ako rozdiely medzi triedami a vrstvami, pričom postupné stieranie týchto rozdielov má základný význam pre sociálne zblížovanie tried a vrstiev;
- v priebehu budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti sa stávajú hranice medzi triedami čoraz voľnejšími, menej výraznými a vznikajú takzvané hraničné vrstvy, ktoré spájajú v sebe znaky rozličných sociálnych skupín;
- vzhľadom na jestvovanie hraničných vrstiev, ktoré nepatria jednoznačne do určitej triedy alebo vrstvy, vystupuje do popredia určenie sociálnej príslušnosti ich členov v súvislosti s tým, že spoločnosť sa rozvíja prostredníctvom konkrétnych jednotlivcov, ktorí sú subjektami opatrení strany a štátu zameraných na politickú účinnosť zblížovania tried a vrstiev.

Všetky spomenuté okruhy problémov súvisia s tempom rozvoja výrobných síl v etape budovania vyspelej socialistickej spoločnosti. Sú ovplyvňované tým, ako organicky sa spája vedeckotechnický pokrok s prednosťami socialistickeho zriadenia, ako sa zdokonaľujú a využívajú výrobné sily a rozvíja sa tvorivá iniciatíva a spoločenská aktivita robotníckej triedy a inteligencie. Proces sociálneho zblížovania tried a vrstiev určuje, politicky a ideologicky vedie robotnícka trieda a jej marxisticko-leninská strana.

Tretia rozsiahla kapitola sa do istej miery zaoberá sociálnoekonomickým postavením vysokoškolských študentov v hospodársky vyspelých kapitalistických štátoch, ale predovšetkým analyzuje spoločenské postavenie študentov v socialistickej spoločnosti, komunistickú výchovu študentov, úlohu mládežníckych organizácií, pedagógov, kolektívov, študijných a životných podmienok ako i sociálny pôvod študentov v týchto súvislostiach. Jednotlivé aspekty komunistickej výchovy dokumentujú najmä príklady zo Sovietskeho zväzu a NDR.

V analýze vývoja počtu študentov autori publikácie konštatujú, že v kapitalizme univerzity poskytujú obrátený obraz spoločenskej demografickej pyramídy. Hoci v každej priemyselne rozvinutej krajine početne najsilnejšia je robotnícka trieda, jej deti sú medzi študentmi týchto krajín najsilabšie zastúpené. Napríklad v NSR podľa sociálneho zloženia študentov v zimnom semestri 1969/70 študovalo iba 10,6 % študentov robotníckeho a 3,2 % študentov roľníckeho pôvodu (s. 76). Pritom štatistické údaje odrážajú buržoázu terminológiu a neposkytujú vedecky presný, ale iba približný obraz o sociálnom zložení študentstva. Odvtedy, čo robotníckou triedou vybojované zmeny v životnej úrovni umožnili rastúci dopyt po vyššej kvalifikácii, podiel robotníckych detí medzi študentmi sa postupne zvýšil, ďalej však trvajú vzdelanostné privilégiá buržoázie, ktoré sa prejavujú v najrozličnejších formách.

Pred niekoľkými desaťročiami vysokoškolskí študenti pochádzali prevažne z veľkoburžoázných kruhov a sociálny pôvod im zabezpečoval dobrú budúcnosť, vedúcu

funkciu v spoločenskej deľbe práce. V súčasnosti vzhľadom na zvýšený počet študentov z radov maloburžoázie a robotníckej triedy nie je zabezpečené dostačujúce financovanie ich štúdia a ešte menej ich primerané umiestnenie po absolvovaní univerzity alebo vysokej školy. „Podľa údajov Zväzu nemeckých študentov (VDS). najvýznamnejšej organizácie všetkých študentov NSR, sociálne postavenie masy študentov sa katastrofálne zhoršilo“ (s. 77). Spomenuté údaje dokumentujú nedostačujúcu štátnu podporu pri vzdelávaní, nedostatok miest v ubytovniach, internátoch, trvale rastúce nájomné a nevyhovujúce nemocenské poistenie študentov. „Tri štvrtiny všetkých západonemeckých študentov žijú pod existenčným minimom“ (s. 77). Malý počet študentov dostáva podporu v podobe pôžičky, ktorú musia po absolvovaní školy vrátiť, avšak dostávajú sa do finančnej závislosti od „finančných mecenášov“ v priebehu štúdia a najmä po ňom. V úsilí vyhnúť sa finančnej a morálnej závislosti mnohí študenti — najmä robotníckeho pôvodu — si hľadajú alebo vykonávajú nielen cez prázdniny, ale po celý rok vedľajšie zamestnanie, akýsi „druhý pracovný pomer“, čo výrazne zhoršuje ich študijné podmienky. V dôsledku zlých materiálnych, študijných a životných podmienok „v NSR v súčasnosti 45 % imatrikovaných študentov neskončí úspešne svoje štúdium“ (s. 78).

Buržoázia pod zámienkou apolitickosti ideologicky pôsobí na poslucháčov vysokých škôl. Vyvoláva predstavu, že technici a inžinieri už tradične hrajú vo výrobe konzervatívnu, konzervujúcu sociálnu rolu. „Pri výchove inžinierov a v stavovskej ideológii Zväzu nemeckých inžinierov (VDI) sa v NSR sústavne zdôrazňujú technokratický spôsob myslenia, elitárske správanie ako neodmysliteľné zložky sociálneho pokroku“ (s. 87). Ako budúci príslušníci technickej inteligencie, vychovávajú mnohých študentov tak, aby mali pocit nadradenosti voči robotníkom a pocit podradenosti voči menedžerom. Cieľom tejto výchovy je zakryť pred študentmi ich skutočné triedne postavenie a rozvinúť aj u robotníckych detí zameranie na vzostup a kariéru.

Autori kolektívnej publikácie kriticky zhodnotili aj demokratické študentské hnutie, ktoré je pod politickým a ideologickým vplyvom strán a organizácií rozličných triednych síl kapitalistickej spoločnosti. Konštatujú, že demokratická, antiimperialistická účinnosť tohto hnutia závisí predovšetkým od stupňa jeho zblíženia s robotníckou triedou, jej marxistickou stranou a organizáciami a zároveň od oslobodenia sa od buržoázneho a ľavičiarsky-oportunistického vplyvu. Študenti pri viacerých príležitostiach protestovali proti zhoršujúcemu sa sociálno-hmotnému postaveniu, reakčným a zastaralým metódam štúdia, nedostatku primeraného uplatnenia po ukončení štúdia a podobne. „Ich oprávnené požiadavky vyhlasovali buržoázne hromadné oznamovacie prostriedky za „teror“, „vzburu“, „kriminálne správanie“, demonštrujúcich označili za „anarchistických zleposovateľov sveta“, „študentský dav“, „výtržníkov bez zábran“, „minirevolucionárov““ (s. 88–89).

Verejnú mienku takto záporne ovplyvňovali proti študentom, ktorých zastrašovali a používali proti nim políciu a súdnictvo. Pokrokoví študenti však vycítili, že nielen vysoká škola, ale spoločnosť sama je nedemokratická, že demokratizácia vysokej školy predpokladá demokratizáciu spoločnosti. Začali rozoznávať podstatu buržoázneho zriadenia a priblížili sa k hľadisku najpokrokovejšej časti robotníckej triedy a jej marxisticko-leninskej strany, k pozíciám robotníckej mládeže a jej organizácií.

Takmer polovica textu kolektívnej práce je venovaná otázkam komunistickej výchovy a formovania osobnosti študentov v podmienkach rozvinutej socialistickej spoločnosti a budovania komunizmu. V jednotlivých subkapitolách autori charakterizujú študentov z rozličných hľadísk. Vychádzajú zo zásady, že študenti sú relatívne samostatná sociálna skupina socialistickej spoločnosti. „Spoločenské postavenie študentstva v socializme sa musí rozumieť ako komplex sociálnych vzťahov a pomerov objektívnej a subjektívnej, materiálnej a ideologickej povahy“ (s. 204). Autori výstižne uvádzajú najdôležitejšie konkrétne, charakteristické znaky príslušnosti jednotlivcov k skupine študentov: „Tak sú študenti napríklad časť mladej generácie; sú — aby sme menovali iný vzťah — vo svojej väčšine budúca socialistická inteligencia; sú sociálna skupina, ktorá pochádza zo všetkých tried a vrstiev socialistickej spoločnosti, predovšetkým však z robotníckej triedy“ (s. 204). Študentstvo má v systéme spoločenských výrobných vzťahov v zásade rovnaký vzťah k výrobným prostriedkom ako robotnícka trieda a inteligencia.

Relatívne samostatné miesto študentstva v systéme spoločenských vzťahov v rozvinutej socialistickej spoločnosti je dané predovšetkým jeho spoločenskou funkciou a tomu zodpovedajúcimi cieľmi, záujmami. Hlavnou funkciou študentstva je pripravovať sa na vykonávanie vysoko kvalifikovanej činnosti v oblasti vedy, výroby i služieb, ktorá vedie k sociálnemu prechodu do radov inteligencie. „Zahrnuje to časovo obmedzenú intenzívnu fázu vzdelávania, priestorové sústredenie do univerzít

a vysokých škôl a tým relatívne izolovanie od bezprostredného materiálneho výrobného procesu, ale aj od iných spoločenských oblastí, v ktorých vykonávajú príslušníci tried a vrstiev určitú plnezodpovednú funkciu“ (s. 209). Celé obdobie vzdelávania je spojené so špecifickými znakmi, ktoré sú vlastné iba študentom. Za pomerne krátky čas 4 až 5 rokov dochádza k sociálnej mobilite, k prechodu z rozličných tried a vrstiev do jednej vrstvy, prevažne do vrstvy inteligencie. Študenti prichádzajú v dôsledku svojho zmeneného spoločenského postavenia do novej spoločenskej skupiny – študentstva, a po uplynutí určitého času doplnia rady inteligencie, sociálnej vrstvy, ktorej pôvod je medzi rozličnými triedami a vrstvami, predovšetkým v robotníckej triede.

Sociálny pôvod študentov výrazne určuje novú sociálnu kvalitu socialistického študentstva v porovnaní s kapitalizmom. Dôležitým hľadiskom vzdelávacej politiky socialistického štátu je získanie vysokého podielu robotníckych detí na vysokých školách v súlade s podielom robotníckej triedy na celom obyvateľstve, zabezpečenie podmienok na upevnenie sociálnych vlastností robotníckej triedy v študentstve.

Autori publikácie zdôrazňujú, že podporovanie štúdia detí z robotníckych a roľníckych rodín neznačí privilegium pre ne ani znevýhodnenie ostatných študentov. Je to proces, v ktorom sa zároveň realizujú prvky vedúcej úlohy robotníckej triedy. V rámci neho pôsobia pri rozvíjaní socialistickej osobnosti všetkých študentov sociálne vlastnosti robotníckej triedy a družstevného roľníctva, vlastnosti, ktoré deti nadobudli mnohoročnou výchovou a spôsobom života v rodičovskom dome. Autori v tejto súvislosti správne pripomínajú, že výpovede o robotníckych a roľníckych deťoch sa nevzťahujú na jednotlivcov, ale na sociálnu skupinu. Podčiarkujú tiež, že prijímanie na vysokoškolské štúdium nie je iba otázka percentuálneho zloženia študentstva. Je to trvalý problém vzdelávacej politiky socialistického štátu, pričom sa sústavne hľadajú cesty jeho optimálneho riešenia. V Sovietskom zväze už niekoľko rokov skúšajú nové formy podporovania štúdia detí z robotníckych a roľníckych rodín, na vysoké školy sa dostávajú mladí odborní robotníci a bývalí príslušníci armády prostredníctvom prípravných kurzov (s. 361). Pociť zodpovednosti voči kolektívom, ktoré ich vyslali na štúdium, životné skúsenosti, ktoré získali v armáde alebo materiálnej výrobe, pomáhajú im pomerne rýchlo prekonávať počiatočné ťažkosti a postúpiť do čela spoločenského, vedeckého a politicko-ideologického života vysokých škôl.

Kolektív autorov v závere tretej kapitoly vyvracia antisocialistické tvrdenia buržoáznych ideológov o „elitárskom postupe“, „nerovnosti šanci“, „privilegiách a pomoci“, ktorým sa údajne ani socialistická spoločnosť nevie vyhnúť. Analyzuje pôsobenie triednej príslušnosti na jednotlivca, ktoré nie je priame, ale uskutočňuje sa prostredníctvom skupín a kolektívov, v ktorých má osobitne významnú úlohu rodina.

Spoločná publikácia autorov zo ZSSR a NDR je ucelenou a prehľadnou teoreticko-metodologickou pomôckou pre skúmanie sociálnotriednej štruktúry socialistickej spoločnosti. Zodpovedne analyzuje významný trend spoločenského vývoja – sociálne zbližovanie tried a vrstiev v podmienkach socialistických krajín. Najmä z tohto dôvodu ju odporúčame do pozornosti sociológov, pedagogických a politických pracovníkov.

Michal Francisci

Társadalmi Szemle* a současná maďarská sociologie

Jedním z hlavních úkolů *Társadalmi Szemle*, časopisu Maďarské socialistické dělnické strany, je tvůrčí aplikací marxisticko-leninské teorie přispívat k ujasnění reálných a aktuálních otázek, jež je třeba řešit v průběhu socialistické výstavby, rozvíjet teoretické základy praktické práce strany, formovat socialistické vědomí členů strany a stranických pracovníků a jako teoretický a politický orgán vlastními prostředky napomáhat úspěšnému a důslednému uskutečňování politiky strany a budování socialismu. Tyto teoretické a ideologické funkce *Társadalmi Szemle* určují vztah časopisu k sociologickým výzkumům, k teoretickým výzkumným institucím, tj. k dnešní maďarské sociologii.

Társadalmi Szemle se od počátku rozvoje maďarské sociologie, tj. od počátku šedesátých let, neustále snaží reflektovat výsledky dosažené v této disciplíně a v celé oblasti společenských věd. (Členy redakční rady jsou též vědečtí pracovníci z oblasti společenských věd, ideologie a vědecké politiky, mezi nimi sociolog Imre Pozsgay, dnešní ministr kultury.)

1. Při analýze reálných a aktuálních otázek socialistické výstavby využívá *Társadalmi Szemle* poznatků jednotlivých společenských věd, mezi nimi i sociologie.

2. *Társadalmi Szemle* zveřejňuje a recenzuje nejvýznamnější výsledky sociologických výzkumů. Touto svou činností, stejně jako analýzou potíží, rozporů a problémů provázejících vývoj maďarské sociologie, se

3. snaží napomáhat rozvíjení a posilování marxistické řídicí linie a marxistických základů maďarské sociologie a jejího vkladu do řešení konkrétních problémů společnosti.

1. Otázky společenských organizací

Társadalmi Szemle věnuje velkou pozornost sociologickým koncepcím, jež se v posledních letech zabývaly činností organizací. Byla uveřejněna řada příspěvků věnovaných činnosti společensko-politických organizací, tj. především činnosti strany a způsobu politického chování lidí. Nemenší počet článků se zabývá problémy hospodářských organizací — například problémy průmyslových podniků. Toto téma vystoupilo do popředí po rozšíření samostatnosti podniků. Celkovou tendenci časopisu byla snaha obsáhnout jak politické a hospodářské stránky organizační činnosti, tak obecně politické a hospodářské momenty života společnosti v jejich dialektické jednotě.

Činnost společensko-politických organizací se stala tématem diskuse nazvané *Idea — organizace — hnutí*, jež byla uveřejněna na stránkách *Társadalmi Szemle* v letech 1972—1973. V diskusi byly publikovány mimo jiné tyto příspěvky: I. Pozsgai: *Idea, organizace, hnutí* (Eszme, szorvezet, mozgalom, 1972, č. 11); K. Kulcsár: *Společnost ve změně a změny organizace* (A változó társadalom és a szorvezet változása, 1973, č. 2); M. Bihari: „*Levý radikalismus*“ chce získat třídní základnu (A „baloldaliság“ osztálybázisra törekszik, 1973, č. 6); *Naše politické organizace v proměňující se společnosti* (Politikai szorvezeteink a változó társadalomban, 1973, č. 7) — tento příspěvek byl závěrečným slovem redakce k diskusi.

K činnosti stranických organizací, k otázce politických postojů a k otázce vztahu politiky a ekonomie byly uveřejněny tyto stati: I. Pozsgay: *Myšlenky o metodách rozhodování stranických organizací* (Gondolatok a pártszorvezetek döntési módszeréről, 1970, č. 3); *Náš systém řízení hospodářství a morálně politická práce našich stranických organizací* (Gazdaságirányítási rendszerünk és a pártszorvezetek erkölcsi — politikai munkája, 1970, č. 11); *Hospodářství a politika* (Gazdaság és politika, 1973, č. 11); M. Bihari: *K otázkám posuzování politických postojů* (A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez, 1974, č. 8—9).

Tématem činnosti hospodářských organizací a průmyslových podniků, způsobem ekonomického chování se zabývaly následující stati: L. Héthy — C. Makó: *Přesídlování pracovních sil a hospodářská organizace* (A munkaerővándorlás és a gazdasági

* *Társadalmi Szemle* = Společenské rozhledy

szervezet, 1973, č. 5); *Perspektivy dělníků a socialistický podnik* (A munkások perspektívái és a szocialista vállalat, 1976, č. 1); T. Sárközi: *Odpovědnost za řízení podniku a za ekonomické vedení* (Felelősség a vállalat vezetéséért és a gazdálkodásért, 1976, č. 1).

2. Socialistická demokracie, zejména vnitropodniková demokracie

Rozvíjení socialistické demokracie (včetně vnitropodnikové demokracie) označil XI. sjezd MSDS za důležitý úkol v rámci dalšího upevňování socialistických společenských vztahů. V kontextu tématu socialistické demokracie zamýšlí *Társadalmi Szemle* na základě výsledků sociologických výzkumů objasnit především souvislosti demokracie s činností společensko-politických organizací, resp. komplex otázek spojených s vnitropodnikovou demokracií. Zejména půjde o analýzu objektivně existujících vnitropodnikových společenských vztahů i subjektivních podmínek rozvíjení vnitropodnikové demokracie.

Ze statí věnovaných v uplynulých letech problémům vnitropodnikové demokracie stojí za zmínku: R. Nagy: *Stranická organizace a vnitropodniková demokracie* (A pártszervezetek és az üzemi demokrácia, 1971, č. 6); L. Horváth: *Demokracie v podnicích, decentralizace, zájmy* (Vállalati demokrácia, decentralizálás, érdekeltség, 1973, č. 7); A. Mód: *Znalosti a snahy dělníků, vnitropodniková demokracie* (Munkásismeretek, munkástörekvések, üzemi demokrácia, 1974, č. 11); *Přímá a zastupitelská demokracie – zájmy* (Közvetlen és képviselői demokrácia – érdekek, 1974, č. 10); A. Simonyi: *Vnitropodniková demokracie z hlediska dělníků* (Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve, 1967, č. 7); *O obecnějších sociologických souvislostech socialistické demokracie* (A szocialista demokrácia általánosabb szociológiai összefüggéseiről), I. Poszgay: *Některé problémy vývoje socialistické demokracie* (A szocialista demokrácia fejlődésének néhány problémája, 1968, č. 10).

3. Zájmové vztahy za socialismu

Jednou ze základních funkcí strany a společenského řízení je ovlivňování jednání lidí – tj. individuí, skupin, vrstev, tříd – rozvíjení a upevňování jejich spolupráce v průběhu výstavby socialismu. Proto je odhalování jedné z hlavních hnacích sil lidského jednání – zájmů – ústředním úkolem společenských věd. *Társadalmi Szemle* se snaží přispívat k odhalování souvislostí mezi obsahem a pohybem zájmů, resp. k odhalování konkrétních zájmových vztahů v naší společnosti. Stati uveřejněné v časopise byly namířeny proti snahám o subjektivizování zájmů. Příspěvky sledovaly původ strukturovaných zájmových vztahů socialistické společnosti, a to jednak ve struktuře potřeb, jednak ve struktuře společenských vztahů samých.

Výzkum v oblasti zájmových vztahů podpořila a k informaci o tomto výzkumu přispěla diskuse zorganizovaná v roce 1976 pod názvem *Zájmové vztahy v naší společnosti a společenský výzkum*, jejíž výsledky byly publikovány v č. 8–9, 1976. Kromě toho byly v této souvislosti uveřejněny další teoretické příspěvky: I. Poszgay: *Strana a celospolečenský zájem* (A párt és az államtársadalmi érdek, 1972, č. 1); I. Szabó: *Socialismus a potřeby* (Szocializmus és szükségletek, 1972, č. 1); *Potřeby a zájmy v socialismu* (Szükségletek és érdekek a szocializmusban, 1975, č. 6); J. Lick: *Pojem zájmu a jeho společenská determinovanost* (Az érdek fogalma és társadalmi meghatározottsága, 1976, č. 10); I. Benke: *Zájem a společenské jednání* (Érdek és társadalmi cselekvés, 1976, č. 11).

4. Struktura společnosti a dělnická třída

Prvořadý význam mají pro stranu otázky, jež se zabývají změnami ve struktuře společnosti a v rámci tohoto tématu rozvojem vedoucí úlohy dělnické třídy, činností dělnické třídy ve výrobě, politice a ve veřejném životě, životními podmínkami dělnické třídy.

V letech 1970–1971 proběhla na stránkách *Társadalmi Szemle* diskuse o otázkách spojených s dělnickou třídou. V tomto rámci byly publikovány tyto závažnější příspěvky: J. Blaskovits: *O pojmu dělnická třída* (A munkásosztály fogalmáról, 1970, č. 8–9); J. Illés: *Některé problémy vnitřního rozvrstvení maďarské dělnické třídy* (A magyar munkásosztály belső rétegződésének néhány problémája, 1970, č. 11); F. Kovács: *... je to dělnictvo?* (... ez az a munkásság?, 1971, č. 1); A. Mód: *Naše epocha a dělnická třída* (Korunk és a munkásosztály, 1970, č. 6); *Ještě jednou: dělnická třída* (Még egyszer: a munkásosztály ma, 1971, č. 4); L. Béllay: *Vlastnický vztah a společenská struktura* (Tulajdonviszony és társadalmi struktúra, 1971, č. 6).

Dále byla věnována pozornost životnímu způsobu dělníků, dělnické třídě v kontextu

vědeckotechnické revoluce, analýze společenského vývoje a společenských procesů z hlediska dělnické třídy atd.

Társadalmi Szemle se zabývá též různými vrstvami společnosti (ženy, mládež, inteligence atd.).

V uplynulých letech byla například uveřejněna řada článků věnovaných problému ženy a rodiny: E. Kósa: *K principiálním a praktickým otázkám socialistické politiky v oblasti rodiny* (A szocialista családpolitika elvi és gyakorlati kérdéseiről, 1974, č. 3); J. Turgonyi: *Žena a práce* (A nő és a munka, 1975, č. 10); Z. Ferge: *Ženy v práci a v rodině* (A nők a munkában és a családban, 1976, č. 6); J. H. Sas: *Žena a muž v rodině a ve společnosti* (A nő és a férfi a családban és a társadalomban, 1976, č. 8–9).

Velká pozornost byla věnována též problematice mladých lidí, především mladých odborníků.

5. Vědeckotechnická revoluce

Snahou Társadalmi Szemle je přispět k osvětlení společenských důsledků průběhu a působení vědeckotechnické revoluce. Uveřejněné příspěvky v obecných rysech reálně naznačují, co může společnost v této oblasti očekávat a jaká opatření je v této souvislosti nutno provést.

K prvé výměně názorů na otázky vědeckotechnické revoluce došlo v Társadalmi Szemle již v r. 1964. V r. 1971 usprádal časopis k tomuto tématu anketu. Do diskuse přispěli mezi jinými V. Benke, K. Kulcsár, B. Pál, T. Vámos, Z. Ferge, M. Holló, T. Vakaliosz (Társadalmi Szemle, 1972, č. 1). Na tomto základě pak vznikla celá řada statí, a to například M. Holló: *Nutnost a objektivní možnost výhledu do budoucnosti* (Az előrelátás szükségessége és objektív legetősége, 1972, č. 5); K. Kulcsár: *Společenské vědy ve vědeckotechnické revoluci* (A társadalomtudományok a tudományostechnikai forradalomban, 1972, č. 7–8); T. Vámos: *Společenské otázky vědeckotechnické revoluce* (A TTF társadalmi kérdései, 1972, č. 9); T. Vakaliosz: *Prohlubování tvůrčího charakteru práce a vědeckotechnická revoluce* (A munka alkotó jellegének általánossá válása és a TTF, 1972, č. 10); P. Rádi: *K ukončení naší série o vědeckotechnické revoluci* (TTF sorozatunk befejezéséhez, 1973, č. 4). Současně s touto diskusí zveřejňoval Társadalmi Szemle výsledky výzkumů, jichž bylo v oblasti vědeckotechnické revoluce dosaženo v dalších socialistických zemích — SSSR, ČSSR a NDR.

6. Socialistický způsob života

V uplynulých letech byla velmi široce diskutována otázka životního způsobu, což se rovněž promítlo do redakční politiky Társadalmi Szemle. Snahou časopisu bylo přispět k objasnění pojmu socialistický způsob života, k odhalení typů životního způsobu, které reálně existují v naší socialistické společnosti. Životní způsob byl chápán jako úzce spjatý s prací a determinovaný pracovní činností, tj. bylo odmítnuto pojetí, podle něhož se životní způsob omezuje pouze na volný čas a na mimopracovní činnost. Časopis rovněž analyzoval zásadní vliv vědomí a světového názoru na změny životního způsobu a současně vystupoval proti subjektivizování pojmu životní způsob. Uveřejněné články se snažily přispět k objasnění souvislostí životního způsobu s objektivně existujícími společenskými vztahy, včetně materiálně ekonomických podmínek. Na základě rozvíjejících se sociologických výzkumů byly analyzovány zvláštnosti životního způsobu, resp. typů životního způsobu jednotlivých tříd a vrstev společnosti. Problematikou životních podmínek a životního způsobu se zabývaly tyto příspěvky: I. Berend T.: *Změny v životních podmínkách od osvobození* (Változások az életkörülményekben a felszabadulás óta, 1970, č. 4); M. Szantó: *Představy o změnách životního způsobu dělníků* (Gondolatok a munkáséletmód változásairól, 1973, č. 7); J. H. Sas: *Životní způsob a rodina* (Életmód és család, 1973, č. 6); *Můj den po deseti letech — představy mladistvých o jejich budoucím životě a současná realita* (Egy napom tíz év múlva — Fiatalok elképzel sei jövő életükről és a jelen valóság, 1975, č. 2); M. Almási: *Životní způsob a kultura — tam i zde* (Életmód és kultura — ott és itt, 1975, č. 3); E. Ancsel: *Na čem můžeme měřit náš vývoj?* (Min mérhetjük fejlődésünket?, 1974, č. 11); B. Köpeczi: *Životní způsob a vědomí* (Életmód és tudat, 1976, č. 4); I. Szabó P.: *Společenské změny a proměny životního způsobu* (Társadalmi átalakulás és az életmód változása, 1976, č. 8–9).

7. Vývoj maďarské sociologie

Vývoj maďarské sociologie neprobíhal bez problémů. Zpočátku vládla nejistota při určování jejich společenských úkolů, funkcí, možností a mezí. Nebyly ujasněny její

vztahy k ostatním společenským vědám, ke společenské teorii marxismu a v neposlední řadě k politice. *Társadalmi Szemle* se snažil přispět k řešení uvedených problémů, k objasnění sporných otázek a k posilování základních zdravých vývojových tendencí maďarské sociologie spojených s marxismem. Současně usiloval o to, aby tato věda stále účinněji plnila svou funkci ve společnosti. Proto se neomezoval pouze na zveřejňování výsledků sociologických výzkumů, resp. na zapojení sociologie do analýzy aktuálních otázek socialistického vývoje, ale zabýval se též problematikou spojenou s vývojem sociologie.

V r. 1968–1969 byl vyhrazen samostatný oddíl objasňování ideologických a politických otázek spojených s počátečním vývojem maďarské sociologie. V tomto oddílu, nazvaném O sociologii, bylo v průběhu dvou let otištěno přibližně 10 studií, jejichž autory byli mj. F. Görgényi, A. Hegedüs, M. Márkus, G. Jenei a A. Knopp. A. Kiss, V. Meruk, L. Molnár a M. Vajda. Diskuse v *Társadalmi Szemle* přispěla k upevnění marxistických základů maďarské sociologie a k odhalování projevů ideologického revizionismu v sociologii, k boji proti tzv. kritické sociologii a různým dogmatickým koncepcím. Časopis se též několik let pravidelně zabýval základními otázkami společenské funkce marxistické sociologie. V této souvislosti je třeba uvést především následující příspěvky: K. Kulcsár, *Společenská funkce sociologie a politika* (A szociológia társadalmi funkciója és a politika, 1969, č. 3); A. Knopp: *Společenské vědy a politika* (Társadalomtudományok és a politika, 1971, č. 2); F. Herczeg: *Poznámky o společenské úloze sociologie* (Megjegyzések a szociológia társadalmi szerepéről, 1972, č. 11); L. Héthy – C. Makó: *Marxistická sociologie a odkrývání reality* (A marxista szociológia és a valóságfeltárás, 1973, č. 11); A. Knopp: *O situaci ve společenskovědním výzkumu* (A társadalomtudományo kutatások helyzetéről, 1974, č. 5); L. Héthy – C. Makó: *Sociologie a politika* (A szociológia és a politika, 1974, č. 10).

Konsolidace maďarské sociologie a její zdravý vývoj vedly k tomu, že později již nebylo článků tohoto zaměření třeba. Hodnocení a kritiku buržoazních sociologických teorií považuje však *Társadalmi Szemle* za svůj trvalý úkol.

8. Výsledky výzkumu v ostatních socialistických zemích

Při analýze aktuálních otázek, jež vyvstávají před stranou a společností, se *Társadalmi Szemle* podle svých možností snaží informovat o výsledcích sociologického výzkumu v ostatních socialistických zemích, a to zejména proto, že zvláštnosti a problémy socialistické výstavby jsou i v ostatních socialistických zemích podobné; mezinárodní spolupráce mezi jednotlivými vědci a výzkumnými středisky má rozhodující význam.

V *Társadalmi Szemle* byly uveřejněny příspěvky autorů ze socialistických zemí k těmto tématům: V. G. Afanasjev: *Rízení je třeba pozdvihnout na úroveň nových požadavků* (Emeljük az irányítást az új követelményok szintjére, 1976, č. 7); *Rízení a rozhodování* (Irányítás és döntés, 1975, č. 10); K. Rychtařík: *Empirie a teorie* (Empiria és elmélet a szociológiában, 1976, č. 3); N. I. Lapin: *Sociologická analýza organizačních systémů* (Szervezeti rendszerek szociológiai elemzése, 1975, č. 8–9); G. Glezerman: *Lenin a vznik socialistického životního způsobu* (Lenin és a szocialista életforma kialakulása, 1974, č. 4); M. M. Rutkevič: *Struktura rozvinuté socialistické společnosti* (A fejlett szocialista társadalom szerkezete, 1974, č. 4). Časopis rovněž informoval o společných výzkumech socialistických zemí v oblasti vlivu průmyslové automatizace na dělníky: L. Héthy – C. Makó: *Automatizace, dělníci – závod* (Automatizáció, munkások – vállalat) a V. I. Uszenyin – M. N. Nocsevyik: *Automatizace, dělníci – společnost* (Automatizáció, munkások – társadalom, 1975, č. 1).

* * *

Vztah mezi *Társadalmi Szemle* a současnou maďarskou sociologií je určován především skutečností, že časopis – jako teoretický a politický orgán strany – věnuje pozornost analýze význačných otázek stranické politiky. Z toho vyplývají následující závěry:

1. *Társadalmi Szemle* se zabývá těmi momenty sociologických výzkumů, které se týkají základních rysů socialistického vývoje, tj. vztahují se k otázkám, jimž strana a společnost věnuje prvořadou pozornost.

2. *Társadalmi Szemle* se snaží o všestranné postižení jednotlivých společenských otázek, a to nejen z hlediska sociologie, ale často též – a v první řadě – z hlediska ostatních společenských věd a filozofie. Sociologický přístup je tedy pouze jedním z momentů koncepce časopisu, která usiluje o interdisciplinárnost, je však momentem důležitým.

Lajos Héthy

Myšlenka plánování sociálního rozvoje teritoriálních celků byla u nás v diskusích o sociálním plánování ještě před několika lety přijímána jako zajímavá, jistě perspektivní, dosud však víceméně hypotetická záležitost. Převážná část výzkumného i aplikačního úsilí byla zaměřena na rozvoj sociální politiky socialistických organizací, na přípravu a hodnocení komplexních programů péče o pracovníky a na experimentální ověřování možností a metodik plánů sociálního rozvoje kolektivů v podnicích.

Toto rozložení sil se začíná v poslední době měnit. Jestliže až donedávna bylo možné vyčíslit počet výzkumných kolektivů zabývajících se (byť i jen okrajově) územním sociálním plánováním na prstech jedné ruky, pak v současné době jsme svědky prudkého vzestupu zájmu o tuto problematiku. Kromě objektivní potřeby dále prohlubovat soustavu řízení socialistické společnosti i v jejím *územním subsystému* zde působí nyní již prakticky ověřená zkušenost, že sociální rozvoj kolektivů pracujících naráží uvnitř organizací na meze, které je možné překonávat jen v *rámci komunit* a širších územních celků, kde organizace působí.

Rostoucí zájem o otázky územního sociálního plánování se začíná promítat i do tematiky *odborných setkání* sociologů, ekonomů a právníků. V březnu r. 1977 svolal Ústav státu a práva ČSAV do Liblic konferenci k otázkám komplexního rozvoje územních obvodů národních výborů, v květnu téhož roku se uskutečnila v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV schůzka řešitelů výzkumných úkolů týkajících se územního sociálního plánování a příbuzných témat, a konečně v listopadu r. 1977 uspořádal Dům techniky Pardubice spolu s Federálním ministerstvem práce a sociálních věcí v Mariánských lázních seminář, který konfrontoval zkušenosti tří okresů, jež plány sociálního rozvoje v ČSSR prakticky experimentují. V květnu 1978 se pak konal z iniciativy *Výzkumného ústavu rozvoje oblastí a měst* v Rožnově pod Radhoštěm seminář na téma *Socialistický životní způsob a jeho oblastní stránka*, který otázky plánování sociálně ekonomického rozvoje nazíral z perspektivy oblastního plánování a utváření socialistického způsobu života.

Do dosavadních diskusí o plánování sociálního rozvoje územních celků vnesl seminář hned několik *nových prvků*, které přispívají ke komplexnějšímu pohledu na celou problematiku a znamenají pokrok ve srovnání s předchozími setkáními. Je to především uplatnění perspektivy *oblastního plánování*, vazeb sociálních programů, resp. plánů, na metodiku oblastního sociálně ekonomického plánování a na další výhledy jeho zdokonalování. V prvních diskusích o teritoriálním sociálním plánování se u nás uplatňovala zatím hlavně sociologická, sociálně politická a státně právní hlediska, vlastní plánovací dimenze byla zastoupena jen nedostatečně. To se pak nepříznivě projevovalo určitou odtržeností prvních metodických úvah a pokusů od vývoje ekonomické reality a od metod jejího řízení.

Dalším novým prvkem byla snaha svázat otázky teritoriálního sociálního plánování s problémy *formování socialistického životního způsobu*, tedy s jednou z cílových kategorií společenského řízení. Průběh semináře však naznačil, že tento principiálně správný záměr není možné úspěšně provést, dokud nejsou vyjasněny všechny články a vazby zprostředkující mezi obecnou, kvalitativně vymežovanou, cílovou kategorií socialistického životního způsobu rozpracovanou zatím na celostátní úrovni a vlastním plánovacím procesem, který se pohybuje v střednědobé nebo nanejvýše deseti až patnáctileté časové perspektivě, týká se jednotlivých teritoriálních celků, směřuje dosud převážně k odvětvově vymezeným problematikám a pracuje se zcela konkrétními kvantitativními ukazateli. Dokud nejsou spojovací články mezi rámcovými cíli a konkrétním plánováním vyjasněny, může mít přiřazení obou úrovní jen programový, deklarativní význam. Tuto víceméně deklarativní návaznost na formování socialistického životního způsobu se nepodařilo překročit ani na uvedeném semináři, jehož program byl zaměřen spíše na otázky sociálního rozvoje.

Třetí přednost rožnovského setkání spočívala ve *složení jeho účastníků*. Pořadatelům se totiž podařilo zabezpečit účast nejen reprezentantů základního a aplikovaného výzkumu, ale také pracovníků plánovací praxe z ústředních i krajských orgánů a zástupců Českého statistického úřadu. Pro popularizaci dosavadních teoretických a metodologických poznatků o územním sociálním plánování mezi těmi, kdo by měli být v budoucnosti nositeli těchto činností, učinil tedy rožnovský seminář pravděpodobně více než kterékoli předchozí setkání.

V úvodním referátu *Socialistický životní způsob a jeho oblastní stránka* ukázal O. Žurek (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst), že součástí zdokonalování řídicí a plánovací činnosti po 15. sjezdu KSČ musí být i zvýraznění oblastní stránky

sociálního a ekonomického rozvoje ČSSR. V oblastech (krajích, okresech, aglomeracích, městech a obcích) je třeba usilovat o komplexnost plánování, které musí usměrňovat nejen ekonomické, ale i sociální složky společenského rozvoje a v konkrétním prostoru překonávat izolovanost odvětvových pohledů. Při oblastní realizaci celospolečenských cílů socialistického životního způsobu je nutné respektovat a využít specifické politické, ekonomické, sociální a kulturní zvláštnosti jednotlivých územních celků a spojovat je podle zásad demokratického centralismu se zájmy celé společnosti. Pro rozvoj plánovitého řízení socialistického způsobu života v oblastech je třeba: 1. organizovat plánování socialistického životního způsobu v oblastech na základě principu jednoty ekonomického a sociálního plánování a vytvářet tak jednotný plán sociálního a ekonomického rozvoje v oblastech; 2. v tomto plánu usilovat o komplexní postižení všech prvků životního způsobu – od struktury vztahů mezi lidmi až po rozvíjení osobnosti člověka; 3. rozvojové cíle a prostředky v oblasti ekonomiky a způsobu života uplatňovat v integrované formě a v hierarchickém řazení; 4. vymezit postavení komplexního sociálně ekonomického plánu oblastí v systému národohospodářského plánování; 5. plánování sociálně ekonomického rozvoje oblastí řídit centrálně a zajistit vzájemnou součinnost odvětvových a územních orgánů; 6. do systému plánování sociálního rozvoje zahrnout plány sociálního rozvoje s celospolečenskou platností, sociální plány organizací a plány sociálního rozvoje oblastí jako konkrétní plánovací dokumenty a nedílnou součást koncepce a plánů komplexního sociálně ekonomického rozvoje oblastí; 7. zajistit jednotné metodické řízení; 8. v obsahu a struktuře plánů sociálního rozvoje na celospolečenské úrovni vyjádřit sociální důsledky ekonomického rozvoje, sociální prostředky ekonomického rozvoje, rozvoj sociálních sektorů a prostorovou racionalitu ekonomického a sociálního rozvoje; 9. v přípravě oblastních plánů sociálního rozvoje brát v úvahu problémy a faktory sociálního rozvoje organizací, které na daném území působí; 10. považovat dlouhodobý výhled a pětiletý plán za základní nástroje plánovitého řízení sociálně ekonomického rozvoje oblastí; 11. zpracovat a projednat plán sociálního rozvoje oblastí pod vedením stranického orgánu, za účasti pracujících a v nejvyšších orgánech národních výborů; 12. zahrnout do plánování sociálně ekonomického rozvoje oblastí všechny etapy plánovacího procesu – od analýzy a prognózy až po kontrolu; 13. považovat za teritoriální východiska oblastních plánů sociálního rozvoje nejen území krajů, ale zejména okresy, aglomerace a města, popřípadě i specifická území. Klíčovou úrovní jsou města a okresy.

F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) hovořil na téma *Systém řízení sociálních procesů a plánování územních celků*. Úvodem zdůraznil dialektickou jednotu mezi politickým systémem a systémem řízení; základem rozvoje systému řízení sociálních procesů je rozvoj politického systému a naopak, rozvoj systému plánovitého řízení je předpokladem optimálního rozvoje politického systému. Proto také základní principy a metody rozvoje politického systému a systému řízení sociálních procesů jsou shodné. Všechny základní tendence rozvoje politického systému se výrazně promítají i do sociálního plánování. V územním měřítku hraje rozhodující roli prohlubování úlohy orgánů státní moci a správy, rozšiřování funkcí národních výborů při zabezpečování komplexního rozvoje jejich obvodů. V tomto smyslu vystupuje socialistický životní způsob jako integrovaná cílová funkce systému řízení vůbec a plánování územních celků zvláště. F. Kutta charakterizoval i nové podmínky rozšířené socialistické reprodukce a z nich plynoucí požadavky na změny v systému řízení. Jde o prohloubení komplexnosti, celostnosti, systémovosti, vědeckosti a perspektivnosti společenského řízení v období budování rozvinutého socialismu. Poslední část příspěvku se zabývala některými teoreticko-metodologickými otázkami plánování rozvoje územních celků. Z rozboru přístupů k národohospodářskému plánování v socialistické společnosti F. Kutta dovodil, že nezbytnost oblastní diferenciace společenského plánování logicky vyplývá z koncepce plánování jako systému modelů, v němž se musí odrážet nejen vertikální, ale také horizontální dimenze národního hospodářství.

R. Duben (Česká plánovací komise) v referátě *Dlouhodobý výhled ČSR* analyzoval současnou ekonomickou situaci v České socialistické republice a perspektivu dalšího rozvoje. K základním problémům, které bude nutné řešit, resp. kterým se bude třeba přizpůsobit, patří zabezpečení potřebné struktury národního důchodu z hlediska jeho užití, palivoenergetická situace, vnější ekonomické vztahy, aplikace vědy a technických inovací, využívání základních fondů, nedostatek a nezbytnost přerozdělení pracovních sil, realizace příjmů a výdajů obyvatelstva, zásobování vodou a životní prostředí. Tyto faktory budou podmiňovat i možnosti sociálního rozvoje naší společnosti.

O. Bilina (Čs. výzkumný ústav práce a sociálních věcí) se zabýval *úlohou kolektivů podniků při formování socialistického způsobu života*. Informoval o poznatcích z empirických výzkumů mezilidských vztahů v podnikovém prostředí, o přístupech k plánování sociálního rozvoje kolektivů organizací v ČSSR a o některých otázkách územně odvětvových vazeb plánování sociálního rozvoje.

V. Ulmar (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst) referoval o *Zkušenostech z rozboru úrovně vybraných prvků životního způsobu na základě mezioblastních a vnitrooblastních porovnání*. Referát navazoval na studii zpracovanou ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst, v níž se na základě souboru vybraných ukazatelů porovnávají kraje ČSR co do rozvinutosti jednotlivých složek životního způsobu.

Použitá soustava ukazatelů, inspirovaná pracemi Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, byla členěna do těchto bloků: 1. biosociální reprodukce; 2. zdraví a péče o jeho zachování; 3. práce; 4. příjmy; 5. spotřeba a spoření; 6. bydlení a osídlení; 7. vzdělávací aktivity; 8. kulturní aktivity; 9. rekreační aktivity — tělovýchova.

M. Kučera a V. Ullmann (Český statistický úřad) hovořili na téma *Soustava sociálně ekonomických informací při plánování socialistického životního způsobu*. Charakterizovali prostředky, jimiž statistika při zobrazování způsobu života disponuje — upozornili, že statistickou cestou je možné vystihnout především životní podmínky a hmotné aspekty životního způsobu, a věnovali pozornost možnostem jejich využití na regionální úrovni. I pro budoucnost bude možné získávat řadu sociálně statistických dat jen výběrovými šetřeními, jejichž výsledky nepůjde promítnout do jednotlivých krajů, měst a okresů.

J. Grospič (Ústav státu a práva ČSAV) se zabýval *úlohou národních výborů v zabezpečování komplexního ekonomického a sociálního rozvoje územních celků*. Národní výbory jsou podle ústavy ČSSR i podle zákona o národních výborech garanty komplexního rozvoje svých územních obvodů, a proto se také územní sociálně ekonomické plánování může rozvíjet jen jejich prostřednictvím. Jako nejmasovější organizace pracujících zabezpečují národní výbory účast obyvatel na rozvoji územních jednotek; důležitým nástrojem aktivizace jsou zde volební programy Národní fronty, s nimiž musí být plány sociálně ekonomického rozvoje metodicky koordinovány.

M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV) věnoval pozornost *plánování sociálního rozvoje územních celků — problémům a zkušenostem z experimentujících okresů*. Obsah referátu se přibližně kryl se statí téhož autora v Sociologickém časopise č. 3/1978, na niž odkazujeme.

F. Hronský (Výzkumný ústav životní úrovně) přednesl referát *Životná úroveň ako súčasť faktorov determinujúcich formovanie socialistického spôsobu života*. Zabýval se teoretickými a metodologickými otázkami formování socialistického způsobu života v ČSSR ve vazbě na zvyšování životní úrovně obyvatelstva.

I. Lалуha z téhož pracoviště se zabýval specifickými *problémy venkovského osídlení v SSR ve vztahu k formování způsobu života*.

Poslední dva příspěvky byly věnovány roli automatických systémů řízení v oblastní problematice. A. Šulcová (Ministerstvo vnitra ČSR) podala informaci o *konceptech budování automatických systémů řízení národních výborů ČSR a A. Drozd s A. Kutscherauerem (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst) hovořili o vztahu výzkumu socialistického životního způsobu v oblastech k výzkumu a budování ASŘ oblastního rozvoje národního hospodářství*. Nastínili strukturu ASŘ oblastního plánování, informovali o pracích na katalogu dat informačního systému pro řízení oblastního rozvoje, který je připravován ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst, a konfrontovali výsledky s osnovou ukazatelů užitých pro porovnávání prvků životního způsobu v oblastech.

Ze semináře byl vydán sborník referátů.

Michal Illner

První mezioborový seminář „Teorie a praxe sociálního plánování v ČSSR“

Ve dnech 10.—14. dubna 1978 se konal v Domě vědeckých pracovníků v Liblicích první mezioborový seminář na téma *Teorie a praxe sociálního plánování v ČSSR*. Byl součástí pracovního programu oddělení plánování a řízení sociálních procesů sociologické sekce ÚFS ČSAV, hlavního úkolu VIII-2-5 SPZV a stěžejního úkolu IV-4 SPEV. Zúčastnilo se jej 40 pracovníků z oblasti rozhodovací sféry (ÚRO, Ministerstvo práce a sociálních věcí), základního a aplikovaného výzkumu a řídicí praxe. Seminář se konal za předsednictví F. Kutty, který také přednesl hlavní referát; seminář zahájil vedoucí sociologické sekce ÚFS ČSAV F. Charvát.

Účelem jednání bylo především podrobné posouzení základních teoretických přístupů a praktických zkušeností z oblasti sociálního plánování, jakož i celkové koncepce a možnosti vypracování kolektivní monografie *Teorie a praxe sociálního plánování v ČSSR*, která má shrnout:

- hlavní teoreticko-metodické poznatky,
- metodické přístupy,
- praktické zkušenosti se zaváděním a realizací sociálního plánování v ČSSR. se zaváděním a realizací sociálního plánování v ČSSR.

Cílem této kolektivní práce je poskytnout základní přehled o sociálním plánování, programování a prognózování širokým vrstvám pracujících a přispět tak k rozvoji jejich bezprostřední účasti na řízení sociálních procesů; současně má sloužit jako studijní materiál pro všechny formy vysokoškolského studia a mimoškolní způsoby přípravy vedoucích technicko-hospodářských pracovníků.

Vzhledem k tomuto záměru bylo nutno

- sjednotit názory na celkové pojetí,
- projednat podrobně obsah i způsob zpracování jednotlivých problémů zúčastněnými odborníky,
- upřesnit terminologii,
- vyloučit případné duplicity,
- odstranit možné disjunkce a
- zajistit návaznost jednotlivých partií.

V neposlední řadě bylo třeba projednat projekt a způsob zabezpečení kolektivní monografie z hlediska termínů a zvyklostí spolupráce s nakladatelstvím Svoboda. Předběžně dohodnutý obsah publikace:

Úvodní část: Společensko-politický význam funkce sociálního plánování a prognózování

I. Geneze sociálního plánování a prognózování v ČSSR

II. Teoretické a metodologické problémy sociálního plánování a prognózování

II.1. Plánování v rozdílných společenských systémech a systém plánovitého řízení sociálních procesů

1.1. Mezinárodní trendy plánování a prognózování sociálního rozvoje (kapitalistické, socialistické a rozvojové země)

1.2. Systém řízení sociálních procesů, sociální plánování a prognózování

II.2. Modelování a analýza sociálního rozvoje a budování informační základny

2.1. Systémový přístup sociálního plánování a programování

2.2. Modelování složitých sociálně ekonomických systémů a sociální plánování a prognózování

2.3. Využití počítačové techniky v sociálním plánování a programování

2.4. Sociální analýza a řízení sociálních procesů

2.5. Problémy tvorby ukazatelů a normativů sociálního plánování a programování

III. Plánování a programování sociálního rozvoje kolektivů pracujících v socialistických organizacích

III.1. Metodologická východiska plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů

III.2. Plány sociálního rozvoje socialistických organizací ve vybraných odvětvích národního hospodářství

2.1. strojírenství

2.2. spotřební průmysl

2.3. hutní průmysl

2.4. zemědělství

2.5. stavebnictví

2.6. obchod

2.7. doprava

2.8. výrobní družstva

2.9. souhrnné zhodnocení dosavadních zkušeností

III.3. Zkušenosti s ověřováním plánů sociálního rozvoje na úrovni středního článku řízení

III.4. Hlavní směry dalšího rozvoje plánování a programování sociálního rozvoje v socialistických organizacích

IV. Metodologická východiska plánování a programování sociálního rozvoje územních celků

- IV.1. Metodologická východiska plánování a programování sociálního rozvoje územních celků
- IV.2. Úloha národních výborů a účast občanů při zabezpečování komplexního rozvoje územních celků
- IV.3. Oblastní plánování jako nástroj řízení sociálně ekonomického rozvoje oblastí
- IV.4. Úloha územního plánování v zabezpečování životního prostředí územních celků
- IV.5. Zkušenosti a přístupy k přípravě plánů sociálního rozvoje územních celků v ČSSR
 - 5.1. Zkušenosti a přístupy k přípravě plánů sociálního rozvoje okresů
 - 5.2. Přístupy k přípravě plánů sociálního rozvoje měst
 - 5.3. Otevřené problémy a hlavní směry dalšího rozvoje sociálního plánování a programování v měřítku územních celků
 - 5.4. Místo a úloha služeb v plánování služeb
- IV.6. Plánovitě financování sociálního rozvoje

Celkem bylo na semináři předloženo 26 referátů a tezí, které obrazy široké spektrum otázek teoretického, metodického a aplikačního charakteru včetně vyhodnocení dosavadních zkušeností z tvorby a realizace sociálních plánů na podnikové a oblastní úrovni.

Seminář všestranně dokumentoval, že sociální plánování je dnes objektivní skutečností, která plně odpovídá současné etapě budování vyspělé socialistické společnosti. Vyrůstá z iniciativy pracujících mas a je prosazováno do života prostřednictvím stranických orgánů a orgánů ROH. Jeho vědecká reflexe pak na vysoké úrovni zobecňuje zkušenosti pracujících, vypracovává pro ně teoretické základy a je proto dnes naprosto nezbytná.

Značná pozornost byla věnována metodickým otázkám, jakými jsou komplexnost pojetí a uplatnění systémového přístupu k postižení procesu plánování a řízení sociálních jevů v rámci celého inovačního cyklu *Základní výzkum – aplikovaný výzkum – difúze inovací – praxe*, dále závislostem sociálních procesů na vědeckotechnickém rozvoji a na procesech ekonomických, úloze sociálních plánů a možnostem využití výsledků probíhajících experimentů (zejména z hlediska dosažených pozitivních výsledků, otevřených problémů, přístupů a forem řešení těchto problémů i nastínění dalších vývojových perspektiv). Do popředí vystupuje otázka zabezpečení horizontálních a vertikálních vazeb v plánování sociálních procesů na makro-, mezo-, mikro-úrovni po linii jednotlivých odvětví a územních celků. Významná je i skutečnost, že seminář byl první akcí, při níž se sešli odborníci pracující v oblasti základního výzkumu (jehož koordinací je pověřeno oddělení sociálního plánování a řízení sociologické sekce ÚFS ČSAV), aplikovaného výzkumu (který je soustředěn do úkolu SPEV IV-4 *Plánování a řízení sociálního rozvoje kolektivů a rozvoje osobnosti člověka*, jehož vedením je pověřena pražská pobočka ČSÚPSV) i v oblasti praxe (pracovníci z podniků a organizací v průmyslu a ostatních národněhospodářských odvětvích), především pak v orgánech Revolučního odborového hnutí a v centrálních řídicích orgánech. To přispělo k úzkému spojení teorie a praxe, k integraci vědeckých a praktických výsledků a k těsnému propojení celého inovačního cyklu řízení.

Projekt kolektivní monografie *Teorie a praxe sociálního plánování v ČSSR*(1) a způsob jejího zabezpečení byl po podrobném projednání přijat v podstatě podle předloženého návrhu a přednesených referátů s důležitými upřesňujícími připomínkami. Jednoznačně byla konstatována nesporná společenská potřeba navrhované monografie, neboť v tomto nastupujícím a dynamicky se rozvíjejícím oboru chybí souhrnná vědecky fundovaná a do praxe orientovaná publikace tohoto druhu.

Zdeněk Dráb

(1) Odpovědným redaktorem a předsedou redakční rady publikace je Dr. Ing. František Kutta, DrSc.

Kurs analýzy dat sociologických výzkumů

Ve dnech 10.–14. IV. 1978 se konal v Učebním středisku ministerstva školství ČSR v Ládví u Prahy kurs *Vybrané přístupy k analýze a interpretaci dat sociologických výzkumů*.

Kurs byl pořádán Československou sociologickou společností, sekci metod a technik (pro velký zájem již podruhé). Byl zaměřen především na praktickou práci sociologa s výzkumnými daty, na jejich statistickou analýzu. Cílem organizátorů bylo ukázat nové metody či metody, které nejsou v sociologické práci našich výzkumníků zcela běžné.

První přednáška byla věnována problematice přípravy dat pro zpracování. H. Jeřábek (ÚFS ČSAV, Praha) seznámil posluchače se základními kroky, úkoly a fázemi v přípravě dat a podal obecný model tohoto procesu. Charakterizoval jej nikoli jako ryze technickou záležitost, ale jako posloupnost rozhodnutí, v nichž se nutně v některých krocích uplatňuje rozhodování sociologické. Obsah přednášky byl zahrnut do skript.

Meritem kursu byla vlastní práce s daty.

Tomuto tématu se věnoval J. Řehák (ÚFS ČSAV, Praha) jednak v úvodním slově k problematice statistické analýzy, především strategie při analýze dat, jednak v obsáhlé přednášce o znaménkových datech, v níž uvedl úlohy, které s jednorozměrnými distribucemi znaménkových dat můžeme formulovat: hypotézu majoritní pravděpodobnosti a asymetrie. Ukázal, jak je možné tyto hypotézy statisticky testovat. Zmínil se o klasickém přístupu (znaménkový test, McNemarův test, chí-kvadrát test dobré shody), který byl pro potřeby účastníků podrobně popsán ve zvláštních skriptech připravených pro seminář. Naznačil také možnosti rozšíření těchto testů na tzv. rozšířená znaménková data a na formulace zajímavých analytických úloh. Hlavně se však soustředil na bayesovský přístup k problematice znaménkových dat. Vysvětlil jeho princip, výhody i potíže praktické aplikace a ukázal metodu praktického využití pro znaménková data (též tato metoda byla popsána ve zvláštních skriptech kursu). Metoda se hodí především pro malé výzkumné soubory, pro situace, kdy je vyjádřen apriorní názor na jednotlivé kvality, a pro sekundární analýzu. Možnosti aplikace znaménkových dat a příslušných úloh byly dokumentovány množstvím příkladů, které se běžně vyskytují ve výzkumné práci.

Metody analýzy znaménkových i rozšířených dat, které J. Řehák uvedl, mají pro sociologickou práci především ten význam, že řeší praktické analytické úlohy každodenní výzkumné praxe, nepředpokládají složité či nereálné modely (jsou to metody neparametrické); obohacují formulaci úloh. Přitom to jsou metody velmi jednoduché, nevyžadující žádné speciální složité výpočty.

Další přednášky věnoval J. Řehák základním statistickým pojmům – variabilitě a asociaci. Ukázal, jak vznikají statistické koeficienty a vysvětlil posluchačům jejich význam. Pozornost věnoval především typu dat, který je snad v sociologii nejčastější – diskretním ordinálním datům. Přesto pro tato data nejsou dostatečně rozšířeny vhodné míry. Analýza ordinálních dat se běžně provádí buď kvantifikací pořadím kategorií, nebo nominální analýzou. Uvedené míry variability (dorvar) a asociace (beta) vyplňují tuto mezeru. Ve cvičení byly fakticky probrány a porovnány míry variability i asociace pro nominální, ordinální i kardinální proměnné.

M. Josífko (IHE, Praha) se ve svých přednáškách zabýval analýzou rozptylu. Vysvětlil základní model a jeho nejběžnější modifikace, probral analýzu rozptylu při jednoduchém a dvojném třídění, s pevnými a nahodilými efekty, testy hypotéz o těchto efektech. Zabýval se též regresním modelem v analýze rozptylu a analýzou kovariance. Uvedl příklady použití těchto metod v praxi. Metoda analýzy rozptylu je v sociologické práci málo rozšířena, přestože tvoří vlastně základ statistické práce. Modely analýzy rozptylu dávají možnost bohatého uplatnění v různých komparativních schématech a v situacích, kdy chceme hledat vlivy nominálních faktorů na číselné proměnné. I pro tuto část přednášek byla k dispozici skripta.

Oba hlavní přednášející zdůraznili nutnost formulace statistického modelu, který by odpovídal sociologické úloze, tj. zajišťoval by, aby statistická hypotéza odpovídala hypotéze sociologické.

Kromě přednášek a seminářů byly organizovány diskuse u kulatého stolu o problematice vyrovnávání časových řad, o náplni statistických programů pro potřeby sociologického výzkumu, o úloze sociologie v praxi a jiných metodologických problémech. V těchto diskusích se projevily velký zájem a aktivita všech účastníků. Byly zde formulovány některé závažné momenty sociologické práce a proběhla

výměna názorů mezi sociology, statistiky a programátory, která přispěla k nalezení společného jazyka.

Důležitým kladem kursu byla vysoká úroveň přednášek a dobrá organizace. Významné bylo i to, že účastníci měli k dispozici písemné materiály s popisem probíraných postupů a metod.

Kurs nebyl koncipován do šifky, přednášející se soustředili na několik vybraných témat, která rozebrali do hloubky a vysvětlili podstatu jednotlivých technik, postupů, pojmů i měr.

Metodologická sekce sociologické společnosti tak pokračuje ve své systematické práci zaměřené na prohlubování vědomostí z metodologie. Touto akcí zavedla novou formu své práce, letní školu, která se jednoznačně osvědčila a měla u posluchačů velký úspěch.

Karel Herman

Vědecká a odborná činnost studentů sociologie filozofické fakulty UK

Stalo se již tradicí, že studentům filozofické fakulty je každoročně v dubnu dána možnost změřit své vědecké ambice v soutěži studentské vědecké a odborné činnosti. Rok od roku narůstá nejen počet přihlášených prací, ale též jejich kvalita. Lze s potěšením konstatovat, že se na této akci podílejí také studenti katedry marxisticko-leninské sociologie, kteří v posledních dvou letech obsadili v rámci prací filozofické sekce ta nejčestnější místa.

V letošním roce soutěžili sociologové ve fakultním kole společně s filozofy a ekonomy. Přihlášeno bylo celkem osmnáct prací, z toho ekonomických devět, sociologických sedm a dvě filozofické. Sociologické práce se zabývaly různou tematikou jak z oblasti teorie, tak i z oblasti konkrétního empirického výzkumu. Svědčí to o šíři zájmů studentů a dobré pedagogické práci učitelů katedry, kteří dokážou individuální zájmy nejen pochytit, ale i odborně a společensky funkčně usměrnit. Jednotlivé práce byly zaměřeny takto:

- a) z oblasti teoretické studie I. Bayera, *Marxovo pojetí individualizace člověka a lidské podstaty*; D. Pokorné, *Interpretace Marxovy koncepce odcizení v kontextu ideologického boje*; Bulgana Njamá (z mongolské lidové republiky), *Sociologie v Sovětském svazu ve dvacátých letech*; F. Maliny, *K sociologické problematice pokojné formy revoluce*;
- b) z oblasti empirického výzkumu — studie A. Boháčka a kol., *Proměny světónázorových postojů studentů UK v letech 1970–1976*; A. Surynka a kol., *Metodologický příspěvek k výzkumu volného času vysokoškoláka*; a konečně vítězná práce E. Dančové, A. Miltové, A. Šedivé, V. Stuchlíkové, Z. Rolla (studentů III. ročníku oborů politická ekonomie — sociologie) a J. Faltusové (studentky I. ročníku oborů čeština — angličtina) *Pracovní činnost a komunikace na nákladovém nádraží Praha-Žižkov*.

Tato práce se zabývala problémy sociální komunikace v obtížném pracovním prostředí. Byla zajímavá především neobvyklým interdisciplinárním spojením dvou oborů — sociologie a fonetiky. To se pochopitelně odrazilo i ve specifice zvolených metodologických postupů. Nejnáročnější v tomto směru byla realizace synchronního záznamu průběhu pracovních činností a technologických pokynů zprostředkovaných vysílacím zařízením. Dále studenti zkoumali problémy pracovní motivace, fluktuace, absence a struktury neformálních vztahů. Šetření poukázalo na řadu problémů vznikajících v oblasti sociální komunikace a vyústilo v návrhy na konkrétní praktická opatření.

Kromě účasti v této vědecké soutěži se podílejí studenti katedry marxisticko-leninské sociologie na řešení fakultního úkolu *Společenské vědomí a praxe výstavby rozvinuté socialistické společnosti*. V současné době je do této činnosti zapojeno přes třicet studentů hlavně z II., III. a IV. ročníku.

Dále se studenti katedry zúčastnili významné tematické soutěže k třicátému výročí Února. I v ní měli úspěch. Zvítězila práce Z. Hejduka a V. Forsta, *Výzkum vlivu SSM na formování společenského vědomí učňovské mládeže*.

Na závěr bychom rádi učinili kritickou poznámku. Největším problémem filozofické sekce je značně neorganické spojení tří oborů v jedné soutěži. To pochopitelně ztěžuje, ne-li znemožňuje objektivní hodnocení jednotlivých prací, protože porota je nucena porovnávat prakticky neporovnatelná témata (v letošním roce například filozoficky náročnou kritiku metodologických principů fenomenologie s již uvedeným výzkumem posunovacího pracoviště). Dá se však očekávat, že s dalším růstem zájmu studentů o tuto činnost bude možno v rámci soutěže vyhradit samostatný tematický okruh pro sociologii.

Zdeněk Roll

Z obsahu č. 5/1978 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

Hutira, I.: K šesťdesiatemu výročiu vzniku Československej republiky; *Zvara, J.:* Národnopolitické premeny našej spoločnosti; *Příkryl, F.:* Desat rokov československej socialistickej federácie; *Podoláková, K.:* Vplyv sociálnotriednej štruktúry na formovanie socialistickeho spôsobu života; *Košťová, J.:* O zmenách v štruktúre voľného času v Československu; *Gabrielová, H.:* Vedecká konferencia Vedeckého kolégia SAV pro vedy o spoločnosti pri príležitosti 25. výročia založenia SAV; *Košta, J.:* Informácia o konferencii „30 rokov premien v sociálnotriednej štruktúre ČSSR“; *Cahová, D.:* Seminár o tvorbe zdravotní kultúry mládeže; *Mach, F.:* Sociálny plán okresu Trnava pre poľnohospodárstvo; *Nottná, J.:* Seminár mladých výskumných pracovníkov; *Radová, E. — Vašková, D.:* Impuls — teoretický časopis ÚV SSM.

Z obsahu č. 4/1978 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Živkov, T.: O modelu socialistickej organizace práce v současné etapě; *Dončev, S.:* Zkušenosti z realizace socialistickeho modelu společenského systému; *Jankov, J.:* Metodologické problémy prognostiky; *Ajdarov, J.:* K otázce osobnosti delikventa jako produktu a subjektu společenských vztahů; *Mutafov, Ch.:* K problematice vědeckého přínosu disertačních prací; *Byčvarov, S.:* Fluktuace a její usměrňování; *Popov, Ch.:* Sociálně psychické klima, zdraví a práce schopnost; *Ivanov, Ch.:* Formalizace meziosobnostního konfliktu v kolektivu; *Todorova-Cenkova, S. — Christova, S.:* Analýza některých výsledků komplexního hodnocení tvůrčích kádřů v organizacích po zapracování; *Michajlov, M.:* Sociologické názory Černyševského; *Conev, V.:* Empirické sociologické výzkumy a dané prostředky pro jejich realizaci; *Dobrov, G. M.:* Organizovaná technologie jako předmět systémové analýzy; *Timovský, A.:* Sociální struktury — nové aspekty výzkumu; *Dilova, J.:* Buržoazní koncepce využití skupin a skupinové dynamiky v řízení kapitalistických organizací; *Zlatanova, V.:* Některé buržoazní koncepce týkající se adaptace venkovských přistěhovalců do měst.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1978. Číslo vyšlo v říjnu 1978.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 13; 1978 (6 issues) Dutch Glds. 68,—.

© ACADEMIA, Praha 1978.

СТАТЬИ

<i>Харват Ф.</i> : Макросоциальный анализ и прогноз и его роль в системе руководства общественными процессами: вводные методологические заметки	449
<i>Блинов Н. М.</i> : Критический очерк современных буржуазных концепций об участии трудящихся в управлении социалистическим и капиталистическим производством	456
<i>Томшик М.</i> : Структура мероприятий в комплексных программах заботы о трудящихся	465
<i>Коларж Я. - Шпангел Й.</i> : Социальные отношения и производительность трудовых коллективов	476

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

<i>Ржегак Я.</i> : К понятию «репрезентативность» в социологических исследованиях	489
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Чиговский Я. - Шнейдер М. - Витек К.</i> : Исследование предпосылок стабилизации работников профессий на национальном предприятии «Технопласт» (Хропыне)	508
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Ришка М.</i> : Грабе Й., Армии современного империализма (на чешском яз.) . . .	515
<i>Влачил Я.</i> : Ружичка Й.: Психология в работе с людьми (на чешском яз.) . . .	519
<i>Филипцова Б. - Дюрейова Е.</i> : Гордон Л. А. - Клопов Е. Б. - Онников Л. А., Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра	521
<i>Седлачек Я.</i> : Осипова Е. В., Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций	526
<i>Лишкова Л.</i> : М. А. Нугаев, Трудовая активность рабочего класса развитого социалистического общества	533
<i>Ржегакова В.</i> : Шляпентох В. Е., Проблемы репрезентативности социологической информации	536
<i>Кетнер М.</i> : „Абстрактное“ общество (на чешском яз.)	540
<i>Францисци М.</i> : Arbeiterklasse — Intelligenz — Studenten. Entwicklungstendenzen und Triebkräfte dauerhafter Bündnisbeziehungen. Probleme der kommunistischen Erziehung der studentischen Jugend. Рабочий класс — интеллигенция — студенты. Тенденции развития и движущие силы прочных взаимоотношений. Проблемы коммунистического воспитания студенческой молодежи	541

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Хетхи Л.</i> : Таршадамли Семле и современная венгерская социология	546
<i>Иллнер М.</i> : Семинар по вопросам планирования социального развития в областных масштабах	550
<i>Драб З.</i> : Первый межотраслевой семинар «Теория и практика социального планирования в ЧССР»	552
<i>Герман К.</i> : Курс анализа данных социологических исследований	555
<i>Ролл З.</i> : Научная и специальная деятельность студентов социологии философского факультета Карлова университета	556

ARTICLES

Charvát F.: L'analyse macrosociale et le pronostic — son rôle dans le système de la gestion des processus sociaux: Remarques méthodologiques d'introduction	449
Blinov N. M.: Evaluation critique des conceptions bourgeoises contemporaines concernant la participation des travailleurs à la gestion de la production socialiste et capitaliste	456
Tomšík M.: Structure des mesures appliquées dans les programmes complexes de la sollicitude vouée aux travailleurs	465
Kolář J. — Špaňhel J.: Rapports sociales et l'effet productif des collectives de travail	476

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Řehák J.: Au sujet du concept de la „représentativité“ dans les recherches sociologiques	489
---	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

Čihovský J. — Schneider M. — Víték K.: Recherches des conditions préalables de la stabilisation des travailleurs exerçant des professions ouvrières dans l'entreprise nationale Technoplast, Chropyně	508
--	-----

COMPTES RENDUS

Ryška M.: J. Hrabě, Armády soudobého imperialismu (Les armées de l'impérialisme contemporain)	515
Vláčil J.: J. Růžicka, Psychologie v práci s lidmi (La psychologie au travail avec les gens)	519
Filipcová B. — Durejová E.: L. A. Gordon - E. B. Klopov - L. A. Onikov, Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра (Caractères du mode de vie socialiste: Les formes de la vie des ouvriers urbains d'hier, d'aujourd'hui, du lendemain)	521
Sedláček J.: J. V. Osipova, Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. (La sociologie d'Emile Durkheim. Une analyse critique des conceptions théoriques et méthodologiques)	526
Lišková L.: M. A. Nugajev, Труловая активность рабочего класса развитого социалистического общества (L'activité de travail de la classe ouvrière dans la société socialiste développée)	533
Řeháková B.: V. E. Šljapentoch, Проблемы репрезентативности социологической информации (Problèmes de la représentativité de l'information sociologique)	536
Köttner M.: C. Warnke, „Abstraktní“ společnost (La société „abstraite“)	540
Francisci M.: Arbeiterklasse — Intelligenz — Studenten. Entwicklungstendenzen und Triebkräfte dauerhafter Bündnisbeziehungen. Probleme der kommunistischen Erziehung der studentischen Jugend (La classe ouvrière — les intellectuels — les étudiants. Tendances du développement et forces motrices des relations d'alliance durables. Problèmes de l'éducation communiste de la jeunesse étudiante)	541

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Héthy L.: Társadalmi Szemle et la sociologie hongroise contemporaine	546
Illner M.: Séminaire sur les problèmes de la planification du développement social sur l'échelle régionale	550
Dráb Z.: Le premier séminaire interdisciplinaire „Théorie et pratique de la planification sociale en Tchécoslovaquie“	552
Herman K.: Un cours d'analyse des données des recherches sociologiques	555
Roll Z.: L'activité scientifique et professionnelle des étudiants de la sociologie à la Faculté des Lettres de l'Université Charles	556